

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ**

Hacettepe University
Journal of Economics and Administrative Sciences

Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 43, Sayı 1, 2025

Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences, Vol 43, Issue 1, 2025

ISSN 1301-8752 | e-ISSN1309-6338

Derginin Sahibi/Publisher: Yonca İLDEŞ, Dekan / Dean
H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi adına /
on behalf of H.U. Faculty of Economics and Administrative Sciences

Yayın Kurulu Başkanı/Chief Editor:

A. Yasemin YALTA

Yayın Kurulu Başkan Yardımcısı/Deputy Editor:

Selin METİN CAMGÖZ

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/Editorial Manager:

Şerife GÜRAN

Yayın Kurulu/Editorial Board:

Selin Metin CAMGÖZ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye / Hacettepe University, Turkey
Mine Pınar GÖZEN ERCAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye / Hacettepe University, Turkey
Micheal S. GUTTER	Virginia Politeknik Enstitüsü, A.B.D. / Virginia Polytechnic Institute, USA
Sıdıka KAYA	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye / Hacettepe University, Turkey
Selvi KANNAN	Tazmanya Üniversitesi, Avustralya / University of Tasmania, Australia
Joost PILATJEWSB	WSB Merito Üniversitesi, Polonya / WSB Merito University, Poland
Jorge RUIZ-MENJIVAR	Florida Üniversitesi, A.B.D. / University of Florida, USA
Uğur SADİOĞLU	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye / Hacettepe University, Turkey
Ramazan SARI	Danimarka Üniversitesi, Danimarka / University of Denmark, Denmark
Arzu ŞENER	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye / Hacettepe University, Turkey
Tarık TUNCAY	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye / Hacettepe University, Turkey
Wim WESTERMAN	Groningen Üniversitesi, Hollanda / University of Groningen, Netherlands
Yasemin YALTA	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye / Hacettepe University, Turkey

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor:

Sıla Can DEMİR Hacettepe Üniversitesi, Türkiye / Hacettepe University, Turkey

H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi yılda dört defa online yayımlanan uluslararası, akademik hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen yazılar <https://dergipark.org.tr/pub/huniibf> adresinden yüklenmelidir. Diğer konularla ilgili yazışmalar aşağıdaki adrese yapılmalıdır:

Adres/Address:
Şerife GÜRAN
Hacettepe Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü 06800, Beytepe, ANKARA
e-posta/e-mail: iibf_dergisi@hacettepe.edu.tr

Dergiye gönderilecek makaleler, Dergi web-sitesinde (<http://dergipark.org.tr/huniibf>) yer alan "Yazar Rehberi"ndeki kurallara uygun olmalıdır.

H.U. Journal of Economics and Administrative Sciences is a peer-reviewed online international, academic journal, published quarterly. Articles sent must conform to the requirements indicated on the Guide for Authors in the web-site (<http://dergipark.gov.tr/huniibf>).

Yayının Türü/Product Type: Uluslararası akademik internet üzerinden yayımlanan hakemli Dergi, yılda 4 sayı/
International academic online refereed journal, four issues per year.

Basım Tarihi/Date of Issue: Mart 2025 / March 2025

Dizin/Indexing: TR Dizin (Ulakbim), EconLit, ASOS

Yayının Yönetim Yeri/Editorial Office Contact Information: Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Beytepe-ANKARA,
Tel: (0312) 297 73 99

Hacettepe University Faculty of Economics and Administrative Sciences, Beytepe-ANKARA, Phone: +90 312 297 73 99

Danışma Kurulu/Advisory Board

Aybala DEMİRCİ AKSOY	Gazi Üniversitesi, TR
Victor ASAL	State University of New York, US
Erhan ASLANOĞLU	Piri Reis Üniversitesi, TR
Doğan Yaşar AYHAN	Başkent Üniversitesi, TR
Kamil Ufuk BİLGİN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Nurettin BİLİCİ	Çankaya Üniversitesi, TR
Geert BOUCKAERT	KU Leuven, BE
Dimitrios BUHALIS	University of Bournemouth, UK
Charles E. BUTTERWORTH	University of Maryland, US
Mitat ÇELİKPALA	Kadir Has Üniversitesi, TR
Wolfgang DIETRICH	University of Innsbruck, AT
Alan DOIG	Northumbria University, UK
Aylin ÖZMAN	TED Üniversitesi, TR
Korkut ERTÜRK	University of Utah, US
Halit GÖNENÇ	University of Groningen, NL
Michael S. GUTTER	University of Florida, US
Nguyen Thai Yen HUONG	Diplomatic Academy of Vietnam, VN
Peter M. JACKSON	Leicester Üniversitesi, UK
Aykut KİBRİTÇİOĞLU	Ankara Üniversitesi, TR
Ayşegül MENGİ	Ankara Üniversitesi, TR
Toshihiro MINOHARA	University of KOBE, JP
Ahmet Fazıl ÖZSOYLU	Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, TR
Erol TAYMAZ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TR
Süleyman TÜRKEL	Toros Üniversitesi, TR
Horst UNBEHAUN	Georg Simon Ohm TH, DE
Simon WIGLEY	Bilkent Üniversitesi, TR
Erinç YELDAN	Bilkent Üniversitesi, TR
A. Nuri YURDUSEV	Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TR
Mary Ellen ZUCKERMAN	State University of New York, US

HAKEMLER/REFEREES

Başak Gül Aktakaş	Çukurova Üniversitesi
İbrahim Al	Karadeniz Teknik Üniversitesi
K. Barış Atıcı	Hacettepe Üniversitesi
Kadir Dede	Hacettepe Üniversitesi
Serkan Demirel	Gelişim Üniversitesi
Cuma Demirtaş	Aksaray Üniversitesi
Pelin Dinçer	Hacettepe Üniversitesi
Sinem Eyüboğlu	Tarsusu Üniversitesi
Deniz İşçioğlu	Doğu Akdeniz Üniversitesi
Tolga Kabaş	Çukurova Üniversitesi
Yalçın Kamış	Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Zafer Kanberoğlu	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Zehra Burçin Kanık Nabi	Çankaya Üniversitesi
Zeynep Karaş	Düzce Üniversitesi
Cansın Kazanç	Çankaya Üniversitesi
Üzeyir Kement	Ordu Üniversitesi
Ömer Keskin	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Bayram Koca	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Ahmet Mutlu	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Mustafa Cem Oğuz	Ömer Halis Demir Üniversitesi
Aylin Özman Erkman	TED Üniversitesi
Uğur Sadioğlu	Hacettepe Üniversitesi
Ayşegül Saylam	Hacettepe Üniversitesi
Ahu Sumbas	Hacettepe Üniversitesi
Bican Şahin	Hacettepe Üniversitesi
Cemile Şeker	Yakın Doğu Üniversitesi
Canan Şentürk	Süleyman Demirel Üniversitesi
Özgür Teoman	Hacettepe Üniversitesi
Yaşar Turna	Pamukkale Üniversitesi
Semra Türkan	Hacettepe Üniversitesi
Bahadır Uysal	Kırıkkale Üniversitesi
Emre Ürkmez	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Seher Yastioğlu	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisinin Cilt 43, Sayı 1, Mart 2025'de yayınlanan makalelerini değerlendiren hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us to review the articles published in Volume 43, Issue 1, March 2025 of the Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Araştırma Makalesi/ Research Article

- Orhan Çakmak Türkiye’de İktisadi Hürriyetçiler: Yayılma Kanalı ve Taşıyıcılar 1
Economic Libertarians in Turkey: Spread Channel and Carriers

Araştırma Makalesi/ Research Article

- Cuma Demirtaş Does Human Capital Support Green Economic Growth?
A Panel Data Analysis For The Nordic Countries 22
Beşeri Sermaye Yeşil Ekonomik Büyümeyle Destekliyor Mu?
Nordic Ülkeleri İçin Bir Panel Veri Analizi

Araştırma Makalesi/ Research Article

- Sevgi Elverdi Lojistik Performansın Sürdürülebilir Ticaret Üzerindeki Etkisi 41
Impact of Logistics Performance on Sustainable Trade

Araştırma Makalesi/ Research Article

- Hazal Eroğlu 20. Yüzyılın Kadın Başbakanları: Margaret
Niran Cansever Thatcher ve Tansu Çiller’in Karşılaştırması..... 65
20th Century Women Prime Ministers: A Comparison of
Margaret Thatcher and Tansu Çiller

Araştırma Makalesi/ Research Article

- Cengizhan Karaca Borsa Kapitalizasyonu, Ekonomik Büyüme, Ticaret Hacmi
İbrahim Halil Ekşi ve Banka Kredi Genişlemesinin Sürdürülebilir Gelişim
Ahmet Şit Üzerindeki Etkisi: G7 Ülkelerinden Kanıtlar 94
The Impact of Stock Market Capitalization, Economic Growth,
Trade Volume, and Bank Credit Expansion on the Sustainable
Development Index: Evidence from G7 Countries

Araştırma Makalesi/ Research Article

- Ömer Keskin Türk Bankacılık Sektöründe Dijitalleşmenin Şubeleşmeye Etkisi 116
The Impact of Digitalization on Branching in the Turkish Banking Sector

Araştırma Makalesi/ Research Article

- Abdullah Takım Türkiye’de Sektörel İhracatın Mekânsal Analizi 135
Rabia Özat Spatial Analysis of Sectoral Exports in Türkiye

Araştırma Makalesi/ Research Article

- Mehmet Kaya Yaylalı Tekniğin Devleti Hazırlayan Politik Ontolojisi..... 162
Political Ontology of Technique Preparing The State

Araştırma Makalesi/ Research Article

- Meltem Ince Yenilmez The Impact of Air Pollution on the Stock Market..... 185
Eylül Kabakçı Günay Hava Kirliliğinin Borsaya Etkisi
Merve N. Erkut

- Düzeltilme / Correction 202

- Yazar Rehberi/Guide for Authors 203

Araştırma Makalesi / Research Article

Türkiye’de İktisadi Hürriyetçiler: Yayılma Kanalı ve Taşıyıcılar

Orhan Çakmak¹

Öz

İktisat ilmi Osmanlı'nın son döneminde yabancı literatürün takip edilmesi ve takip edilen kaynakların tercümesi suretiyle var olmaya başlamıştır. Özellikle XIX. yüzyılda modernleşme dönemiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin piyasa kurumlarının varlığını kabul etmesi ve mülkiyet hakları bakımından yapılan kurumsal ve hukuki düzenlemeler ile birlikte "iktisat" ilmi ihdas edilmiştir. Bu süreç beraberinde, "hürriyet" kavramı üzerinden "iktisadi hürriyetçiler" ve "millilik" kavramı bağlamında ise "iktisadi milliyetçiler" şeklinde bir kümelenmeyi beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada, Osmanlı'nın son döneminden günümüze iktisadi hürriyetçiliğe katkı verenler ve bu katkılarını serdetmek için yayılma kanalı olan taşıyıcılar ve kullandıkları yöntemler incelenmiştir. Bununla birlikte çalışmanın kapsamı tarihsel müktesebat ile beraber Osmanlı'dan günümüze intikal eden iktisadi geleneğin uluslararası boyutuna da dikkat çekmektedir. Özellikle yeni kurulan bir devletin iktisat eğitiminin dünya ile eşanlı olarak o zamanki imkânlarla göre öğretilmesinin önemine değinilmiştir. Etkileme ve yayılma kanalı bakımından, özellikle üniversiteler ve iş dünyası ile yakın temasın sağlanması ve mecmuaların aktif hale gelmesinde ortaya konulan başarılarla dikkat çekilmiş ve iktisat öğretiminin metodolojik yönüne "hürriyet savunusunun" katkısı tartışılmıştır. Çalışmanın temel çıktısı "iktisadi hürriyetçilik" fikrinin yayılma kanalları ve taşıyıcılar bakımından döneminin yabancı literatürünü yakından takip ederek, Türkiye pratiğine intikal ettirilebilmesidir.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye’de İktisadi Hürriyetçiler, Mehmed Cavid Bey, Ziya Gökalp, Wilhelm Röpke, Sabri F. Ülgener.*

Economic Libertarians in Turkey: Spread Channel and Carriers

Abstract

The discipline of economics in Türkiye originated in the Ottoman period when foreign literature was studied and translated into local sources. The science of economics was introduced during the modernization period, coinciding with the Ottoman State's acceptance of the existence of market institutions and its recognition of property rights. This process resulted in the emergence of two distinct ideological groups: those who espoused economic libertarianism, based on the concept of freedom as derived from foreign literature, and those who were economic nationalists, who were influenced by the concept of nationalism. This study identifies those who have contributed to classical economic liberal thought from the late Ottoman period to the present day and specifies the methods they have used as a dissemination channel to present their contributions. However, the scope of the study also draws attention to the international dimension of the economic tradition that has been handed down from the Ottoman Empire to the present along with the historical acquis. In particular, the importance of presenting the economic education of a newly established state to the world at the same time, according to the possibilities available at the time, is emphasized. With regard to the channels of influence and dissemination, attention is drawn to the achievements of close contacts with universities and the business world and the activation of journals, and it is discussed how the "defense of freedom" was provided to the methodological aspect of economic education. The main result of the study is that the idea of "economic libertarianism" can be transferred to Turkish practice by closely following the foreign literature of the period in terms of dissemination channels and carriers.

Keywords: *Economic Libertarians in Turkey, Mehmed Cavid, Ziya Gökalp, Wilhelm Röpke, Sabri F. Ülgener.*

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, orhan.cakmak@orhinvest.com, <https://orcid.org/0000-0002-3759-4186>

Atıf/Cite as: Çakmak, O. (2025). Türkiye’de iktisadi hürriyetçiler: Yayılma kanalı ve taşıyıcılar. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2025, 43 (1), 1-21.

© 2025 Hacettepe Üniversitesi.

EXTENDED SUMMARY

The change/development of economic literature from the Ottoman period to the present day has been discussed in our study as the spread channel and carrier of the idea of economic libertarianism according to the periodization in foreign literature. In addition, the discussion of the breaking points of the idea of economic libertarianism regarding the method of economic analysis is also mentioned. The works of Adam Smith (1723-1790) are accepted as the starting point of economic liberalism. The basic dynamics and areas of discussion of Smith's works are emphasized, and the interaction of this situation in economic literature from the Ottoman Empire to the present is expressed. The works of Mehmed Cavid (1875-1926), who was the Minister of Finance in the Ottoman Empire, were accepted as the beginning of the process of the transfer of economic literature from the Ottoman Empire to the Republic. This is because Mehmed Cavid is the most comprehensive author in the Ottoman economic literature. Later, the subject was discussed in terms of mentality (economic preference/spreading channel) and intellectuals (carriers), which started with Ziya Gökalp (1876-1924), Wilhelm Röpke (1899-1966) and Sabri F. Ülgener (1911-1983). As much as Gökalp and Mehmed Cavid were prolific in terms of their works, their ability to apply their ideas to the public decision-making process and their predictions for the future (operational capability/personnel training) were also mentioned.

In this context, the study first draws attention to the Renaissance and the Industrial Revolution, which led to the use of the "self-interest and utility" approach in economic analysis. In particular, it examines how Smith compares the concepts of "self-interest and utility" with the concept of "compassion" and how this situation led to the use of the "price mechanism" as the basic method of analysis in economics. It also explains how Smith evaluated the issue in his works "The Theory of Moral Sentiments" and "The Wealth of Nations". The channels and methods by which Smith's economic methodology was transmitted from the Ottoman Empire to the Republic are indicated. In particular, the issue has been discussed in terms of the concept of "freedom" and economic models have been evaluated in this regard. With respect to the concept of freedom, the way in which "human behavior" is subjected to analysis as a basic component of economic analysis is discussed comparatively in terms of both "economic history" and "history of economic thought". The counterpart of "human behavior" in Ottoman economic thought is discussed in terms of the concept of "morality" based on Farabi's thought. The disadvantages of creating an economic model based on the concept of morality in terms of "self interest and benefit" are also mentioned.

In this study, the channels and carriers of the idea of economic libertarianism, which is our main topic of discussion, are evaluated within the framework of both "economic history" and "economic doctrinal approaches". In the process of this evaluation, determinations regarding institutions and individuals were made within the framework of carrier/agent. Methodologically, the study explains the interactions, connections, sources of influence, and methods of transmission of the carriers of the development process of the understanding of economic libertarianism in the historical process from a different perspective than the literature. For the first time in literature, the similarities between the economic ideas of Mehmed Cavid and Gökalp are discussed. Similarly, the successor-successor relationship between Röpke and Ülgener is emphasized. In this context, it is pointed out that the idea of economic libertarianism can be explained from a different perspective in the literature. In our study, we first analyze the process leading to economic libertarianism and then evaluate the efficiency/effectiveness of the carrier and diffusion channels according to the periodization explained above.

The first period of globalization marked the beginning of economic divergence and polarization in the process of modernization. In this period, economic bias was clearly and explicitly addressed in the intellectual arena on the axis of "nationalism" and "libertarianism". The most important actor of this period in the defense of economic nationalism was Z. Gökalp. Gökalp's views on economic nationalism were not within the framework of "all and only statism". His proposal was based on the understanding of protectionism for a temporary period during the transition from the Empire to the Republic and during the wars. The most important representative of the idea of economic libertarianism was the unionist Mehmed Cavid, who also knew the steps of implementation. In fact, although the motto of both groups is a common argument of "contemporary civilization", there is a difference of opinion in terms of the process of interpreting/transmitting economic issues in the context of market or state bias due to political differences.

From this point of view, it is Ülgener who explains in the most detailed way that the structural problem of economic understanding based on "human behavior" in our country, which extends from Mehmed Cavid to Gökalp and from there to Röpke, is based on "mentality" and that the solution to this problem lies in the carrier channels (intellectuals/institutions). He builds what he calls the "sociology of intellectuals" on a serious critique of the "anti-capitalist mentality and its systematization".

The key findings of the study are as follows: For the first time in the literature, the interaction between Mehmed Cavid and Gökalp in terms of economics was approached from a different perspective and it was explained that there was no conflict between the two thinkers; on the contrary, they proposed the same economic model in terms of "human behavior". It was noted that Mehmed Cavid was influenced by the French economist F. Bastiat in his works. In addition, Gökalp's references to Smith in his works were pointed out and it was also stated that Mehmed Cavid's works influenced him. In fact, it is concluded that Mehmed Cavid and Gökalp were influenced by the same source of thought and created an economic methodology. In this process, the contribution and influence of W. Röpke, who came to Istanbul University and started his academic life in the Republican period, on the educational activities founded by Gökalp was discussed. In particular, it was explained in detail how the process was transferred to the Turkish economic literature as an economic model proposal based on "human behavior" together with S. F. Ülgener.

GİRİŞ

Osmanlı'dan günümüze iktisadi yazının değişimi/gelişimi yabancı literatürdeki dönemlemeye göre iktisadi hürriyetçilik fikrinin yayılma kanalı ve taşıyıcıları şeklinde çalışmamızda ele alınmıştır. Ayrıca iktisadi hürriyetçilik fikrinin kırılma noktalarının iktisadi analiz yöntemine ait tartışmalarına da değinilmiştir. İktisadi hürriyetçilik anlayışının başlangıç noktası olarak Adam Smith'in (1723-1790) çalışmaları kabul edilmiştir. Smith'in çalışmalarının temel dinamikleri ve tartışma alanlarına dikkat çekilmiş olup bu durumun Osmanlı'dan günümüze iktisadi yazında meydana getirdiği etkileşimi ifade edilmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyete aktarılan iktisadi yazın sürecinin başlangıcı olarak ise Osmanlı'da Maliye Nazırlığı yapan Mehmed Cavid Bey'in (1875-1926) eserleri kabul edilmiştir. Çünkü Osmanlı iktisat yazınındaki telif eserlerin en kapsamlısı Mehmed Cavid Bey'e aittir. Daha sonra konu; Ziya Gökalp (1876-1924), Wilhelm Röpke (1899-1966) ve Sabri F. Ülgener (1911-1983) ile incelenmeye başlanan zihniyet (iktisadi tercih/yayılma kanalı) ve aydınlar (taşıyıcılar) üzerinden tartışılmıştır. Gökalp ve Cavid Bey'in eser bakımından mümbit olmaları kadar, kamusal karar alma sürecine fikirlerini uygulatma ve gelecek öngörülerinin (operasyonel kabiliyet/eleman yetiştirme) isabet bulmasına da değinilmiştir.

Gökalp, "eğitim" anlayışının değişmesi üzerine eğilirken bu tartışmayı "kültür" bağlamında ele alarak doğu-batı medeniyeti kapsamı ile ilişkilendirmiştir. İktisadi refahın muasır medeniyet için birincil vazife olduğuna dikkat çekerken esas üzerinde durduğu husus ise "nedensellik" bağlamında iktisadi kavramsallaştırmaya ve yönetime önem atfetmesidir. Bir iktisatçı olmamasına rağmen "elverişsiz fikir" olarak tanımladığı "sosyalizm" eleştirisi yaparken ulaşılması gereken iktisadi modelin "İngiliz tarzı/serbest ticaret" olması gerektiğine yönelik öngörüsüdür. Gökalp, bu öngörüsünün sosyolojik açıdan tartışılması ve kapsamlandırılması için İktisadiyat Enstitüsü'nün kuruluşuna liderlik etmiştir (Çakmak, 2024b). Söz konusu sürecin en önemli aktörü ise Alman iktisatçı W. Röpke'dir. Röpke, Nazi Almanya'sından kaçıp İstanbul'a gelerek 1933-1937 yıllarında iktisat dersleri vermiş ve İktisadiyat Enstitüsü başkanlığını yapmıştır. Röpke; kolektivist, kamusal ağırlıktaki iktisadi modelin sakıncalarını bizzat Almanya'da yaşamış ve gözlemlemiş bir akademisyen olarak yazmış olduğu "Çağımızın Buhranı" (1967) adlı eserinde serbest ticaret yaklaşımı açısından esaslı bir eleştiri yapmıştır. Ayrıca Türkiye'de akademisyenlik yaptığı dönemde çalışmalarına esin kaynağı olacak "Faşist Ekonomi" ve "Sosyalizm, Planlama ve İş Döngüsü" adlı makalelerini kaleme almıştır (Röpke, 1935; 1936). Röpke'nin İstanbul Üniversitesi'ndeki mesaisi kapsamındaki taşıyıcı ve yayılma kanalı rolünün takipçilerinden en önemli isim ise şüphesiz Sabri. Fehmi. Ülgener'dir. Gökalp'ın "kültür" olarak ifade ettiği hususu iktisat literatürüne "zihniyet" olarak aktaran Ülgener, özellikle Alman iktisat ve sosyolog bilim adamlarının tesiri ile iktisadi analiz yöntemini Weberyen bir bakış açısı ile incelemiştir. Ülgener'in zihniyet kavramı analizi, iktisatta değer yargılarının oluşum sürecindeki geleneksel dini/kültürel anlayışın etkisi ve özellikle kamusal ekonomik alana bakış açısı kapsamında önemli bir çığır açmıştır. Bu tartışmalarını taşıyıcı ve yayılma kanalı açısından "Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler" (2006b) adlı eserinde daha da kapsamlandırmıştır. Ülgener'in Keynesyen İktisat öğretilerini Türkiye'ye taşımasının parlatılıp ve bu nedenle onun iktisadi hürriyetçilik fikrine mesafeli durduğu hususu farklı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Röpke ve Ülgener, kamusal karar alma sürecine doğrudan etkileri bakımından Gökalp ve Cavid Bey'e göre yetersiz kalmışlardır. Ancak Röpke'nin Türkiye'den ayrıldıktan sonra Alman hükümetine doğrudan etki edecek çalışmalar yaptığı da aşikârdır. İktisadi hürriyetçilik fikri, birazda Ankara'nın sosyo-ekonomik hayatta daha etkin olması ile beraber, Ankara merkezli Siyasal Bilgiler Fakültesine (SBF) kaymış ve SBF'nin yayın organı olan "Forum Dergisi" etrafında belirginleşmeye başlamıştır. Özellikle Turan

Feyzioğlu'nun 1947-1948 yıllarında F. A. Hayek'in (1899-1992) "Kölelik Yolu" eserini peyderpey Türkçeye çevirmesi ile ilgi daha da artmıştır (Yayla 1999).¹

Çalışmada, esas tartışma konumuz olan iktisadi hürriyetçilik fikrinin yayılma kanalları ve taşıyıcıları hem "iktisat tarihi" hem de "iktisadi doktriner yaklaşımlar" çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu değerlendirme sürecinde kurumlar ve şahıslara yönelik tespitler taşıyıcılık/aktarıklık kapsamında yapılmıştır. Çalışmada metodolojik olarak; tarihsel süreçte iktisadi hürriyetçilik anlayışının gelişim sürecinin taşıyıcılarının birbiri ile olan etkileşimlerini, bağlantılarını, etkilendikleri kaynakları ve aktarım usullerini literatürün aksine farklı bir bakış açısıyla izah edilmiştir. Literatürde ilk kez Cavid Bey ile Gökalp'ın iktisadi fikirlerinin benzerlikleri ele alınmıştır. Aynı şekilde Röpkle ile Ülgener arasındaki halef-selef ilişkisinin üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda iktisadi hürriyetçilik fikrinin, literatürde bu açıdan da farklı bir bakış açısı ile izah edilebileceğine dikkat çekilmiştir. Kapsamı bu şekilde belirlenen çalışmamızda öncelikle iktisadi hürriyetçiliğe giden süreç analiz edilecek olup daha sonra yukarıda izah edilen dönemlemeye göre taşıyıcı ve yayılma kanallarının etkinliği/etkililiği değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

1. İKTİSADİ HÜRRİYETÇİLİĞE GİDEN SÜREÇ

Avrupa'da Rönesans'tan Sanayi Devrimi'ne giden süreçte ortaya çıkan Merkantilizm ve Fizyokrazi iktisadi düşünce sistemleri (Yalçın, 1991), aslında iktisadi gelişmişlik coğrafyasının değişmesinin ve doğudan batıya kaymasının müşahede edilmesinin bir sonucuydu. Bu müşahede; coğrafi keşiflerin isabet bulması, deniz aşırı ulaşımın artması ve maliyetlerinin düşmesi, üretim tarzının mekanik hale dönüşmesi ve ticari ilişkilerin giderek daha fazla hukuki düzenlemelerini içermektedir. Ayrıca ticaret yerellikten küresel bir alana taşınmaya, ülkeler ise bu duruma cebri veya gönüllü olarak uyumlanmaya başlamıştır. Bu açıdan Avrupa, iktisadi düşüncenin felsefeden ve ahlâk biliminden ayrılarak müşahhas bir ilim haline gelmesine membaa olmuştur. Avrupa'nın membaa olmasının temel nedeni, Rönesans ve Sanayi Devrimi'dir. Çünkü her iki sosyo-ekonomik gelişme temelde üretim tarzını değiştirmek ile beraber; özünde ise hukuksal, siyasal, teolojik anlayışın esastan değişmesini sağlamış ve zihniyet devrimi gerçekleştirmiştir. Zihniyet devriminden anlaşılması gereken ise temelde "piyasa kurumları"nın kamusal/dini tahakkümden kurtularak hukuksal alana sığınmasıdır. Hukuksal alanın oluşması ise risk ve belirsizlik üstlenerek kâr ve rant peşinde koşan "maceracı girişimci" güruhun gelişmesi/yaygınlaşması sayesinde. Amacı daha fazla kâr elde etme güdüsü olan bu güruh, haklarının korunması ile ilgili yasal süreci de "belirsizlik" olarak görmüş ve bu hususun izale edilmesi için kamu/dini otoritenin değişime yönelik kabiliyetini artırıcı desteklerde bulunmuştur. Yeri gelmiş lehine yapılan değişiklikleri (imtiyaz) istismar etmiş, yeri gelmiş değişiklik yapmayan ülkelere bedelini ödeterek ambargo uygulamıştır (Çakmak, 2023). Tüm bu süreç piyasa kurumlarının "rasyonel" bir zemine oturması için hukuksal, siyasal, teolojik vesair hususların Avrupa bölgesinde esastan değişmesine yol açmıştır.²

Aslında iktisadi açıdan piyasa-devlet ayırımının yukarıda belirtilen gelişme sürecine ilişkin konumlandırması Birinci Küreselleşme Dönemi (1870-1914) ile kendini göstermiştir. Birinci Küreselleşme Döneminde iktisat teorisi açısından çok esaslı tartışmalar söz konusudur. Bu konudaki en önemli tartışma Avusturya İktisat Okulu'nun ilk temsilcileri olan Carl Menger (1840-1921) ve Böhm Bawerk'in (1851-1914) gündeme getirdiği "Marjinalist Devrim"dir. Fiyat kavramının oluşumunu sağlayan temel faktörün kullanılan emek olmadığını, gelişen ve değişen şartlara göre belirleyici temel faktörün tüketicinin "fayda fonksiyonu" olduğu üzerine

tartışmalardır. Fiyat kavramının bileşenlerinin temel belirleyicisinin “tüketici” ve onun “fayda” anlayışı olduğu hususu iktisatta piyasa eksenli bakış açısını güçlendirmiştir (Menger, 2009). Bu açıdan iktisadi kurumların gelişim sürecinde “devlet”in iktisadi bir aktör olarak “girişimci” güruhun alternatifi şeklinde tartışıldığı bir durum söz konusu değildir. Devletin iktisadi bir aktör olarak iktisadi alanda yer alması, girişimci güruhun piyasa kurumlarını oluşturmasından sonra iktisadi bir mevzu olarak ele alınmıştır. Diğer bir ifadeyle iktisadi kurumların hukuksal boyutunun oluşumu aktörün kim olması ile ilgili olmayıp mülkiyet haklarının hukuksal alana dâhil edilmesi için verilen “hürriyet ve hukuk” mücadelesinden ibarettir. Bu açıdan “piyasa” kavramı “hürriyet” kavramından ayrı telakki edilemeyeceği için “piyasa taraftarı” söylemlerde bulunanlar “iktisadi hürriyetçiler” olarak ifade edilmektedir.

Hürriyet kavramı olarak (Davies, 1991), ideolojik cepheleşmeye konu olan kolektivizm ve liberalizmin ortak paydasıdır. Kolektivizm, liberal anlayıştan farklı olarak hürriyeti “piyasa kurumlarına bağımlı” olmamak şeklinde ele almış ve kamu otoritesi eliyle bunu teminat altına almıştır. Kolektivizm bu teminatını sağlarken “eşitlik” anlayışı kapsamında iktisadi faktör olarak sadece “emek” kavramını temel almıştır. Diğer iktisadi faktörlerin vazifesini de kamu otoritesine tevdi etmiştir. Aslında burada iki sistem arasındaki temel ayıraç “insan” faktörünün iktisadi konumlandırılması ile ilgilidir. Kolektivizm “insan” faktörünü salt olarak “emek sahibi” bağlamında ele aldığı için liberalizmin “insan” telakkisinden ayrılmaktadır. Liberalizm ise “insan” faktörünün hem tüketici hem de üretici nosyona sahip olduğunu, bu durumun ise durağan zamanlı olmadığını, tarihi bakiye ile nesilden nesile aktarıldığını ve birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak kabul etmektedir. Bu açıdan iki sistemin hürriyet anlayışı, kapsam ve iktisadi örgütlenme tarzının “karar alma” mekanizması bakımından farklılık arz etmektedir.

Öyle ki; hürriyet kavramı açısından “insan” faktörünün mesleki sınıfsal bir yapıya tabi tutulması anlam kaymasına neden olmakta ve birey olarak insanoğlunun doğal bir tanımlamadan uzak, tamamen bir otorite tarafından ihdas edilmiş suni bir tasnifin parçası olmasına yol açmıştır. Bu durum ise “müdahalecilik” kavramı bağlamında edilgen ve kısıtlı davranış imkânlarına sahip ama “hür!” bir birey tipolojisini ortaya çıkarmıştır. Bu tipoloji aslında müdahale ederek iktisadi haklarının sağlanmasını beklediği “devlet” aygıtının bir muhatabı olmayıp tamamen edilgen bir parçası olabilmiş ve sosyo-ekonomik alana bu haliyle taşınmıştır. Karar alma sürecinin muhatapsal tarafında yer alabilmek için üretici-tüketici nosyonu ile piyasada var olmak gerekmektedir ki bu husus “fiyat” kavramını da zorunlu kılmaktadır (Boettke ve Candela, 2021). Bu nedenle müdahaleci/kolektivist iktisadi sistemlerde “hürriyet” kavramı bağlamında karar yetisi açısından “birey” faktörü, edilgen bir boyutta yer almaktadır. İktisadi düşünce tarihi açısından “hürriyet” kavramı Smith’e kadar “merkantilist” politikaların eleştirisi ve fizyokrat düşüncenin desteklenmesi şeklinde ana tartışma konusu olmuştur. Ancak Smith meseleyi daha farklı bir boyuta taşımış ve merkantilizmin eleştirisi ile birlikte “hürriyet” kavramının tartışma konusu bile olmaması gerektiğini ve bu nedenle de iktisadi örgütlenme tarzının “merhamet” ve “kişisel çıkar” arasında tartışma yapılarak tercih edilebileceğini belirtmektedir. Smith, Sanayi Devrimi ile birlikte iktisadi gelişmenin piyasa şartlarında muazzam gelişimini gözlemlemiş ve gelişen iktisadi şartlarla ilgili bir müdahale veya iyileştirmeyi ele almak yerine, ilk önce ortaya çıkan refahın bölüşümünün “ahlâki duygular/merhamet” bağlamında ele alınmasına yönelmiştir. Ancak daha sonra “merhamet” kavramının “tarafgir” olacağını ve bireyler arasındaki iktisadi davranış ilişkisini bozduğunu gözlemleyerek bu görüşünü “kişisel çıkar” kavramını ele alarak tadil etmiştir. Smith, “Ahlâki Duygular Kuramı” (2020, s.18) adlı eserinde bu hususu şöyle izah etmektedir: *“Ağlayan çocuk annesini müteessir eder. Ancak çevreye rahatsızlık verebilir. O*

çocuğun acısını anne hisseder. Ama herkes aynı derecede hissetmez. İyilik yapanın iyilik yapma gerekçesi önemlidir. Çünkü “minnet” duygusu belirleyici bir faktördür. Aynı şekilde kötülük edenin gerekçesinde önemlidir (sempati-antipati). Çünkü minnet ve öfke benzerdir.” Aslında Smith, bireyin iktisadi davranış şeklinin “kişisel çıkar” dürtüsü sayesinde daha rasyonel bir hale geldiğinin tespitini yapmıştır (Mucuk, 1976). Ancak yine de kişisel çıkar kavramının temelini hürriyet kavramı bağlamında ele almıştır. Smith, “merhamet ile kişisel çıkar” arasında ilişki kurmakta ve kişisel çıkarın dikkate alınmadan “merhamet” duygusunun ve “ahlâk” kavramının anlaşılamayacağını belirtmektedir. Diğer bir ifadeyle kişisel çıkar, bireysel karar alma sürecinde etkinlik sağlarken “bencillik” duygusundan farklı bir etki ile sosyo-ekonomik düzeni iyileştirecek daha rasyonel bir sürecin başlangıcı olduğunu belirtmektedir (Smith, 2020). Bu açıdan Smith’in “Ahlâki Duygular” ile “Milletlerin Zenginliği” eserleri arasında bir çatışma değil, tam aksine harmoni olduğu yakın zamanlı çalışmalarda incelenmiştir (Brady, 2018; Ghosal, 2023; Hall, 2018a; 2018b). Smith, iktisadi önerisini ortaya koyarken merkantilizmin emtia ve mal gibi iktisadi faktörlere ilişkin görüşünün serbestlik/hürriyet içermemesinin yerellik boyutunda kalacağı için iktisadi refah ortamının oluşamayacağını da savunmuştur. Bu iddiasını yaparken “fizyokrazi” düşüncesinin esin kaynağı olarak görülsede aslında bir teolog olan Smith, insanoğlunun yaradılış kabiliyetinden olan “kişisel çıkar ve merhamet” arasında kişisel çıkar kavramının iktisadi refaha sebep olduğunu dönemin İngiltere örneğinde gözlemlemiş olmasına bağlıdır. Smith “milletlerin zenginliği” olarak ifade ettiği sürecin oluşumunu “hürriyet” kavramı bağlamında iktisadi faktör serbestliğine bağlamaktadır (Coase, 1976).

İnsanoğlunun uhdesinde bulunan kişisel çıkar kavramı, birçok bilimsel disiplin açısından tartışma konusu olmuştur. Aslında Smith’in bu kavramı iktisadi analizinin temel bileşeni olarak ele almasının yegâne gerekçesi “fiyat” kavramının varlığına ilişkindir. Çünkü fiyat kavramının optimalitesini, mübadele yeteneğini sağlayan temel unsurun kişisel çıkar olduğunu ve bu sayede (görünmez el) değiş/tokuş zihniyetine dayalı iktisadi örgütlenme tarzının daha elverişli olacağını ortaya koymuştur.³ Ancak kişisel çıkar kavramı ne yazık ki iktisadi analiz yönteminde ahlâki açıdan sorunlu bir kavram olarak görülmüş ve iktisadi faktör bileşenleri bakımından “güven” problemleri bir alanın tercihi olarak kabul edilmiştir. Güven duyulmayan ve erdemli bir davranış olarak kabul edilmeyen kişisel çıkarın toplumsal çıkarın lehine olamayacağı savı, kolektivizm anlayışının en önemli argümanı olagelmıştır. Bu durum ise dönemin İngiltere’si seviyesinde iktisadi gelişmişlik sürecini yakalayamayan ülke düşünürleri bakımından eleştirilmiş ve iktisadi korumacılık fikri ortaya atılmıştır. İktisadi korumacılık fikri, kişisel çıkara güven duymayan bunun yerine kamusal çıkarı önceleyen bir kamusal otorite eliyle iktisadi davranış sergilenmesinin gerekliliğini bir politika haline dönüştürmüş ve birçok gelişmekte olan ülkenin tercihi olmuştur. Dolayısıyla iktisadi hürriyetçiliği savunan Smith takipçileri David Ricardo (1772-1823) ile J. Stuart Mill (1806-1873) ve iktisadi korumacılığı savunan Friedrich List (1789-1846) gibi düşünürler zuhur etmiştir. Bu durum ise iktisadi analiz bakımından kolektivizm ile liberalizm ideolojilerinin keskin bir bilimsel çatışma alanının doğmasına ve uygulama pratiklerine neden olmuştur (Özel, 2001).

2. OSMANLI’DAN GÜNÜMÜZE İKTİSADİ HÜRRIYETÇİLİK

Osmanlı’da iktisadi mevzular genelde “ahlâk” bağlamında ele alınmış ve daha çok “zenginleşenin, zenginleşme süreci” tartışma konusu yapılmıştır. Meselenin “ahlâk” bağlamında ele alınması iktisat ilminin genel evrimi ile mütenasiptir. Çünkü iktisat ilmi “ahlâk ve felsefe” ilminden ayrılış şeklinde tezahür etmiştir. Özellikle Kınalızâde’nin Ahlâk-ı Alâî (Saraç, 1959; Karaman, 1989) adlı eseri ve daha öncesinde yayımlanan birçok eserin hareket noktası iktisadi

aktörlerin (üretici-tüketici) dünya hirsını ve maceracı yaklaşımlarını törpülemek ve mutedil bir insan tipolojisini serdetmektir. Aslında bu mevzu piyasa aktörlerinin varlığını kabul etmek ile beraber, tüketicinin tercihlerini sınırlandırmasını ve üreticinin ise daha fazla (aşırı) kâr güdüsüne yönelmemesini telkin etmektedir. Bu durum “lonca-ahilik teşkilatı” ile kurumsal bir yapıya taşınırken, aynı zamanda kamusal otoritenin sosyo-idari anlamda piyasanın kontrolünü elinde bulunduran bir hale dönüşmüştür. Amaç daha adil fiyat ve kaliteli mal süreci ile üretici güruhu, daha az tüketim tercihi ile tüketici güruhunu kontrol altında tutmaktır. Amacın referansı dini olmak ile beraber, aracın kamusal otorite olması hususunda herhangi bir dini gerekçe sunulamamaktadır. Bu nedenle piyasaya girişin bir şartı olarak “ahlâk” kavramının kabul edilmesi, aslında kavramın kendisi ile ilgili olmayıp uygulayıcı/denetleyici otoritenin tanımlanmasına ve vazife almasına yöneliktir (Çakmak, 2011; 2023).

Nitekim bu husus Fârâbî’de “iyi insan-erdemli toplum” kavramı ile kendine yer bulmuştur (Büyüközkara vd., 2022; Tatar, 2020). Fârâbî bu hususu “hürriyet/seçme/tercih” kavramı bağlamında ele almış ve bireyin irade özgürlüğünün ancak “tercih” ile söz konusu olabileceğini belirtmiştir. Bireyin seçme hürriyetini fiili hale getiren ise “eylem” serbestliğidir. Eylem serbestliği ise ontolojik bir durumdur. Dolayısıyla bireyler adına yapılacak olan tercihlerin, bireyin iradesi kapsamında tecelli etmesi hürriyet hakkına sahip olması ile mümkündür. Ancak sorunlu olan ise her bireyin tercihinin ahlâki olandan yana kullanmasına yönelik dini gerekçedir (Seyhan, 2013). Bireyin tercihini ahlâklı olandan yana kullanmasını beklemek özü itibarıyla her bireyin ahlâk paydasının aynı olmasını beklemek anlamına gelecektir ki piyasa kurumu mantığı gereği bu hususta farklılık arz etmektedir. Çünkü piyasa aktörleri kâr ve rant arama faaliyetleri arasında bir fark görmemektedir. Rant kavramının ahlâken sorunlu olması piyasa aktörleri tarafından etken bir anlayış ile fırsat olarak değerlendirilmektedir. Kaldı ki rant fırsatlarının varlığının önemli kaynağı ise devletin iktisadi alandaki aktif faaliyetleridir.

Bu nedenle ahlâk kavramı üzerinden iktisadi bir metodoloji oluşturulması önemli bir tartışma alanı oluşturmuştur. Fârâbî’nin bakış açısı (Çelikkol, 2023), insanoğlunun “akli yetisi” kapsamında meseleyi anlamak üzere kurulu olup Smith’in çalışmaları olan “Ahlâki Duygular Kuramı” ve “Milletlerin Zenginliği”ne benzer mülhazalar içermektedir. Ancak bu husus “ahlâklı ve merhametli olmak” metaforu şeklinde kendisini göstermesine rağmen, insanoğlunun yaradılış kapsamında yapısında bulunan “kişisel çıkar” kavramının göz ardı edilmesine yol açmıştır (Şenses, 2023). Smith (2020) bu düşüncesini tadil etmesine rağmen; ahlâk filozofları, belki de nosyonlarının gereği, bu hususa hep duyarsız kalmış ve kişisel çıkarın törpülenmesi için dini gerekçelerin kamusal otorite tarafından icra edilmesini benimsemiştir. Dolayısıyla ahlâklı bir piyasanın var olması gerektiğine olan inanç “kamusal müdahalecilik” anlayışını zorunlu kılmıştır. Bu durum ise iktisadi aktörler üzerinde devletin kontrolü ve yönlendirmesi olarak kendini gösterirken en önemli problem ise mülkiyet ve fiyat kavramları açısından kendini göstermiştir.

Bu çerçevede Osmanlı döneminde piyasa kurumları devletin gözetim ve denetimi altında faaliyetlerine devam ederken, devlet ihtiyaç duyduğu hallerde “imtiyaz” ve “kapitülasyon” yöntemleriyle yabancı sermayeye imkân tanımıştır. Osmanlı’da modernleşme öncesi dönemin en önemli iktisadi karakteristiği; piyasa kavramının, çerçevesinin ve oyuncularının devlet eliyle ihdas edilmesi ve her türlü ödül/ceza sisteminin piyasa disiplininde değil, tamamen kamu otoritesinin uhdesinde yönetilmesi olmuştur. Bu açıdan devlet tarafından piyasanın muhatap alındığı, 1808 yılında imzalanan ancak uygulaması kadük olan “Sened-i İttifak”, Osmanlı modernleşmesi olarak ifade edilen sürecin başlangıcıdır. Amaç uluslararası sisteme uyum sağlamak için yapılması gereken hukuksal ve siyasal değişiklikleri gerçekleştirmektir. Bu

hususdaki öncelik ise piyasa kurumlarının, geliştirilmesi ve otoritenin muhtariyetinden hukuksal alana taşınması olmuştur. Diğer bir ifadeyle iktisadi faktörlerin ve piyasa kurumlarının serbestleşerek edilgen konumlarından etkin duruma geçmeleridir. Bu süreçte sosyo-ekonomik alanın temel mottosu ise “hürriyet” kavramıdır. Aslında modernleşme öncesi Osmanlı döneminde hürriyet kavramı, tebaa kültüründen vatandaş olmaya bir geçiş anlamına gelmekteydi (Çakmak, 2011; 2023; 2024a).

Modernleşme döneminde ilk kez iktisat ilmi ile ilgili dergiler, kitaplar yayımlanmaya başlanmıştır. Bu yayınların önemli bir kısmı iktisadi kavramlar ile ilgili olup iktisat politikası önerisine yönelik pek de bilgi içermemekteydi. İktisadi kavramlara ilişkin bilgiler ise muasır medeniyete ilişkin batı kaynaklı eserlerden aktarma yoluyla yapılmıştır. Aktarım süreci ise Smith, F. Bastiat (1801-1850) ve List gibi düşünürlerin iktisadi kavramlara ilişkin görüşlerinin incelenmesi ile başlanmıştır.

a. Muasır Medeniyet Meftunları: Mehmed Cavid ve Gökalp Bey’ler

Modernleşme sürecinde iktisadi politika ayrılığı ve kutuplaşmanın başlaması, Birinci Küreselleşme Dönemi ile olmuştur. Bu dönemde açık ve net bir şekilde iktisadi tarafgirlik, fikri mecrada “milliyetçilik” ve “hürriyetçilik” ekseninde ele alınmıştır. Bu dönemin iktisadi milliyetçilik savunusu konusundaki en önemli aktörü Z. Gökalp’tır.⁴ Gökalp’ın iktisadi milliyetçilik konusundaki görüşleri “hep ve salt devletçilik” anlayışı kapsamında değildir. Onun önerisi imparatorluktan cumhuriyete geçiş sürecinde ve savaşlar döneminde, geçici bir süreliğine korumacılık anlayışı üzerine kuruludur (Çakmak, 2024b). İktisadi hürriyetçilik fikrinin önemli temsilcisi ise uygulama adımlarını da bilen İttihatçı Cavid Bey’dir. Aslında her iki grubun⁵ mottosu ortak bir argüman olan “muasır medeniyet” olmasına rağmen, politika ayrılığı nedeniyle piyasa veya devlet tarafgirliği bağlamında iktisadi meseleleri yorumlama/aktarma süreci bakımından bir fikir ayrılığı söz konusudur.

Osmanlı’daki ilk iktisat eserleri daha çok iktisadi kavramların açıklanması, tanımlanması ve tartışılmasına yöneliktir. Özellikle Cavid Bey’in “İktisat İlmi” adlı eseri (2001) tam anlamıyla Bastiat’ın “Ekonomik Harmoni” (1996) adlı eseri ile hem muhteva hem de konu başlıkları açısından benzerdir. Cavid Bey, Bastiat’ın iktisadi yöntemini kullanarak öncelikle iktisadi kavramların neler olduğunu ve iktisadi faaliyet sürecindeki rolünü tanımlama ve özellikle fiyat kavramı bağlamında iktisadi kavramları açıklama yoluna gitmiştir. Cavid Bey (2001), Smith’ten Bastiat’a aktarılan iktisadi hürriyetçilik fikrinin Osmanlı’daki ilk temsilcisi olma özelliğine sahip olup eserinde “himaye usulü” dediği iktisadi korumacılık ile serbest mübadele fikirlerini kapsamlı bir mukayeseye tabi tutmuştur. Cavid Bey (2001) ayrıca Avusturya İktisat Okulu’nun kurucularından Menger’in (2009) “İktisadın Prensipleri” eserinde ortaya koyduğu “fiyat mekanizmasının işleyişinin farklı piyasalar bakımından kullanımına” ilişkin görüşlerini de ele alarak incelemiştir. Dolayısıyla Cavid Bey, İngiliz iktisatçılar ile beraber hem Bastiat sayesinde Fransız iktisadi hürriyetçi düşünürleri hem de Menger vasıtasıyla Avusturyalı iktisadi hürriyetçileri takip edebilme kabiliyetine sahip bir mütefekkindir.⁶

Burada bir hususu belirtmek gerekir ki bir İttihatçı olan Cavid Bey, İttihat Terakki’nin milli iktisat politikalarına rağmen iktisadi hürriyetçilik anlayışını muhafaza etmiş ve savunmuş bir kişiliktir. Aslında İttihat ve Terakki, çok farklı zihniyet ve meşrepte kişiliklerden müteşekkil bir taraftar kitlesine sahiptir (Buçukcu, 2020). Bunun en önemli iki zıt kişiliği olarak görülebilecek isimler Cavid Bey ve Gökalp’tır. Nedeni ise literatürde Gökalp’ın iktisadi milliyetçilik, Cavid Bey’in ise iktisadi hürriyetçilik taraftarı olarak genel kabul görmesidir. Ama dönemin özelliği gereği

(Birinci Küreselleşme Dönemi) ve ülkenin içerisinde bulunduğu şartlardan dolayı geçici bir süreliğine iktisadi korumacılık olması zorunlu bir seçenektir.⁷ Yoksa her iki düşünür de iktisadi hürriyetçiliğin ve özel teşebbüsün, iktisadi refahın artmasının en önemli faktörü olduğunun bilincindedirler. Hatta Gökalp'ın eserlerinde iktisadi kavramlaştırma hususunda (herhangi bir referans olmamasına rağmen) Cavid Bey'in eserinden (1913) istifade ettiğini iddia edebiliriz. Çünkü Gökalp, özellikle 1913'ten sonra Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar, "İngiliz Sistemi" olarak ifade ettiği iktisadi hürriyetçilik fikrini "terakkiye giden yol" olarak kabul ettiği ve bu kapsamda iktisadi konularda yazdığı eserlerinde ciddi bir şekilde Smith (çalışmalarında Smith'in analizini yapan atıfları vardır) ve Bastiat benzeri analizler yapmıştır. Gökalp'ın yabancı lisan bilmediği, yurt dışında kongreler ve sürgünler (Selanik ve Malta) haricinde bulunmadığı dikkate alınır, dönemin Selanik Mebusu İttihatçı Cavid Bey'den ve eserinden etkilendiği aşikârdır. Ayrıca Gökalp, iktisadi kavramsallaştırma hususundaki çalışmalarında "nedensellik" yöntemi ile konuları ele almış, ülke mukayeseleri yapabilmiş ve ısrarla muasır medeniyete ulaşmak için "memurin zihniyeti"nden sıyrılarak "müteşebbis güruh"un güçlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu kapsamda; sermaye, emek, girişimci ve jeopolitiğin ekonomik boyutunu makalelerinde tanımlamıştır (Çakmak, 2024b). Hatta Gökalp iktisadi hürriyetçiliği savunusu kapsamında eleştirdiği sosyalizm nedeniyle, Marksist ideoloji açısından önemli bir eleştiriye tabi tutulmuştur (Bk. Sadi, 1940). Unutmamak gerekir ki; Gökalp ve Cavid Bey'in en önemli ortak noktası, her iki düşünüründe uygulama alanında yer alabilmesidir.⁸ Cavid Bey'in Maliye Nazırı olduğu hükümet kabinesinde önemli yönlendirici/doktrinel ise Gökalp'tır (Çakmak, 2024b). Gökalp ile Cavid Bey'in operasyonel kabiliyetinin semeresi iki mümtaz şahsiyetin yetişmesine de yol açmıştır. Bunlar, Gökalp'ın "bu çocukta iş var dediği" asistanı M. Fuad Köprülü (1890-1966) ve Cavid Bey'in asistanı M. Celal Bayar'dır (1883-1986). Her ikisi de Cumhuriyet'in önemli kararlarına imza atmış üst yönetici kimliğine haizdirler. Gökalp'ın eserlerinde (2018a; 2018b) sıkça bahsettiği beynelmililiyet için Birleşmiş Milletlere [ve ayrıca NATO'ya] dâhil olma ideali asistanı M. Fuad Köprülü'nün (Dışişleri Bakanı) savunusu ve desteği ile gerçekleşirken⁹, Celal Bayar ise Atatürk döneminde Ekonomi Bakanlığı yapmıştır.¹⁰

Aslında bu dönem modernleşme ve batıya sosyo-ekonomik uyumlanma dönemi olduğu için tartışılan iktisadi mevzular; değişme ve yenilenme gibi hususları içermekle birlikte, ideolojik kırılma ise Birinci Küreselleşme Dönemi ile beraber yaşanmıştır. Birinci Küreselleşme Dönemi ise iktisadi korumacılık fikrinin tartışılmanın da ötesinde uygulanmasının zaruri olduğu savaşlar dönemine denk gelmektedir. Özellikle List'in "Bebek Endüstrileri Tezi" olarak bilinen iktisadi korumacılık önerisi, bütün ülkeler hatta İngiltere tarafından bile uygulanmıştır. Dönemsel bir uygulama olan korumacılık fikri, özellikle gelişmekte olan ve imparatorluktan ulus-devlet sürecine intikal eden ülkeler için kısa sürede hızlı çözüm almak için uygulanması tercih edilen bir iktisadi politika olmuştur. Nitekim bu durum Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında da uygulanması tercih edilmiş olan iktisadi milliyetçilik anlayışını geliştirmiştir. Aslında bu tercih, zamansal kısıt ve birikmiş sosyo-ekonomik sorunları hızlı çözebilmek adına iktisadi karar alma mekanizmasının kamu otoritesi tarafından kullanılmasıdır. Amaç daha hızlı bir şekilde iktisadi etkinlik sağlamak anlayışı olsa da esas zorunluluk sermaye kıtlığı sorununu çözmektir.¹¹ Çünkü savaş dönemlerinde gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere sermaye aktarım süreci siyasi mülahazalara tabi olmaktadır. Bu nedenle; bu süreçte, iktisadi hürriyetçilik "sermaye sahiplerinin" fikri olarak kabul edildiği için pek de iltifat görememiştir. Bu durum sadece ülkemiz için değil, genele teşmil bir hususiyettir (Çakmak, 2024a; 2024b).

İktisattaki bu tartışmalar; savaşlar döneminde ortaya çıkan korumacılık politikaları sayesinde “devlet”in iktisadi hayata müdahalesi konusunda aktif rol almaya başlamasıyla, piyasa-devlet karşılaştırması ve etkinliği hususunu gündeme taşımıştır (Akalin, 1996). Piyasa kavramı devlet eliyle ihdas edilen yeni anlamıyla beraber, iktisadi hürriyetçilik anlayışının kolektivizmin gölgesinde kaldığı bir yapıya dönüşmüştür. Nitekim Osmanlı’nın son döneminde İttihat ve Terakki ile başlayan milli ekonomi anlayışı Cumhuriyet’in ilk döneminde de kendini göstermiştir. Her ne kadar 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde iktisadi refahın artmasına yönelik piyasa tandanslı öneriler ve söylemler olsa da ekonominin milliliği daha dominant politika olarak uygulanmıştır (Varlı ve Koraltürk, 2010).

b. Hürriyetçiliğin İktisadi Zihniyetinin Türkiye’deki Temelleri: Röpke ve Ülgener

Gökalp’in iktisat literatürüne en önemli katkısı, Alman sosyal bilim uzmanlarının İstanbul Üniversitesi’ne davet edilmesine ve ilk kez iktisat biliminin yabancı müfredatının öğretilmeye başlanmasına önayak olmasıdır. Ayrıca bu uluslararası bakış açısıyla 1915 yılında temelleri atılan İktisadiyat Enstitüsü’nün faaliyetleri interdisipliner bir hal almış ve Alman sosyal bilim uzmanları vasıtasıyla Maliye, İktisat ve Sosyoloji gibi bilim dalları münferit bir yapıya kavuşmuştur. Almanya’da ilk Sosyoloji Enstitüsü’nün 1909 yılında Max Weber (1864-1920) tarafından kurulmuş olduğunu dikkate alırsak,¹² İstanbul Üniversitesi bünyesinde İktisadiyat (sosyoloji) Enstitüsü’nün kurulumu çok önemli bir gelişmedir. Gökalp’in 1924 yılındaki vefatı sonrasında da aktifliğini koruyan Enstitü’nün, 1933 tarihinde başkanlığına iktisat literatüründe dünya çapında tanınırlığa ulaşacak olan Röpke seçilmiştir. Röpke, Enstitü’nün mecmua çıkarmasına ve seminerler yapmasına öncülük ederken bir taraftan da “eleman yetiştirme” sürecini başlatmıştır. Enstitü’nün 20. yılında yayımlanan faaliyet raporunda; kurucular, kuruluş amacı, tedris faaliyetleri, müfredatı, seminer programı, uluslararası işbirliği yapılan yabancı kurumlar, yayımlanan kitaplar vesair hususlar detaylı bir şekilde mevcuttur. Ayrıca Röpke’nin gönderdiği mektupta yer almaktadır. Röpke birlikte çalıştığı tüm arkadaşları ve enstitü’nün çalışmalarından övgü ile bahsetmektedir. Ayrıca raporda Gökalp’tan Röpke’ye uzanan sürece de değinilmiştir (İktisadiyat Enstitüsü Faaliyet Raporu, 1955). Konunun diğer bir yönü Türkiye’den ayrılarak İsviçre’nin Cenevre Üniversitesi’ne geçen Röpke açısından farklı bir durumu söz konusudur. Röpke; 1947 yılında İsviçre’nin Mont Pelerin kasabasında, Birleşmiş Milletler’in kuruluşundan iki yıl sonra kurulan Mont Pelerin Derneği’nin kurucularından ve üst yöneticilerindedir. Derneğin kurucularının çoğu iktisatçı olup; F. A. Hayek (1974), M. Friedman (1976), G. J. Stigler (1982) J. M. Buchanan (1986), M. Allais (1988), R. H. Coase (1991), G. S. Becker (1992) ve V. L. Smith (2002) Nobel ödülü almıştır.¹³ Dolayısıyla Türkiye ile irtibatını hiç kesmeyen Röpke, dönemin Türk bilim insanlarının rahatça ulaşabildiği uluslararası bir bağlantı olmuştur. Nitekim Röpke’nin 1942 yılında yayımlanan “Uluslararası Ekonomik Çözülme” adlı çalışması aynı tarihte Fritz Neumark (1900-1991) tarafından kapsamlı bir tanıtımının ve kritiğinin İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuasında (1942) yapılması, Röpke ile bağlantının devam etmesine bir karinedir.

Röpke (1935; 1937), İstanbul’daki akademik faaliyetleri sırasında dönemin iktisadi tercihi olan kolektivizmin iktisadi yapı üzerindeki tahripkâr etkisini incelemeye tabi tutmuş ve iktisadın temelini insan davranışı olduğunu ve insanoğlunun davranışının ise kamusal otorite tarafından planlama süreci ile belirlenmesinin zorluğuna dikkat çekmiştir. Nitekim Röpke “Hür Toplumun Ekonomisi” (1963) adlı çalışmada, iktisadın temel inceleme alanının “fakirlerin haklarının ne olacağından daha çok, girişimcinin yerine ikame edilen kamu otoritesinin davranışlarından dolayı daha fazla sosyal adaletsizlik doğuracağına” cevap aranması olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Türkçeye çevrilen “Çağımızın Buhranı” adlı çalışmada da benzer analizleri yapmış ve özellikle

Nazi Almanya'sındaki sonuçlar üzerinden değerlendirmelerde bulunmuştur. Ancak Mont Pelerin Topluluğu ile yolları ayrılan Röpke, iktisadi hürriyetçilik anlayışını reddetmeden daha fazla "sosyal adalet" endeksli çalışmalar yapmıştır. Röpke bu çalışmalarında, Gökalp benzeri kültürel bir bakış açısı ile yaklaştığı için iktisadi hürriyetçilik fikriyatına farklı bir yaklaşım getirmiştir. Hatta daha sonraki çalışmalarında Gökalp gibi piyasanın sadece arz-talepten müteşekkil olamayacağını, kültürel ve toplumsal tarafının da dikkate alınmasını önerdiği için iktisadi hürriyetçilik ile kolektivizm arasında üçüncü bir yol olarak "Sosyal Piyasa Ekonomisi"nin kurucusu olmuştur (Arslan, 2019).¹⁴

Bu dönemin kanımızca en önemli ismi üniversiteye 1935 yılında asistan olarak katılan hukuk fakültesi mezunu ve Almancaya vakıf olan S. F. Ülgener'dir. Ülgener, Alman bilim uzmanları vasıtasıyla kendisi gibi hukuk fakültesi mezunu Weber'in eserleri ile tanışmıştır. Röpke'nin iktisadi analiz tekniğini yakından tanıma fırsatı bulan Ülgener, çalışmalarını iktisadi zihniyet üzerine yoğunlaştırmış ve Weber'in "Ortaçağ İşletme Tarihi"nin doğu-batı kapsamında analizini içeren doktora tezi gibi "Yakın Şark Türk İslâm Dünyasının İktisat Ahlâkı ve Zihniyeti" konulu doktora tezini doğu-batı mukayesesi şeklinde tamamlamıştır. Ülgener'in çalışmalarında cevap aradığı temel soru, tıpkı Weber gibi, "firma kültürünün" neden doğu toplumlarında batıdaki tarzda gelişemeyip "esnaflık" düzeyinde kalmasına aittir. Kendisinin araştırmaları ve incelemeleri sonucunda cevabı, dini anlayışın zihniyet (iktisadi tercih) üzerindeki etkisinin "rasyonel insan tipolojisine" evrilemeyerek piyasa dinamizminin üretici-tüketici boyutuna ayak uyduramamasıdır (Arslan, 2003; Çakmak, 2023; Sayar, 2002). Aslında Ülgener'in akademik hayatı, Alman sosyal bilimcilerin taşıyıcılığıyla Türkiye'ye aktardıkları yöntemler ve kaynaklar tarafından şekillenmiştir (Ülgener, 2006b). Çünkü Weber'in etkilendiği Menger ve Bawerk gibi "Marjinalist" devrimciler iktisatta yöntem anlayışını esastan değiştirmiştir (Ülgener, 2006b). Bu hususu en iyi bilen ise Röpke'dir. Dolayısıyla Ülgener, birinci elden iktisat metodolojisinin değişimini öğrenme ve tatbik edebilmeye muvaffak olmuştur. Burada bir hususun altını çizmek gerekir. Ülgener'in Weberyen analiz yaklaşımında ısrarla üzerinde durulması gereken husus, Ülgener'in Fârâbî'nin etkilediği İbn-i Haldun (1332-1406) gözüyle Weber'i okuması ve Weber'in İslâm görüşünü tadil etmesidir. Çünkü Ülgener, Weber'in İslâm'ın ekonomik veçhesine yönelik görüşlerine eleştirel bir yaklaşım getirmektedir (Çakmak, 2023). Aslında Ülgener yazınında yine ihmal edilen diğer bir husus ise Gökalp'tır. Ülgener'in (2006a) çalışmalarında üzerinde durduğu "memurin zihniyetini, konak hayatını, dini anlayışın iktisadi davranışa etkisini (çarşı halkı) ve ağalık şuuru" gibi hususları ilk ele alıp sosyolojik analize tabi tutan aslında Gökalp'tır (Çakmak, 2024b). Unutmamak gerekir ki; Gökalp'ın vefatı sonrası İstanbul Üniversitesine dâhil olan Ülgener, Gökalp'ın fikrîsel habitatı ortamında akademik hayatına başlamış ve Gökalp'ın; bilgi, bilgiyi kullanma, modelleme gibi bilimsel yöntemlerinin kabullenildiği ve bu tarzda eğitim/öğretim ve araştırmaların yapıldığı bir ortamın müntesibi olmuştur. Nitekim Gökalp (2018b) medeniyete ilişkin kaleme aldığı eserinde;

"Şark medeniyeti ile garp medeniyetini telife çalışmak ortaçağı yeniçağda yaşamak demektir... Hekimbaşılıkla ilme müstenit tababet nasıl uyuşamazsa, eski hukukla yeni hukuk, eski ilimle yeni ilim, eski ahlâkla yeni ahlâk da imtizaç edemez... Kapitülasyonlarla siyasi mücadelelere mahkûm edilmek istenen bir millet, Avrupa medeniyetinin haricinde telakki olunan bir millet demektir. Bunun sebebi de Avrupa medeniyetine tam bir surette girmeyişimizden başka ne olabilir?" ifadelerine yer verdiği soruları, Ülgener "zihniyet" analizi ile cevaplamıştır. Bu nedenle Ülgener'i sadece Weber ile çerçevelemek, taşıyıcı ve yayılma kanalları bakımından (Cavid Bey-Gökalp-Röpke) iktisadi zihniyet kavramının analizinin ve muhtevasının iktisadi hürriyetçilik

bağlamından koparılmasına yol açmaktadır.¹⁵ Ülgener; Gökalp vasıtasıyla bilgiyi kullanma ve tarihi müktesebata göre hafızayı beklentiye, Cavid Bey vasıtasıyla iktisadi kavramların muhtevasına ve Röpke vasıtasıyla da Alman sosyal bilim uzmanlarının (Gökalp'ı etkileyen E. Durkheim harici) görüşlerini hafıza ve beklenti kapsamında politika haline dönüştürülmesine öncülük etmiştir.

Akademik hayatına iktisatta zihniyet anlayışının tetkiki ile başlayan Ülgener, II. Dünya Savaşı sonrasında, Birleşmiş Milletlerin kurulduğu sene, 1947-1948 döneminde Amerika'ya yaptığı araştırma seyahati ile birlikte dönemin popüler iktisadi anlayışı olan Keynesyen İktisat ve Avusturya İktisat Okulu'nun çalışmalarını yakinen takip etme fırsatı bulmuştur (Sayar, 2014). Ülgener'in Keynesyen iktisadi benimsemesi ve Türkiye'de uygulanmasına öncülük etmesine yönelik tartışmalar bir hayli fazladır. Hatta bu açıdan Ülgener'in iktisadi hürriyetçiler kapsamında değerlendirilemeyeceği kanısı da hâkimdir (Levent, 2018). Ancak çalışmamız kapsamında bu hususu, Cavid Bey-Gökalp-Röpke ekseninde ele alarak Ülgener'in Keynesyen iktisada yönelik çalışmasını iktisadi hürriyetçilik açısından değerlendirmeyi daha uygun buluyoruz.

Literatürde (Levent, 2018) Ülgener'in sadece Keynesyen iktisadi öğrenmek için Harvard Üniversitesi'ne gittiğine yönelik yaygın bir okuma vardır. İstanbul Üniversitesi İktisadiyati Enstitüsü'nde Röpke'nin başkanlığı sırasında (1935) asistanlığa başlayan Ülgener,¹⁶ daha sonra Ömer Celal Sarc'ın (1901-1988)¹⁷ dekanlığı zamanında İktisat Fakültesi'ne geçerek asistanlığa devam etmiştir. Sarc, rektörlük döneminde, Ford Vakfı'nın maddi desteği ve Harvard Üniversitesi İşletme Fakültesi'nin rehberliğiyle İşletme İktisadi Enstitüsü'nün İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi bünyesinde kurulmasına öncülük etmiştir (Tosun, 1985). 1954 yılında kurulan Enstitü'nün ilk başkanı ise S. F. Ülgener'dir (Eczacıbaşı, 1985). Bu durum bize 1947 yılında Amerika'ya ve özellikle Harvard Üniversitesi'ne giden Ülgener'in sadece Keynesyen iktisat ile ilgili bir tercihten değil, tamamen Üniversite idaresinin uluslararası akademik bağlantıları ile ilgili bir sürecin ilk parçası olduğunu göstermektedir. Nitekim İstanbul Üniversitesi'nin o dönemki akademisyenlerinden M. Tosun (1985, Önsöz): "... Marshall Planı çerçevesi içinde, ABD Hükümeti tarafından sağlanmış olan bir yıllık bir bursla Minnesota Üniversitesi'nde işletme ve kamu yönetimi konusunda bir program..." takip ettiğini belirtmektedir.

Kaldı ki; bu uluslararası bağlantının en önemli karşılığı ise Amerika'nın küresel sistemin başı olma ve Sovyet Bloku'na karşı [Molotof Planı] Avrupa ve Türkiye gibi ülkeleri yanına alma gayretiyle uygulamaya koyduğu Mart 1947 tarihli Truman Doktrini kapsamındaki Marshall Planı ilk kez Haziran 1947 yılında Harvard Üniversitesi'nde açıklanmıştır.¹⁸ Diğer bir husus ise Amerikan müteşebbislerinin Türkiye'ye yatırım yapabilmesi ve Türkiye ekonomisinin genel yapısıyla ilgili bir raporun hazırlanması (1949-1950) için M. W. Thornburg'un Türkiye'ye gönderilmesi ve hazırladığı raporlardır (Bk. Akalın, 2002a; 2002b; Kopar, 2018; Okyar, 1948; Tezel, 1994; Semiz ve Toplu, 2019).

Bu hususları dikkate alacak olursak, dünya iktisadi sisteminin II. Dünya Savaşı sonrası ABD merkezli bir hale geldiği dönemde [1944 yılında Bretton Woods Antlaşması ile IMF ve Dünya Bankası'nın ve 1949 yılında NATO'nun kurulması] 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın etkileri devam etmekteydi. Bu sürecin derinleşen finansal krizinin çözümü için "talep yönlü" kamusal müdahale politikasının uygulanması, J. M. Keynes (1883-1946) tarafından politika önerisi haline getirilmiştir. Birçok ülke bu politikaları benimsemiştir. Ülkemizde bunlardan biridir. Kamusal ekonomik müdahaleler "geçici/dönemsel" iktisat politikası olup ihtiyaç halinde başvurulabilecek bir kamusal seçenektir. Dolayısıyla iktisadi refah fonksiyonu olarak değil; uluslararası sermaye hareketlerinin savaş/siyasi/hukuki nedenlerle kısılması/gevşemesi/yaygınlaşmaması gibi

nedenlerden dolayı sermaye kıtlığı çeken ülkelerin, iktisadın talep yönünün canlandırılması için yapılan konjonktürel iktisat önerisidir. Tıpkı List'in "iktisadi milliyetçilik" önerisinin "iktisadi hürriyetçiliğin" muarızı olarak görülmesi gibi mevzunun yanlış anlaşılmasına yol açmıştır. Kaldı ki; iktisadi korumacılık refleksinde devletin iktisadi hayatta rol alması özel teşebbüsün rakibi olmak için değil, tam aksine giriş maliyetleri yüksek sektörlerin ihdas edilmesi vesair altyapı gibi kamusal malların üretilmesine yöneliktir. Bu husus Cumhuriyet öncesi Osmanlı döneminde tartışılan ve uygulanması tavsiye edilen bir hususiyettir (Çakmak, 2024b).

Ülgener'in hayrül halefi Ahmed G. Sayar (Ülgener, 2006a), "Ülgener'in Keynes iktisadını ülkemize taşıması ve oradan elde ettiği bilgiler ışığında çalışmalar yapması hususunu *List-Gökalp ekseninde bir iktisadi devletçilik anlayışı*" ile bağdaştırmaktadır. Hatta bir adım daha ileriye giderek "planlamacılığın" Ülgener tarafından "mutlaka hesaplanabilir daha ampirik" bir hale dönüştürülmesini savunduğunu belirtmektedir. Ancak Sayar bu tespiti yapmadan önce "...Ülgener [Türkiye için] birey-piyasa bağlantısı üzerine inşa edilmiş bir iktisadi sistem tahayyül etse bile... Türkiye'de devletçilik hâkim bir iktisat politikasıydı..." demektedir. İktisadi zihniyet çalışmasında "insan faktörünün" önemini dikkate alan ve ısrarla "iktisadi refah fonksiyonunun esas aktörü girişimci tipolojisinin" gelişmesi için girişimciliğin önündeki sosyal, kültürel, dini, geleneksel kodların değişim ve dönüşümüne ağırlık vermiş olan Ülgener (2006b, s.8-10, 50, 58, 73) gibi bir fikir abidesinin, iktisadi refah fonksiyonunun yüklenicisini "iktisadi milliyetçilikte" araması düşünülemez. Hatta Ülgener (2006b), kendisinin sahip olduğu çizgiyi net bir şekilde şu şekilde ifade etmektedir; "...susmak ve olup biten karşısında seyirci kalmakla bir zamanlar öğrencileri sonra da meslektaşları olarak yanlarında bulunduğum Röpke'lerin... o muhteşem asalet ve yiğitlik abidelerinin bıraktıkları emanete... saygısızlık ediyormuş gibi garip bir eziklik duygusu içinde olduğumu gizleyecek değilim. Bu satırlar biraz da o eziklikten kendimi kurtarmanın baskısı altında kâğıda dökülüyor".

Bu açıdan baktığımızda; ülkemizde, Cavid Bey'den Gökalp'a ve oradan Röpke'ye uzanan "insan davranışı" üzerine kurulu iktisadi anlayışın, şark toplumlarındaki yapısal sorununun "zihniyet" temelli ve bunun çözümünün ise taşıyıcı kanallar (aydınlar/kurumlar) olduğunu yine en detaylı bir şekilde izah eden Ülgener'dir. "Aydın Sosyolojisi" (2006b, s.85-135) olarak ifade ettiği bu hususu ciddi bir "antikapitalist zihniyet ve onun sistemleştirilmesi"nin eleştirisi üzerine inşa etmektedir. Ülgener'de meseleyi (bilgi ile aydın sosyolojisi/Sencer Divitçioğlu eleştirisi) Gökalp (2019) gibi (Rıza Tevfik eleştirisi) Tanzimat modernleşmesinden başlayarak ele almış; yayılma kanalları açısından değerlendirmiş ve ortaya saçılan yazına göre pek de olumlu sonuçlar elde edilemediğini ortaya koymuş, "taklit ve lafı eveleyip gevelemek" ile neticelenen bir aydın grubun ve matbuatın olduğunu tespit etmiştir.¹⁹ Dolayısıyla otorite ile yanlışlık/eksiklik üzerine tartışmayı düşünenlerin; bunun yerine, "sermaye sahiplerine/kapitalizme" saldırmayı yeğlediğini ama bu durumun "psikolojik" olduğunu belirtmektedir. Bunun nedenini ise "hukuksal" sistemin değişmemesine bağlamakta ve demokrasi/hürriyet gibi kavramlardan yoksun ülkelerin aydınlarının, bunu görmezden gelerek salt kapitalist sistem eleştirisi ile yetindiklerini belirtmektedir. Misali ise K. Marx'tan (1818-1883) vermekte: "Burjuva düzenini can evinden vurmak isteyenlerin (başta Marx), Prusya ceberutlüğünden koparak, burjuva haklarının en yüksek demokratik düzeye tırmandığı bir ülkeyi –İngiltere'yi [eserlerini yazmak için] seçmeleri elbette bir rastlantı değildir". Hatta tam anlamıyla hürriyetçi bir analiz ile "*Sol aydınının ana malzemesi olan emekçinin, aydından bir beklentisi de yoktur*" demektedir. Ülgener (2006b, s.109/dipnot 20) bu satırları yazarken, Weber'in "burjuva" anlayışına ama özellikle Hayek'in "kapitalizm ve tarihçiler" eserine atıflar yaparak açıklamıştır.

Ayrıca Coase'nin Smith tandanslı "kişisel çıkar" analizine benzer bir değerlendirmeyi Avusturya İktisat Okulu'nun kurucularından ve Röpke'nin hocası L. V. Mises'e (1881-1973) dayandırarak "Marjinalist Devrim" için yapmıştır. Aslında iktisadi düşünce tarihi açısından Ülgener'in bu yaklaşımı çok önemlidir. Çünkü Mises'in, Röpke ve Coase üzerindeki etkisi son yıllarda önemli tartışma konusu olurken bu hususu Ülgener'in çok öncesinde yakalaması ve analize tabi tutması takdire şayandır.²⁰ Ülgener (2006b, s.161-176), fiyat kavramının oluşum değerinin "fayda" ile açıklanması ile beraber "kişisel çıkar" anlayışının iktisadın ana konusu ve net bir şekilde "fayda" kavramının "kişisel çıkar" ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Hatta tüm çalışmalarının özeti olarak, belki de Smith'ten Coase'ye uzanan iktisadi analizinin sonuç kısmını, "insan-eşya ilişkisi özü itibariyle fayda-değer ve fiyat ilişkisidir" şeklinde özetlemiştir.

3. SONUÇ

İktisat tarihinde ortaya çıkan olgu, olay ve etkileşimlerin müşahade edilmesine önyak olan fikir ehli ile beraber iktisadi düşünce tarihi ihdas edilmiştir. Bu bağlamda çalışmamız açısından iktisadi hürriyetçilik anlayışının menşei; tarihsel süreçte bir grup maceracı girişimcinin eylemleri sonucu "tattıkları kârların" artması ve yaygınlaşması için dönemin devlet yöneticilerine kısmen baskı, kısmen teşvik yöntemiyle yaşamları ve onları ikna etmeleri ile kamu/dini otorite alanının zayıflaması ile bireysel hukuk alanının güçlü ve kapsayıcı olmasının kabulüdür. Bu durumun ise müşahade edilerek iktisat ilminin ihdas edilmesi ve yayılma kanalının oluşturulmasıdır. Smith-Bastiat-Menger-Hayek-Mises-Coase gibi yabancı literatür taşıyıcılarının yerli literatürümüze Cavid Bey-Gökalp-Röpke ve Ülgener eliyle aktarılmasıdır.

Aslında bu gelişmeler eşanlı olarak gerçekleşmiştir. Dönemin vaziyetini dikkate alırsak, bu durum fevkaladelik içermektedir. Çünkü dönemin şartlarına göre iktisadi literatürün yakinen takip edilmesi, ülkemizin durumu ahvaline uyarlanacak düzeyde ele alınması ve hele hele uygulama pratiğinin gerçekleşmesi gibi hususlar dönemin ilmi mümbitliğini göstermektedir. İktisat literatüründe Gökalp'ın ihmal edilmesine dikkat çekilmesi ve Cavid Bey'le etkileşiminin çalışmada ele alınması ve daha sonra yapılacak çalışmalar ile detaylandırılması önemlidir. İttihatçı fikir geleneğinin Cumhuriyete akseden yüzü olan Gökalp ve Cavid Bey; aslında iktisat eğitiminin ilk temsilcileri olmakla beraber en büyük katkıları, yabancı iktisat literatürünün takip edilmesine vesile olmalarıdır. Kurumsal yapı olarak birçok ülke ile aynı zamanlarda kurulan İctimaiyat Enstitüsü, aslında başlı başına bir iktisadi eğitim birimi olmuştur. Röpke'nin ve diğer Alman iktisatçılarının Cumhuriyetin kurucu kadrosu vasıtasıyla ülkemize getirilmesi ise bu başarının devamını sağlamıştır. Röpke'nin dünya iktisadi cenahında karşılık bulması ve oralarla olan teşriki mesaisinin Türk iktisat eğitimi üzerindeki etkisi ayrı bir çalışmaya da kaynaklık etmelidir. Çünkü Röpke, meşhur iktisatçıların önemli bir kısmı ile tanışıklığı olmuş bir kişiliktir. Röpke'nin; Weber, Sombart, Menger ve Mises gibi Alman sosyal bilim uzmanları ile daha öğrencilik yıllarında tanışmasının semeresi Türkiye'deki iktisadi metodolojinin kurumsallaşmasına ve ilk elden öğrenilmesine yol açmıştır.

Ülgener, bu sürecin meyvesidir. Sürecin daha iyiye ulaşması için Ülgener bu iktisadi metodolojiyi; Türk toplum geleneği, tarihi ve kültürü ekseninde ele almış ve iktisadi zihniyetin çözümlemesi açısından ülkemize uygulanmasını gerçekleştirmiştir. Unutmamak gerekir ki; Gökalp ve Ülgener'in tasavvufi (mistik) eksende de ortak paydaya sahip iki düşünür olarak iktisadi metodolojiye bakış açıları ayrı çalışmalar ile ele alınması gerekmektedir.

NOTLAR

¹ Feyzioğlu'nun bir kısmını çevirdiği eserin geri kalanını çeviren ve redakte eden Merhum Yıldırım Arsan'dır. Forum Dergisi daha sonra 1990'lı yıllarda Yeni Forum Dergisi olarak yayın hayatına devam etmiştir (Yayla, 2003, s.75-80). Ancak bu dönem ayrı bir çalışmaya mevzubahis olduğu için bu çalışmamızın kapsamında yer almamıştır.

² Girişimciliğin tarihsel gelişimi ile ilgili detay bilgi için bk. Çakmak (2003).

³ Nobel ödül töreninde hayat hikâyesini anlatan R. H. Coase (1910-2013), iktisatçı olmasındaki en önemli faktörün hocası tarafından Smith'in "görünmez el/fiyat mekanizması" kavramı ile tanışması olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kendisine Nobel ödülü kazandıran iki makalesinin [Firmanın Doğası/The Nature of the Firm ve Sosyal Maliyet Sorunu/The Problem of Social Cost] temelini de Smith'in kişisel çıkarı dayalı fiyat mekanizması anlayışının olduğunu ifade etmiştir (Coase, 1992). Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki; "kişisel çıkarın erdemi vardır" anlayışını "Atlas Vazgeçti" (2003) adlı eserinde en kapsamlı bir şekilde ele alarak inceleyen Amerikalı gazeteci/felsefeci Ayn Rand'dır (1905-1982).

⁴ İktisadi milliyetçilik konusunda detaylı bilgi için bk. Çakmak (2024b).

⁵ Dönemin iktisadi milliyetçilik ve iktisadi hürriyetçilik savunucuları hususunda detay bilgi için bk. (Çakmak, 2001; Sayar, 2000, s.262-392).

⁶ Selim İkin'in (1993, s.175-176) TDV İslam Ansiklopedisi "Mehmed Cavid Bey" maddesi için kaleme aldığı yazıda her ne kadar "Paul Leroy Beaulieu (1843-1916) ve Charles Gide'e (1847-1932) dayanarak yazdığı" *İlm-i İktisâd* adlı kitabı (I-IV, İstanbul 1315-1317) olarak ifade etse de Cavid Bey'in esas taşıyıcı olduğu ana damar Smith-Bastiat-Menger çizgisidir.

⁷ Güncel tartışmalar için bk. Helleiner (2002, 2021, 2023), Helleiner&Pickel (2005) ve Shafaeddin (1998, 2000).

⁸ Cavid Bey ve Gökâlp etkileşimi hususunda farklı bir yorum için bk. Dinçaslan (2012).

⁹ Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere dâhil olma sürecinde yaşananlara dair (Meclis zabıtlarına göre) Köprülü'nün savunusu hususunda daha detaylı bilgi için bk. Karabulut (2007, s.100-114).

¹⁰ Bayar'ın ittihatçılığı ve iktisatçılığı hususunda detaylı bilgi için bk. Buçukcu (2020).

¹¹ Ülgener çalışmalarında bu hususu "darlık buhranları" olarak ifade etmektedir.

¹² İlk başta Alman Sosyoloji Topluluğu olarak kurulmuş, 1919 yılında Enstitü haline dönüşmüştür. Detay bilgi için bk. Seyyar vd. (2022).

¹³ Röpke, Hayek ile girdiği yönetsel tartışma sonrasında dernekten ayrılmıştır. Dernek ile ilgili detay bilgi için bk. www.montpelerin.org

¹⁴ Röpke'nin "sosyal piyasa ekonomisi" anlayışı çalışmamız kapsamında olmadığı için değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Röpke (1963, s.250-258); piyasa mekanizmasının sektör bazlı "ekonomik verilerdeki" değişimlere "hızlı ve esnek" bir yaklaşım sağlayacak bir şekilde mukabele ettiğini, ancak; "toplam ekonomik denge" ile ilgili sorunlara "hızlı" bir şekilde çözüm üretmediğinden dolayı kamusal müdahalenin "ölçülü ve orantılı" bir üçüncü yol olduğunu belirtmektedir. Bu husustaki tartışmalar için bk. Yardımcı ve Genç (2016).

¹⁵ Gökalp ile Ülgener arasındaki etkileşim ayrı bir çalışmamıza mevzubahis olduğu için detaylandırılmamıştır.

¹⁶ İctimaiyat Enstitüsü faaliyet raporunda (1955, s.6) İktisat Fakültesinin müfredatının *Londra Yüksek İktisat Mektebi*'nin müfredatına göre hazırlandığı belirtilmektedir.

¹⁷ Ömer Celal Sarc; üniversiteyi Almanya'da okumuş ve Berlin Üniversitesinde *Werner Sombart* (1863-1941) dehaletinde doktora çalışmasını yürütmüş, 1926 yılında Türkiye'ye dönüp İstanbul Üniversitesi'nde akademik hayatına başlamıştır. 1936'dan 1948 yılına kadar ise dekanlık görevini yürütmüştür. Daha sonra ise 1949 yılında rektör olmuştur (Tosun,1985).

¹⁸ Truman Doktrini Türkiye ile ilgili iki hususa dikkat çekmiştir: Maddi Yardım (Yunanistan ile beraber Haziran 1948'e kadar 400 milyon USD verilmesi [300 milyon USD Yunanistan, 100 milyon USD Türkiye'ye] ve eski borçların silinmesi) ve *seçilecek insan kaynağının* ABD'de yetiştirilmesi (Ertem, 2009, s.387).

¹⁹ Ülgener (2006b, s.106), bu hususun yabancı ülkelerde de (Fransa) olduğunu ve aydın kisvesi altındaki kişilerin "sabit maaş" özlemi ile devlete kapaklanmanın yolunu aradığı ve bunu elde edenlerin "aydın!" kalmaya devam edebildiğini de ifade etmektedir. Smith (2020, s. 79) ise 1759 yılında kaleme aldığı "Ahlâki Duygular Kuramı" adlı eserinde: "Yüce kralımız sen çok yaşa! tezahüratının saçmalığı... doğu geleneklerinden bize geçmiş yaltaklanma/dalkavuk" bir ifade olduğunu belirtmektedir.

²⁰ Coase'nin ilk ve en önemli makalesi olan "Firmanın Doğası" adlı çalışmasının Mises'in "sosyalist hesaplama" tartışmalarının bir tezahürü olduğu hususundaki tartışmalar için bk. Bylund (2014).

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazar Katkıları

Yazar çalışmanın tümünü tek başına hazırlamıştır.

Çıkar Çatışması

Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Akalın, G. (1996). Türkiye'de devletçilik hareketi ve sosyo-ekonomik maliyeti. *Liberal Düşünce Dergisi*, 1, 85-92.

Akalın, G. (2002a). *Türkiye'de ekonomi-politik kriz ve piyasa ekonomisine geçiş*. Akçağ Yayınları, Ankara.

Akalın, G. (2002b). *Türkiye'de piyasa ekonomisine geçiş süreci ve ekonomik kriz*. TİSK Yayınları, Ankara.

- Arslan, M. (2003). Dr. Mahmut Arslan ile Max Weber'den Sabri Ülgener'e "ahlâk ve piyasa" üzerine söyleşi. *Piyasa Dergisi*, 5, 91-110.
- Arslan, P. (2019).1933-1950 yılları arasında Türkiye'ye gelen alman iktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de sosyal politikaların gelişimine katkıları. *Yüksek Lisans Tezi*, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Buçukcu, Ö. (2020). Muhafazakâr bir millî iktisatçı: Celâl Bayar. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 16(59), 70-94.
- Büyükközkara, E., Karakuş, R. (2022). Fârâbî'ye göre insanın akletmesi ve faal akıl, *Beytulhikme Dergisi*, 12(1), 47-76. <https://doi:10.18491/beytulhikme.1696>
- Boettke, P.J., & Candela, R. S. (2020). The applied theory of the Bourgeois Era: A price-theoretic perspective. *George Mason University Department of Economics Working Paper No. 20-43*.
- Brady, M. E. (2018). Adam Smith was consistent in both the theory of moral sentiments and the Wealth of Nations on the role of the concept of self interest: Das utilitarian economist view is the problem. *SSRN Electronic Journal*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3156013>
- Bylund, L. P. (2014). Ronald Coase's 'nature of the firm' and the argument for economic planning. *Journal of the History of Economic Thought*, 36(3), 305-329.
- Coase, R. H. (1976). Adam Smith's view of man. *The Journal of Law & Economics*, 19(3), 529-546.
- Coase, R. H. (1992). Ronald H. Coase – Biographical. 15.03.2024 tarihinde www.nobelprize.org adresinden alınmıştır.
- Çakmak, O. (2001). Ahmed Güner Sayar ve Osmanlı iktisadi düşüncesinin çağdaşlaşması, *Liberal Düşünce Dergisi*, Kış Sayısı, 140-148.
- Çakmak, O. (2003). Girişimciliğin tarihsel gelişimi. *Piyasa Dergisi*. Kış(8), 61-77.
- Çakmak, O. (2011). Osmanlıda piyasa zihniyeti ve girişimcilik (Adam Smith yaklaşımına göre bir analiz). *Halil İnalçık Armağanı II- Tarih Araştırmaları içinde*. Doğu Batı Yayınları, 144-213.
- Çakmak, O. (2023). Terakki, credit ve din: Müslüman-Türkün devlete teşneliğinin zihniyet analizi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*. 23(2), 132-155. <https://doi.org/10.30627/cuilah.1364012>
- Çakmak, O. (2024a). Osmanlı modernleşmesinin müteşebbisler üzerindeki etkisi ve Cumhuriyete devredilen iktisadi miras: Eczacıbaşı Örneği (1903- 1942). *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 9(1), 163-201. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1395964>
- Çakmak, O. (2024b). Terakki, credit ve milliyetçilik: Ziya Gökalp (Milliyetçiliğin iktisadi refah anlayışının zihniyet analizi). *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. (Ölümünün 100. Yıl Dönümünde Ziya Gökalp'ı Yeniden Anlamak)*, 182-206. <https://doi.org/10.53568/yyusbed.1433029>
- Çelikkol, S. (2023). Fârâbî'nin ahlâk felsefesi: en yüksek iyi ve onu gerçekleştirmenin araçları, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(1), 65-80. <https://doi.10.30627/cuilah.1252967>

- Davies, S., & Ashford, N. (1991). *Freedom. A Dictionary of Conservative and Libertarian Thought*. Routledge inc, London and New York.
- Diñçaslan, M. (2012). Osmanlı Devleti'nin kapitalistleşme sürecinde farklı iki aydın portresi: Ziya Gökalp ve Mehmed Cavid Bey. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 4(2), 79-88.
- Eczacıbaşı, N. F. (1985). Türkiye'de modern iş yönetimi, girişimci, İşletme İktisadı Enstitüsü ve Ord. Prof. Dr. Sarc. Ord. Prof. Dr. Ömer Celal Sarc'a Armağan içinde. İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
- Ertem, B. (2009). Türkiye-ABD ilişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 377-397.
- Ghosal, S. (2023). Moral sentiments and self-interest in Adam Smith: two comments. *National Institute Economic Review. Early Online Publication*. <https://doi:10.1017/nie.2023.27>
- Gökalp, Z. (2018a). Türkçülük nedir 2. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gökalp, Z. (2018b). Milli meseleler: medeniyetimiz 2. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gökalp, Z. (2019). Eser ve zat: Rıza Tevfik'in felsefesi. *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları içinde*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gökalp, Z. (2021a). Üç cereyan. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak içinde*. Bilge Yayınları, İstanbul.
- Hall, L. (2018a). Self-interest rightly understood. 05.02.2024 tarihinde www.adamsmithworks.org adresinden alınmıştır.
- Hall, L. (2018b). Adam Smith, sympathy, and spontaneous social-moral order. 05.02.2024 tarihinde www.adamsmithworks.org adresinden alınmıştır.
- Helleiner, E. (2002). Economic nationalism as a challenge to economic liberalism? Lessons from the 19th century. *International Studies of Quarterly*, 46, 307-329. <http://www.jstor.org/stable/3096091>
- Helleiner, E., & Pickel A. (2005). *Economic Nationalism in a Globalizing World*. Cornell University Press.
- Helleiner, E. (2021). The diversity of economic nationalism. *New Political Economy*, 26(2). 229-238. <https://doi:10.1080/13563467.2020.18411367>
- Helleiner, E. (2023). *The Contested World economy: The Deep and Global Roots of International Political Economy*. Cambridge University Press.
- Karabulut, A. (2007). Türkiye Cumhuriyeti'nin Birleşmiş Milletler'e Giriş Sürecinin Türk Basınındaki Yansımaları. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Karaman, A. (1989). Ahlâk-ı Alâî. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, 15-16.
- Kopar, M. (2018). ABD'nin Türkiye üzerindeki projeksiyonu: Thornburg Raporu (1949-1950). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(61), 306-314. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2018.2921>

- Levent, A. (2018). Sabri Ülgener, Keynesyen iktisat ve liberalizm. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 15(54), 143-161.
- Mehmed Cavid Bey (2001). *İktisat İlmi*. Liberte Yayınları, Ankara.
- Menger, C. (2009). *İktisadın Prensipleri*. (Çev. A. Kemal Çelebi). Liberte Yayınları, Ankara.
- Mucuk, İ. (1976). Milletlerin Zenginliğinin 200. Yıldönümü 1776-1976, Adam Smith'in dar anlamda "ekonomik" olmaktan çok "sosyal" bütünleşme teorisinin temel varsayımları üzerine bir not. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 35(1-4), 167-180.
- Neumark, F. (1942). W. RÖPKE: International economic disintegration. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 4(1), 98-104.
- İçtimaiyat Enstitüsü (1955). İktisat Fakültesi İçtimaiyat Enstitüsü Hakkında Kuruluşunun XX. ci Yılı Münasebetiyle Rapor (1934-1954). *İstanbul Üniversitesi Neşriyatından No. 623 İktisat Fakültesi No. 79, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatından No. 22*, İstanbul.
- İlkin, S. (1993). Mehmed Cavid Bey. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, 175-176.
- Okyar, O. (1948). Mr. Thornburg on the Turkish economy. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 9(4), 268-284.
- Özel, H. (2001). İktisadi analiz tarihine nasıl yaklaşmak gerekir? *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 19-38.
- Öznel, A. (2020). Farabi'nin felsefesinden iktisat felsefesine: İdeal iktisat. *Beytulhikme Dergisi*, 10(2), 723-745. <https://doi:10.18491/beytulhikme.1570>
- Rand, A. (2003). *Atlas Vazgeçti*. (Çev. Belkıs D. Çorakçı). Plato Yayınları, İstanbul.
- Röpke, W. (1935). Fascist economics. *Economica*. February, 85-100.
- Röpke, W. (1936). Socialism, planning, and the business cycle. *Journal of Political Economy*, 44(3), 318-338.
- Röpke, W. (1963). *Economics of The Free Society*. (Trans. P. M. Boarman). Henry Regnery Company.
- Röpke, W. (1967). *Çağımızın Buhranı*. (Çev. Orhan Tahsin Güden). İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Sadi, K. (1940). *Ziya Gökalp (tarihi materyalizmin muarızı)*. Çeltut Kollektif Şirketi.
- Saraç, C. (1959). Ahlâk-ı Alâî. *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1, 19-28.
- Sayar, G. A. (2000). *Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Sayar, G. A. (2002). Ahmed Güner Sayar ile iktisat üzerine söyleşi. *Piyasa Dergisi*, 2, 49-64.
- Sayar, A. G. (2006a). Sabri Ülgener'in eserlerinin toplu olarak yayınlanması üzerine düşünceler. *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası içinde*. Derin Yayınları, İstanbul.
- Sayar, A. G. (2014). *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*. Eren Yayıncılık, İstanbul.

- Semiz, Y., Toplu, G. (2019). Cumhuriyet döneminde Amerikan emperyalizminin Türkiye'ye girişi: Thornburg Raporu. *Toplum Bilimler Dergisi*, 27, 455-484. <https://orcid.org/0000-0002-9204-8014>
- Seyhan, N. (2013). Aristoteles'te ve Fârâbî'de özgür irade. *Yüksek Lisans Tezi*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Seyyar, A., Aysoy, M., Köleoğlu, Y., (2022). Almanya'da sosyolojinin doğuşunda ilk (Yahudi) kadın sosyologların yeri ve önemi. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 11(29), 38-61. <https://doi.org/10.31199/hakisderg.1086432>
- Shafaeddin, M. (1998). How did developed countries industrialize? The history of trade and industrial policy: The cases of great Britain and the USA. *UNCTAD Working Paper*. UNCTAD/OSG/DP/139, Geneva. https://unctad.org/system/files/official-document/dp_139.en.pdf
- Shafaeddin, M. (2000). What did Frederick List actually say? Some clarifications on the infant industry argument. *UNCTAD Working Paper*. UNCTAD/OSG/DP/149, Geneva. https://unctad.org/system/files/official-document/dp_149.en.pdf
- Smith, A. (2020). *Ahlaki Duygular Kuramı*. (Çev. Derman Kızılay). Pinhan Yayıncılık, II. Baskı, İstanbul.
- Şenses, O. İ. (2023). Ahlaki Duygular Kuramı üzerine bir değerlendirme: Ahlakın zenginlikle bitmeyen imtihanı. *Fiscaeconomia Dergisi*, 7(3), 1977-1989. <https://doi:10.25295/fsecon.1262967>
- Tatar, Ü. (2020). Akıl ve Bilgi Bağlamında Fârâbî'nin Erdemli Toplumu ve Modern Bilgi Toplumunun Karşılaştırması. *Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Tosun, K. (1985). Önsöz. *Ord. Prof. Dr. Ömer Celal Sarc'a armağan içinde*. İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
- Tezel, Y. S. (1994). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, III. Baskı, İstanbul.
- Thornburg, M. W. (1949). *Türkiye nasıl yükselir*. (Çev. Semih Yazıcıoğlu). İstanbul
- Thornburg, M. W. (1950). *Türkiye'nin bugünkü ekonomik durumunun tenkidi*. (Çev. Nail Artuner). İstanbul.
- Ülgener, F. S. (2006a). *İktisadî çözümlenin ahlâk ve zihniyet dünyası*. Derin Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, F. S. (2006b). *Zihniyet, aydınlar ve İzm'ler*. Derin Yayınları, İstanbul.
- Yalçın, A. (1991). *İktisadi doktrinler ve sistemler tarihi*. Aydoğdu Ofset, Ankara.
- Yardımcı, M. E. ve Genç, Y. S. (2016). Türkiye'de sürgün bir Alman neoliberal: Wilhelm Röpke. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 23-34.
- Varlı, A. ve Koraltürk, M. (2010). II. Meşrutiyet'ten erken Cumhuriyet'e milli iktisadın sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IX(20-21), 127-142.
- Yayla, A. (1999). Takdim. *F.A. Hayek Kölelik yolu içinde*. Liberte Yayınları, II. Baskı, Ankara.
- Yayla, A. (2003). *Fikir hareketleri ve liberal düşünce topluluğu*. Liberte Yayınları, Ankara.

Araştırma Makalesi / Research Article

Does Human Capital Support Green Economic Growth? A Panel Data Analysis For The Nordic Countries

Cuma Demirtaş¹

Abstract

This study examines the impact of human capital on green economic growth in Nordic countries (Denmark, Iceland, Finland, Sweden, and Norway) from 2010 to 2022 using the panel data method, considering different education levels. The effect of human capital is low but complex. Country-specific findings indicate that primary and secondary education positively influence green growth in Sweden, while only primary education has a positive impact in Finland and Norway. Conversely, primary and secondary education in Denmark and secondary education in Iceland and Norway negatively affect green growth. Panel results reveal that only higher education has a significant negative impact. Internet usage, included as a control variable, generally has a positive effect. The impact of renewable energy varies; it is positive in Denmark and Finland but negative in other countries and at the panel level. Financial development is found to have a negative impact across all groups. This study contributes to the literature by analyzing the relatively underexplored role of human capital in green economic growth within Nordic countries, which are globally recognized for their strong education systems.

Keywords: Human Capital, Green Economic Growth, Technological Development, Nordic Countries

Beşeri Sermaye Yeşil Ekonomik Büyüme Destekliyor Mu? Nordic Ülkeleri İçin Bir Panel Veri Analizi

Öz

Çalışmanın amacı, farklı eğitim düzeylerini dikkate alarak beşeri sermayenin yeşil ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Nordic ülkelerinde (Danimarka, İzlanda, Finlandiya, İsveç ve Norveç) 2010-2022 dönemi için panel veri yöntemiyle analiz etmektir. Beşeri sermayenin yeşil ekonomik büyüme üzerindeki etkisi düşük olmakla birlikte karmaşıktır. Ülke bazlı sonuçlara göre: İsveç'te ilköğretim ve ortaöğretim düzeyleri, Finlandiya ve Norveç'te ise yalnızca ilköğretim düzeyi yeşil ekonomik büyümeyi pozitif etkilerken; Danimarka'da ilköğretim ve ortaöğretim düzeyleri, İzlanda ve Norveç'te ise ortaöğretim düzeyi yeşil ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir. Panel sonuçlarına göre ise yalnızca yükseköğretim düzeyi anlamlı ve negatif bir etkiye sahiptir. Kontrol değişkenleri olarak kullanılan, internet kullanımının genel olarak pozitif bir etkisi olduğu görülmektedir. Yenilenebilir enerjinin etkisi ise karmaşıktır; Danimarka ve Finlandiya'da pozitifken, diğer ülkelerde ve panel genelinde negatif etkiye sahiptir. Son olarak, tüm gruplarda finansal gelişmenin yeşil ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmanın, yüksek eğitim düzeyleriyle dünya çapında tanınan ancak bu özel bağlamda nispeten az araştırılmış olan İskandinav ülkelerinde, beşeri sermayenin yeşil ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyerek literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Beşeri Sermaye, Yeşil Ekonomik Büyüme, Teknolojik Gelişme, Nordic Ülkeleri.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, cumademirtas@aksaray.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1475-5530>

Atıf/Cite as: Demirtaş, C (2025). Does human capital support green economic growth? A panel data analysis for the nordic countries. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2025, 43 (1), 22-40.

© 2025 Hacettepe Üniversitesi.

INTRODUCTION

Energy specialists, environmental activists, and legislators have consistently urged for joint endeavors to decrease the rapidly rising levels of emissions observed in recent decades. The United Nations (UN) and its affiliated organizations are collaborating to provide guidance to world leaders on strategies to restrict global temperature increase to 1.5°C. Notwithstanding these endeavors, less action has been taken to safeguard our environment. The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) has reported that the issue of economic progress and environmental deterioration continues to exist (Khan et al., 2023). Furthermore, climate change-induced environmental degradation incurs significant societal costs, including diminished agricultural output, heightened food insecurity, and adverse impacts on human health, all of which severely undermine social welfare. As a result of these environmental and socio-economic concerns, governments around the world are endeavoring to develop sustainable regulations to regulate global CO₂ emissions (Jahanger et al., 2023).

The attainment of the Sustainable Development Goals (SDGs) is a worldwide imperative (Zhu, 2023) and is the focal point of policy discussions aimed at mitigating environmental deterioration, which is regarded as a significant obstacle in the modern era (Saud et al., 2024). Climate control is a significant objective of the SDGs and is crucial for implementing environmental sustainability measures, in conjunction with other SDGs (Dai et al., 2023). Thus, it is imperative to seek sustainable alternatives that can guarantee long-lasting economic development while upholding environmental conservation regulations. Within this particular framework, a novel notion known as green growth (GG) has surfaced (Khan et al., 2023). The United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (UNESCAP) introduced the idea of GG in 2005. GG promotes poverty reduction and enhances human well-being by prioritizing transformative measures such as economic growth, optimizing consumption patterns, enhancing the ecological efficiency of economic growth, and aligning environmental and economic development to achieve sustainable development goals (Liu et al., 2022). GG is widely recognized as a crucial factor in promoting environmental sustainability in policy and economic discussions (Liu et al., 2023).

Green and sustainable development plays a vital role in addressing environmental concerns and advancing a more sustainable future. The core focus of this endeavor is the allocation of resources towards human capital (HC), which entails fostering the growth and empowerment of individuals via the acquisition of information, skills, and a mindset that enables them to actively participate in and guide sustainable development initiatives (Beisembina et al., 2023). The growth of HC, which encompasses education, health, and research and development (Mankiw et al., 1992) is a crucial determinant of both economic and environmental well-being indices (Jahanger et al., 2023). Enhancing HC can lead to improved energy efficiency and reduced energy consumption in the industrial process, hence mitigating environmental impacts. Thus, it is possible to regulate carbon dioxide emissions associated with energy use. Furthermore, it is widely considered that investing in HC development can effectively decrease CO₂ emissions by enhancing energy efficiency. Multiple studies have verified that improved education and training contribute to the accumulation of HC, which can effectively mitigate greenhouse gas emissions and address global warming (Jahanger et al., 2023). Therefore, education exerts a substantial influence on the green economy (Zhang & Li, 2023). A recent study by Ganda (2022) has provided further evidence supporting the notion that HC has a beneficial effect on the reduction of carbon emissions in the BRICS economies between 1990 and 2017. This emphasized

the significance of ongoing environmental education in order to foster comprehension of zero emissions policies and advance sustainable environmental welfare. Additional investigation has uncovered that South Asia, when provided with sophisticated information and education, demonstrates a greater inclination to embrace green technology and encourage the sustainable utilization of natural resources (Sarkodie et al., 2020). A study conducted by Krueger et al. (2023) has confirmed that green motivation, which refers to individuals valuing the environmentally friendly aspects of their job, is widespread. The study, which involved surveying 300 participants from various OECD countries, found that this motivation is particularly common among highly skilled individuals. Furthermore, the study revealed that individuals are willing to accept lower wages in order to work for companies that prioritize environmental sustainability.

Although green economic transformation offers numerous advantages and is essential, it also presents certain problems. The primary obstacle is the insufficient amount of funds necessary to support environmentally friendly initiatives. Financiers in the economic sector are hesitant to invest in green initiatives due to the fact that these projects typically yield delayed returns and generate low future earnings. The insufficient funding for the development of green projects is a pressing issue, particularly for governments in developing nations, who require additional financial resources to support their eco-friendly initiatives and other financial endeavors (Tufail et al., 2024).

With the growing public concern for environmental issues, researchers are conducting numerous studies to elucidate the causes of environmental deterioration and tackle socio-economic problems associated with the environment (Rehman et al., 2023). Nevertheless, the findings in the current body of research regarding the correlation between HC and GG are inconclusive. Many scholars argue that there is a direct correlation between HC and GG, and propose two distinct sorts of conclusions: There are two perspectives regarding the relationship between HC and GG (or CO₂ emissions). The first perspective, known as the "incentive perspective", suggests that HC promotes GG (or reduces CO₂ emissions) according to studies by Ahmed et al. (2020) and Huang et al. (2021). The second perspective, known as the "hindrance perspective", argues that HC hinders GG (or increases CO₂ emissions) based on research by Bayar et al. (2021) and Sarkodie et al. (2020). The existing literature suggests that the connection between HC and GG is uncertain and can alter depending on factors such as time periods, industries, macroeconomic variables, and the degree of HC regime in different locations (Çakar et al., 2021; Haini, 2021). Multiple studies provide evidence of a potential nonlinear correlation between HC and GG (Yao et al., 2020). Hence, it is evident that there is a need to elucidate the connection between HC and GG, and further research is needed. It is crucial to take into account the Nordic economies, which hold the top position in terms of HC. The premise is that enhancing the HC of nations will enable them to effectively foster GG. Previous studies have overlooked the connection between HC and GG, particularly in the Nordic nations, which are known for their high level of HC. Furthermore, it is crucial to take into account all levels of education and assess their influence on sustainable economic growth. This study examines all stages of education, including basic school, secondary education, and higher education, for the following reasons: Hence, the objective of this study is to investigate the impact of HC on the advancement of GG in Nordic countries, while considering the influence of education at all levels. This work is anticipated to enhance the existing body of knowledge on GG in the following manners. Currently, there is a lack of research exploring the impact of HC on GG in these nations, based on our current understanding. This study gathered the most recent data and examined the

influence of HC on GG in Nordic economies. Furthermore, I utilized three proxy variables—basic education, secondary education, and higher education—to assess HC. Additionally, previous studies have employed alternative metrics, such as CO₂ emissions and the ecological footprint, to measure GG. While these metrics do offer insights into environmental quality, they do not comprehensively capture the concept of GG. Hence, this study used the GG indicators formulated by the Global Green Growth Institute (GGGI). In addition, this study incorporated crucial control variables such as FD, internet usage rate, REC, as well as HC, to carry out a more thorough examination of their influence on GG. The selection of these variables is predicated on the elevated levels of literacy in the Nordic nations, the advanced state of the financial system, and the pursuit of increased internet usage.

The study is structured as follows: the next section provides an overview of the theoretical framework and a review of relevant literature. The subsequent section describes the research methodology. Lastly, the final section presents the findings and conclusions.

1. EXPLORING THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN CAPITAL AND GREEN GROWTH: A LITERATURE REVIEW

HC development is fundamental for achieving both economic and environmental sustainability. Historically, the growth function has been associated with HC, which includes education, skills, knowledge, work, and experience. The initial discovery of this historical correlation was made by Adam Smith and David Ricardo in their traditional theories of economic growth. Later, in 1956, Solow and Swan further developed the concept by incorporating technology into the growth model. A decade after the creation of the Solow and Swan model, Nelson and Phelps highlighted the significance of education and the process of learning in the advancement of human resources. In his 1988 study, Lucas underlined that HC is a vital component of economic progress. In addition, Mankiw et al. (1992) enhanced the Solow model by include HC in addition to physical capital (Khan et al., 2023).

HC encompasses the intellectual, technical, and physical proficiencies possessed by the workforce (Liu et al., 2022). Education and health are the primary aspects that make up HC (Zhang & Li, 2023). Schultz, the renowned proponent of HC theory, contends that HC serves as the primary catalyst for economic progress. Simultaneously, HC plays a crucial role in enhancing the value of the economy's green transition. From the standpoint of the production sector, there is a strong correlation between HC and productivity. When the degree of HC development is insufficient and workers possess limited education and professional abilities, the sector will employ a significant proportion of low-skilled workers while having a scarcity of high-skilled individuals. Given these circumstances, the incremental rate at which skills contribute to production is minimal, and enhancing output mostly relies on substantial investments in physical capital, resulting in "excessive energy consumption and elevated pollution emissions," which obstructs the development of a sustainable economy. As the accumulation of HC progresses and reaches a more advanced stage, the composition of skills in the workforce changes. There is a large increase in the share of highly skilled workers, and the interdependence between capital and skills starts to intensify. Therefore, it facilitates the advancement of a sustainable economy. Furthermore, when considering consumption, the amount of HC is intricately linked to the consumption pattern. The stage of HC development at a low level correlates to a relatively low level of consumer income. Given these circumstances, as individuals acquire more knowledge and skills, they frequently focus on purchasing consumer goods that fulfill essential "material

needs", such as household appliances, automobiles, and other significant items. If consumer demand continues to rise, it will lead to an increase in CO₂, which would impede GG (Liu et al., 2022). While building HC is generally beneficial in lowering CO₂ emissions, it can potentially lead to increased emission levels due to the stimulation of economic growth (Jahanger et al., 2023).

Once HC development beyond a specific threshold, the consumption pattern will undergo a significant transformation, known as a "qualitative leap," once fundamental "material needs" are adequately satisfied. This means that "intangible consumer goods" associated with entertainment and health will assume a prominent role (Liu et al., 2022). However, the development of HC is likely to promote technological advancements that can enhance the efficient utilization of energy, hence reducing CO₂ emissions linked to energy consumption. Similarly, households with higher levels of education are said to have a greater inclination to invest in contemporary cooking fuels, which are comparatively less polluting than conventional cooking fuels. Furthermore, it is well acknowledged that the development of HC fosters an increased awareness of environmental welfare among individuals, hence motivating them to transition to clean energy sources in order to mitigate CO₂ emissions (Jahanger et al., 2023). Therefore, a significant amount of human resources with strong environmental consciousness will lead to an elevated demand for eco-friendly, sustainable, and low-emission consumer products, thereby promoting green economic development. Furthermore, enhancing the consumption structure will compel the manufacturing sector to enhance and refine items. This will facilitate the production of items that are more ecologically sustainable. Thus, at this juncture, HC will effectively bolster the advancement of the green economy (Liu et al., 2022). Ultimately, there is a prevailing belief that a nation with a higher proportion of well-educated individuals possesses the ability to assert its influence and advocate for improved environmental standards from the governing authorities (Jahanger et al., 2023).

In recent times, certain academics have examined the correlation between HC and the green economy, although their findings have been incongruous. The results encompass the concepts of "incentive perspective", "inhibition perspective", and "non-linear relationship". The incentive viewpoint posits that the accumulation of HC contributes to the advancement of GG, hence mitigating CO₂ emissions (Ahmed et al., 2020; Huang et al., 2021). The inhibition approach posits that HC acts as a hindrance to GG, resulting in increased CO₂ emissions (Bayar et al., 2021; Sarkodie et al., 2020). The existing literature posits that the connection between HC and GG is uncertain, and it varies depending on factors such as time periods, industries, macroeconomic variables, and the level of HC regime in different locations (Çakar et al., 2021; Haini, 2021). Multiple studies provide evidence of a potential non-linear correlation between HC and GG (Yao et al., 2020). Nevertheless, these research employed other metrics, such as CO₂ emissions and ecological footprint, to measure GG. Only a limited number of research have employed GG indicators, and these studies are predominantly theoretical, relying on survey data or on GG indicators themselves. Bowen (2012) conducted a theoretical analysis to investigate the impact of the shift towards GG on labor markets. It emphasizes the importance of addressing possible shortages of skills and obstacles to labor mobility in order to facilitate this shift. He asserts that these barriers also impede other forms of economic adaptation, such as the opening up of commerce. Angheluță (2015) argues that green economic transformation is crucial for developing new industries. The study provides a comparative analysis of data and assesses the employment rate of older workers in relation to their HC. Empirical studies were conducted across various entities, including firms, cities, countries, and country groups. Crifo (2024)

investigates the reasons behind the increased inequality in abilities, both inside and between individuals, resulting from a growth process that combines green innovation and green HC in firm-based research. The study presents a theoretical framework and draws empirical insights based on data collected from over 2000 enterprises in 21 OECD nations in 2022. Liu et al. (2022) analyze the correlation between HC and green economic growth in 281 Chinese cities from 2011 to 2019. They employ a data envelopment analysis model based on a non-radial directional distance function to measure green economic growth performance. Empirical evidence reveals a curvilinear relationship between China's HC and green economic growth, with green innovation and industrial upgrading acting as mediators in this causal link. The study conducted by Ren et al. (2022) examine the impact of digital economy concentration on inclusive GG in 282 Chinese cities from 2004 to 2019. Their findings indicate that digital economy concentration positively affects inclusive GG. The transmission mechanism analysis shows that it influences factors such as energy use, environmental pollution, economic growth, HC, industrial structure, and technological advancement.

Liu et al. (2023) examine the impact of HC on environmentally sustainable economic growth in China from 1991 to 2019 using the ARDL technique. Their findings show that education positively influences China's sustainable economic growth over time. Additionally, renewable energy use, internet access, and financial system development support the long-term growth of environmentally sustainable economic growth. Tufail et al. (2024) conducted a study on a set of countries and examined the use of green financing as a policy tool to promote GG. They specifically focused on 19 selected OECD economies from 1990 to 2021, using the Moment quantile regression approach. Their research demonstrates that the utilization of green finance and the development of HC contribute to the acceleration of GG. Ngo et al. (2022) examine the impact of HC, education expenditures, and financial development (FD) on GG across 36 nations. The study uncovers a reciprocal relationship between the advancement of financial systems and the promotion of environmentally sustainable economic growth. Furthermore, it uncovers the significant importance of HC and education expenditures in the connection between FD and sustainable economic growth. The study conducted by Wang et al. (2023) examine the role of renewable energy consumption (REC), environmental policies, human development, and R&D expenditure in influencing the environmentally sustainable growth of BRICS economies from 1990 to 2019. Their findings show that these factors significantly impact GG, particularly in the upper tertiles. Ecological governance mitigates the positive effects of renewable energy, suggesting that strict environmental policies encourage a shift toward sustainable energy and eco-friendly economic growth. The study conducted by Şentürk (2024) examines the relationship between the development of HC and the promotion of environmentally sustainable economic growth in the BRICS countries from 1990 to 2020. This analysis is carried out using panel causality analysis. The results indicate a reciprocal causal link between the variables. The significance of human development in achieving GG and sustainable development has been established.

The literature analysis appears to lack research specifically investigating the impact of human capital on green economic growth in the Nordic economies, even though these economies are characterized by a high level of human capital. Due to their abundant HC, strong economic capacity, and unwavering dedication to sustainability, the Nordic countries possess the ability to greatly contribute to the promotion of GG. Consequently, they may serve as a noteworthy model for the international community. Furthermore, by examining the findings

about the incentive and obstacle perspectives on the correlation between HC and GG, it becomes evident that there is a need for greater elucidation of the relationship between the two. Therefore, it is anticipated that this will promote the advancement of economies that have not yet recognized the significance of HC and GG, thereby facilitating the development of these indicators.

2. DATA AND METHOD

2.1. Data

The urgent need to address environmental challenges and promote sustainable development has gained international awareness in recent years. Concurrently, the concept of "GG" has gained prominence in reaction to the escalating problems brought forth by climate change and the unsustainable use of natural resources. GG is an economic development model that aims to produce wealth while minimizing harm to ecosystems. This article seeks to examine the influence of HC on GG in 5 Nordic economies from 2010 to 2022. The study will also consider the internet usage rate, FD, and REC as control variables, based on the theoretical framework and existing literature. Table 1 provides a thorough examination of the variables, including their representations, measurements, and pertinent data sources.

Table 1: Summary of Variables

Abbreviations	Variables	Description	Source
GG	Green growth	Index	Global Green Growth Institute
Net	Internet use	Individuals using the Internet (% of population)	World Bank (WB)
FD	Financial development	Index	International Monetary Fund (IMF)
REC	Renewable energy consumption	Renewable energy consumption (% of total final energy consumption)	Our World in Data
Pri	Human capital	Primary school enrollment, (% gross)	WB
Sec		Secondary school enrollment, (% gross)	WB
Ter		Tertiary school enrollment, (% gross)	WB

Panel data is widely acknowledged as a more flexible and comprehensive approach for studying issues and their constituents. The study resulted in the creation of four models. Model I focuses on primary education, Model II focuses on secondary education, Model III focuses on higher education, and Model IV considers all education levels collectively.

$$\text{Model I: } \ln GG = \alpha_{0it} + \alpha_{1it} Pri + \alpha_{2it} \ln FD + \alpha_{3it} Net + \alpha_{4it} REC + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model II: } \ln GG = \beta_{0it} + \beta_{1it} Sec + \beta_{2it} \ln FD + \beta_{3it} Net + \beta_{4it} REC + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model III: } \ln GG = \varphi_{0it} + \varphi_{1it} Ter + \varphi_{2it} \ln FD + \varphi_{3it} Net + \varphi_{4it} REC + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model IV: } \ln GG = \theta_{0it} + \theta_{1it} Pri + \theta_{2it} Sec + \theta_{3it} Ter + \theta_{4it} \ln FD + \theta_{5it} Net + \theta_{6it} REC + \varepsilon_{it}$$

$i=1,2,3,\dots,N$ represent cross section units whereas $t=1,2,3,\dots,T$ represent the time variable and ε is used for the panel error. α , β , φ and θ are the coefficients.

In order to thoroughly examine the panel data, this study does a comprehensive statistical analysis of the chosen components. The mean, median, range, lowest, and highest values—basic statistical indicators that provide important context for the dataset—are included in this study. In addition, the standard deviation is calculated to evaluate the degree of variation from the mean, indicating the temporal variability of the data.

Table 2: Summary Statistics

Countries	Variables	Obs	Mean	S. D	Min	Max
Panel	GG	65	66.15	9.538	42.13	74.3
	Net	64	94.19	3.733	86.42	99.68
	REC	65	.5080	.2254	.1611	.8761
	FD	60	.6541	.0897	.4821	.7959
	Pri	60	102.6	7.483	97.78	123.7
	Sec	60	125.4	14.03	102.1	153.6
	Ter	60	80.43	8.57	64.95	100.8
DNK	GG	13	73.24	.6000	72.4	73.9
	Net	13	95.41	3.200	88.72	98.86
	REC	13	.2966	.0825	.1611	.4304
	FD	13	.6803	.0222	.6515	.7252
	Pri	12	100.8	.4156	100.1	101.5
	Sec	12	128.8	4.585	118.9	133.7
	Ter	12	80.34	3.342	72.49	83.98
FIN	GG	13	69.74	.6086	68.61	70.65
	Net	13	89.35	2.373	86.42	92.98
	REC	13	.2790	.0550	.1970	.3849
	FD	12	.6322	.0131	.6042	.6524
	Pri	12	99.62	.1366	99.33	99.81
	Sec	12	138.5	18.04	108.6	153.6
	Ter	12	92.77	3.310	89.32	100.8

ISL	GG	13	48.61	5.131	42.13	53.08
	Net	12	97.62	1.993	93.39	99.68
	REC	13	.8267	.0277	.7827	.8761
	FD	12	.5129	.0263	.4821	.5698
	Pri	12	98.77	.1203	98.55	98.95
	Sec	12	114.9	4.338	108.8	122.0
	Ter	12	76.62	4.902	69.34	86.52
NOR	GG	13	65.82	.2683	65.29	66.22
	Net	13	96.18	1.873	93.39	99
	REC	13	.6946	.0200	.6573	.7229
	FD	12	.6647	.0342	.6235	.7304
	Pri	12	99.33	.2795	98.88	99.69
	Sec	12	116.0	2.825	112.1	119.9
	Ter	12	80.51	7.097	71.06	93.92
SWE	GG	13	73.32	.7403	72.29	74.3
	Net	13	92.65	2.108	89.24	95.00
	REC	13	.4432	.0501	.3856	.5331
	FD	12	.7802	.0128	.7601	.7959
	Pri	12	114.8	9.832	97.78	123.7
	Sec	12	128.6	16.01	102.1	142.6
	Ter	12	71.93	6.059	64.95	85.94

When the indicators of the countries are evaluated in general, the countries with the highest GG indicators are Sweden (74.3) and Denmark (73.9), and the countries with the lowest values are Iceland (53) and Norway (66.2). In HC indicators, the highest in primary education are Sweden (123.7) and Denmark (101.5), in secondary education the highest are Finland (153.7) and Sweden (142.6), in higher education Finland (100.8) and Norway (93.9). The country with the lowest value is Iceland (98.9) in primary education, Norway (119.9) in secondary education and Denmark (83.9) in higher education.

2.2. Method

2.2.1. Panel Data

The main emphasis of this work is on the analysis of panel data, which necessitates the utilization of econometric procedures that are appropriate for panel data. An initial concern arises from the presence of strong correlations among independent variables, which leads to the problem of multicollinearity. When multicollinearity occurs, it leads to issues such as biased estimate of regression coefficients, an increase in the variance and standard error of the coefficients, and a decrease in statistical power. Prior to estimating the model, it is necessary to test for the presence of multicollinearity among the independent variables (Gujarati, 2011). The

Variance Inflation Factor (VIF) test was employed to address this issue. This test assesses the extent to which inflated coefficients of standard errors in the regression model contribute to bias in p values. The maximum acceptable VIF is four times the square of the standard errors (Arvas et al., 2023).

Table 3: Multicollinearity Test (Dependent Variable: lnGG)

Variables	VIF	1/VIF
REC	3.19	0.313034
Pri	2.69	0.37171
lnFD	2.66	0.3762
Sec	2.31	0.4330
Ter	2.01	0.4973
Net	1.85	0.5406
Mean VIF	2.45	

The VIF test results indicate that there is no multicollinearity, as evidenced by the average VIF of 2.45 and the individual VIFs of the independent variables, which are presented in Table 3. All variables have VIF values that are less than 5. This indicates that the issue of multicollinearity has been resolved in the model. In order to assess the impact of HC on green economic growth, it is necessary to choose the most suitable estimation model among the Fixed Effects Model (FE), Random Effects Model (RE), and the classical model (Pooled). For this choice, the F-test, Breusch-Pagan LM test, and Hausman test (H-Test) were conducted. The analysis findings may be found in Table 4.

Table 4: Results of F test, LM, and Hausman Tests

Tests	Type	Statistics	Effective Estimator
F-Test	Pooled	F-sta.	25.29
	FE	Prob	0.00
LM Test	Pooled	χ^2 sta.	0.00
	RE	Prob > χ^2	1.00
H-Test	FE	χ^2 sta.	471.96
	RE	Prob	0.00

To determine the effective estimator, a series of tests are conducted. Firstly, an F-Test is performed to assess the effectiveness of the FE and Pooled estimators. Next, an LM Test is conducted to evaluate the reliability of the RE and Pooled estimators. Finally, a Hausman test is carried out to compare the FE and RE estimators. The findings indicated that the most efficient estimator was the FE model.

The purpose is to acknowledge the presence of cross-sectional dependence (CD) in panel data. While the economies being examined may have certain commonalities, these similarities can result in inaccurate conclusions in econometric research, particularly when using panel estimates. Various elements contribute to a country's high level of interconnectedness with the global economic market in the present period of globalization. Therefore, altering a single characteristic in a specific area can have an impact on another region or country. Failure to account for CD can result in imprecise or distorted findings (Tufail et al., 2024). Prior to conducting a comprehensive assessment, it is necessary to test the model for autocorrelation, heteroscedasticity, and CD. The Modified Wald test is conducted to detect heteroscedasticity, the Durbin-Watson and Baltagi-WU LB tests are conducted to investigate autocorrelation, and the Pesaran tests are conducted to discover potential CD. Table 5 contains the information on these exams.

Table 5: Heteroscedasticity, Autocorrelation, and CD Test Results

		Model I		Model II		Model III		Model IV	
Tests		Test Statistics	Result	Test Statistics	Result	Test Statistics	Result	Test Statistics	Result
HC	MWald	367.23	✓	538.32	✓	437.32	✓	498.14	✓
		0.000		0.000		0.000		0.000	
AC	D-W and Baltagi-Wu LBI	.6887	✓	.71683	✓	.8932	✓	.9144	✓
		.9021		.92629		1.187		1.2098	
CD	Pesaran	0.267	X	0.708	X	1.269	X	1.716	X
		0.7894		0.479		0.2044		0.0862	

Note: AC, Autocorrelation; HC, Heteroscedasticity; ✓, Available; X, None

It was determined that the effective estimator was FE. Subsequently, it is imperative to assess heteroscedasticity, autocorrelation, and CD issues for all models. All tests conducted on this show the frequency of these diseases, with the exception of CD. According to Hoechle (2007), when considering these findings, it is recommended to adjust standard errors using robust standard errors, while keeping the estimators same. Several robust estimators have been constructed to accurately predict the prevalence of the above conditions, and one of these estimators is the Driscoll-Kraay estimator. This estimator is applicable for the aforementioned problems. Furthermore, it has been demonstrated that it yields robust outcomes in situations when $N < T$ and $N > T$, as evidenced by the research conducted by Driscoll and Kraay in 1998. Aside from the presence of CD in panel data, it is imperative to take into account the existence of slope heterogeneity. Furthermore, country-specific outcomes are crucial for conducting individual assessments of nations. To assess if the slope coefficients are homogenous or heterogeneous, a homogeneity test must be conducted. This test will help determine whether panel or group-based results should be considered. The homogeneity test devised by Pesaran and Yamagata (2008) was utilized for this purpose.

Table 6: Homogeneity Test Results

Pesaran and Yamagata (2008)	t-statistics	p-value
Δ	1.442	0.149
Δ adj	2.497	0.013

Homogeneity test results are complex. Put simply, the delta test data suggests that it is uniform, whereas the delta adj data suggests that it is diverse. In the current investigation, the Driscoll-Kraay estimator was used to produce both country-based and panel-based results due to the intricate nature of the outcomes. The estimation results are shown in Table 7.

Table 7: Estimation Results

Dependent Variable (GG)	Net	REC ²	lnFD ³	Pri	Sec	Ter	C	R ² Wit.	Prob	
DNK	Model I	.0003** (.0001)	.014** (.006)	- .083** (.021)	- .003*** (.0004)		2.10*** (.043)	.934	0.000	
	Model II	.0006* (.0003)	.025*** (.004)	-.052 (.034)		-.0003 (.0002)	1.83*** (.007)	.891	0.000	
	Model III	.0004 (.0004)	.033** (.008)	-.070* (.033)			-.0004 (.0005)	1.83*** (.066)	.884	0.000
	Model IV	.0004** (.0002)	-.012 (.013)	-.037* (.018)	-.003** (.0007)	- .0008** (.0002)	.0014** (.005)	2.14*** (.066)	956	0.000
FIN	Model I	.0007*** (.0001)	.051*** (.007)	-.002 (.025)	.004** (.0019)		1.31*** (.205)	.922	0.000	
	Model II	.0008*** (.0001)	.047*** (.006)	-.008 (.026)		-.0001 (.0002)	1.75*** (.019)	.906	0.000	
	Model III	.0010** (.0003)	.048*** (.007)	-.048 (.058)			-.0002 (.0002)	1.74*** (.019)	.914	0.000
	Model IV	.0010** (.0004)	.066*** (.013)	-.035 (.076)	.003 (.004)	-.0003 (.0002)	.0003 (.0004)	1.51*** (.066)	937	0.000
ISL	Model I	.0149** (.0064)	-.682 (.531)	-.338 (.345)	-.115 (.154)		12.00 (16.03)	.716	0.000	
	Model II	.0215** (.0051)	-.345 (.223)	-.045 (.506)		- .0036** (.0016)	.247 (.349)	.788	0.000	
	Model III	.0155** (.0048)	.151 (.380)	-.239 (.370)			-.0032 (.0039)	0.216 (.480)	.738	0.000
	Model IV	.0194** (.0007)	-.627 (.515)	-.0291 (.664)	-.094 (.148)	-.0034* (.0017)	-.0003 (.0032)	9.97 (15.32)	.799	0.003

NOR	Model I	-0.003 (.0001)	.002 (.025)	-0.001 (.026)	.004** (.001)		1.49*** (.104)	.535	0.004
	Model II	-0.003 (.0002)	.011 (.028)	-0.012 (.028)		- .0003** (.0001)	1.89*** (.031)	.559	0.0183
	Model III	-0.002 (.0002)	.006 (.029)	-0.009 (.031)		-0.001 (.0008)	1.85*** (0.028)	.506	0.1862
	Model IV	-0.005 (.0003)	-0.029 (.037)	-0.016 (.029)	-0.002 (.011)	-0.007 (.0007)	.0001 (.0003)	2.13 (1.19)	.581
SWE	Model I	-0.007 (.0005)	-0.015 (.035)	-0.183 (.166)	.0003** (.001)		1.87 (.050)	.787	0.000
	Model II	-0.007 (.0005)	.022 (.036)	-0.186 (.163)		.0002** (.0006)	1.89*** (.048)	.788	0.000
	Model III	-0.004 (.0004)	.002 (.049)	- .747** (.213)		- .0005*** (.0001)	1.87*** (.044)	.712	0.000
	Model IV	-0.006 (.0006)	-0.017 (.034)	-0.381 (.238)	-0.002 (.001)	.0002 (.0004)	-0.002 (.002)	1.89*** (.089)	.808
Panel	Model I	.0037** (.0014)	-.141** (.063)	- .389** (.243)	.0004 (.0002)		1.41*** (.084)	.246	0.000
	Model II	.0036** (.0014)	-.155 (.087)	-.406 (.231)		.0002 (.0002)	1.44*** (.089)	.248	0.003
	Model III	.0041** (.0011)	-.031 (.044)	- .528** (.172)		-0.002** (.0005)	1.51*** (.061)	.395	0.000
	Model IV	.0041** (.001)	-.435 (.681)	- .524** (.169)	.0009 (.0003)	.0008 (.0001)	-0.002** (.005)	1.49*** (.061)	.398

According to the findings from the Driscoll-Kraay estimator, applied both at the country and panel levels in Model I for Denmark, the primary education variable is significant but has a negative coefficient. Accordingly, a 1% increase in primary education reduces GG by approximately 0.03%. Secondary education in Model II and higher education in Model III are statistically insignificant and have a negative sign. However, in Model IV, where all education levels are included together, all education levels are significant. However, while primary and secondary education have a negative impact; Higher education has a positive impact. Accordingly, while a 1% increase in primary education reduces GG by 0.03% and in secondary education by 0.01%, respectively; A 1% increase in higher education increases GG by 0.01%. Internet usage rate (net), used as control variables, has a significant and positive effect in all models (except Model III). It also has a significant and positive effect on REC in all models (except Model IV). Finally, FD has a significant but negative impact in all models (except Model II).

In Model I for Finland, the coefficient for the primary education variable is both significant and positive, whereas the coefficients for other education levels are not statistically significant. Therefore, a 1% rise in basic education results in a 0.04% increase in GG. The control variables, internet usage rate (net) and REC, have a consistently favorable and significant impact in all models. FD has a statistically insignificant and negative coefficient in all models.

For Iceland, the secondary education variable has a significant and negative coefficient only in Model II and Model IV, whereas other education levels are not significant. Hence, a mere 1% rise in secondary schooling results in a decrease of 0.04% in GG. Out of the control variables, only the internet usage rate has a substantial and positive impact in all models, whilst the remaining variables have insignificant and negative coefficients.

In Model I for Norway, the primary education variable has a significant and positive coefficient; Secondary education has a significant but negative coefficient. Accordingly, a 1% increase in primary education increases GG by 0.04%; A 1% increase in secondary education reduces GG by 0.003%. The variables used as control variables are insignificant and have different effects in all models.

Model I for Sweden shows that the primary education variable has a substantial and positive coefficient, while Model II shows that the secondary education variable also has a significant and positive coefficient. However, higher education has a significant but negative coefficient. Based on the data, a 1% increase in elementary education results in a 0.003% rise in GG. Similarly, a 1% increase in intermediate education leads to a 0.002% gain in GG. However, a 1% increase in higher education causes a 0.005% decrease in GG. The control variables have negligible and distinct impacts in all models, except for the FD in Model III.

According to the panel-based results, the variable for higher education in Model III, which is one of the indicators used to measure HC in this study, has a significant coefficient that is negative in nature. Consequently, a 1% rise in higher education results in a 0.02% decrease in GG. While other education measures display positive coefficients, they lack statistical significance. Although the control variable of internet usage rate (net) has a large and positive impact in all models, the coefficient for REC is small and negative in all models, except for Model I. FD has a strong and consistently negative influence in all models, with the exception of Model II.

When considering all outcomes, the impact of HC on green economic growth is generally low but varies. Based on this information, it can be observed that primary and secondary education levels in Sweden, as well as primary education levels in Finland and Norway, contribute positively to GG. However, primary and secondary education levels in Denmark, as well as secondary education levels in Iceland and Norway, have a negative impact on GG. Only higher education in the panel results exhibits a significant and unfavorable impact. The impact of internet usage is predominantly beneficial. The influence of renewable energy is multifaceted. In Denmark and Finland, it has a beneficial impact, but in other nations and panels, it has an adverse effect. Ultimately, FD exerts a detrimental impact on all demographic cohorts.

3.CONCLUSION

In the study, the effect of HC on green economic growth was analyzed for the period 2010-2022 in Nordic countries (Denmark, Iceland, Finland, Sweden and Norway), taking into account different education levels. The findings obtained from the Driscoll-Kraay estimator were

evaluated on a country and panel basis. The impact of HC on green economic growth is low but complex. According to this; While primary and secondary education levels in Sweden and only primary education levels in Finland and Norway have a positive effect on GG, primary and secondary education levels in Denmark and secondary education levels in Iceland and Norway have a negative effect. In the panel results, only higher education has a significant and negative effect. Internet use generally has a positive effect. The impact of renewable energy is complex. It has a positive effect in Denmark and Finland and a negative effect in other countries and panels. Finally, FD has a negative effect in all groups.

The results partially corroborate the research that has determined that HC has a favorable impact on the green economy (Liu et al. 2023, Şentürk 2024, and Tufail et al. 2024). In a study conducted by Liu et al. (2023), they observed a detrimental impact in the short term and a beneficial impact in the long term, while examining comparable variables to those in the present study. Hence, it provides limited support for the present research. The current study is supported by previous research conducted by Liu et al. (2022), and Wang et al. (2023) which found that the influence of HC on the green economy is varied. Research conducted by Ngo et al. (2022) and Ren et al. (2022) highlights the significant influence of HC on the green economy, emphasizing its beneficial impact. Thus, both the present study and other studies highlight the intricate nature of the impact of HC on green economic growth. The impact of this phenomenon differs based on variables such as the economic status of nations, duration, and exposure to various indicators. In this context, it is necessary to implement policies that will have a beneficial impact on the relationship between HC and green economic growth. In this context, policies that will have a beneficial effect on the relationship between HC and green economic growth need to be implemented. Because the findings show that developments at the level of education should be supported by policies aimed at ensuring conscious producer and consumer understanding. Making regulations that can benefit from applications such as internet technology and artificial intelligence in the development of these policies will contribute to achieving a wider impact with less cost. Since gaining a conscious producer and consumer understanding will bring about the interaction of human capital accumulation with other indicators, internet use will also contribute to an evolution that will positively contribute to the green economic transformation from renewable energy and financial development variables. In summary, anything that focuses on education and therefore human capital accumulation has the feature of being more sustainable and permanent.

While the study offers valuable insights to the existing body of literature, it is not without limitations. The analysis is restricted to the economies of five Nordic countries. Additionally, although the initial aim was to include data spanning the period before 2010 and up to 2023, the empirical study was limited to the years 2010 to 2022 due to data availability constraints. The study examines the influence of only three control factors in representing GG. In future research, it is recommended to incorporate additional control variables and specifically examine individual regions and nations that exhibit similar levels of socio-economic growth. Additionally, it can examine the impact of many socio-economic factors on GG, including social security, inequality of opportunity, and health. Therefore, it has the potential to result in useful and new discoveries.

AUTHOR STATEMENT

Statement of Research and Publication Ethics

This study has been prepared in accordance with scientific research and publication ethics.

Ethics Committee Approval

Ethics committee approval is not required as this research does not include analyses that require ethics committee approval

Author Contributions

Author Contribution rate (100%)

Conflict of Interest

There is no conflict of interest for the authors or third parties arising from the study.

REFERENCES

- Ahmed, Z., Zafar, M. W., & Ali, S. (2020). Linking urbanization, human capital, and the ecological footprint in G7 countries: an empirical analysis. *Sustainable Cities and Society*, 55, 102064. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102064>
- Angheluță, P. S. (2015). Human capital from the perspective of green economy. *International Conference on Competitiveness of Agro-food and Environmental Economy Proceedings*, The Bucharest University of Economic Studies, 4, 148-158.
- Arvas, M. A., Demirtaş, C., Yildirim, E. S., & Ilikan Ozgur, M. (2023). Does economic policy uncertainty cause environmental pollution? fresh evidence from developed countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(49), 107921-107937. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-29715-y>
- Bayar, Y., Smirnov, V., Danilina, M., & Kabanova, N. (2021). Impact of institutions and human capital on CO2 emissions in EU transition economies. *Sustainability*, 14(1), 353. <https://doi.org/10.3390/su14010353>
- Beisembina, A., Gizzatova, A., Kunyazov, Y., Ernazarov, T., Mashrapov, N., & Dontsov, S. (2023). Investing in human capital for green and sustainable development. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 14(5), 2300–2307. [https://doi.org/10.14505/jemt.v14.5\(69\).11](https://doi.org/10.14505/jemt.v14.5(69).11)
- Bowen, A. (2012). 'Green'growth,'green'jobs and labor markets. World Bank Policy Research Working Paper, 5990.
- Crifo, P. (2024). Green human capital, innovation and growth. *Environmental Model Assessment*, 29, 1–18. <https://doi.org/10.1007/s10666-023-09948-4>

- Çakar, N. D., Gedikli, A., Erdoğan, S., & Yıldırım, D. Ç. (2021). Exploring the nexus between human capital and environmental degradation: The case of EU countries. *Journal of Environmental Management*, 295, 113057. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.113057>
- Dai, J., Ahmed, Z., Alvarado, R., & Ahmad, M. (2023). Assessing the nexus between human capital, green energy, and load capacity factor: Policymaking for achieving sustainable development goals. *Gondwana Research*, 129, 452-464. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2023.04.009>
- Driscoll, J., & Kraay, A. C. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent data. *Review of Economics and Statistics*, 80, 549-560. <https://www.jstor.org/stable/2646837>
- Ganda, F. (2022). The environmental impacts of human capital in the BRICS economies. *Journal of the Knowledge Economy*, 13(1), 611-634. <https://doi.org/10.1007/s13132-021-00737-6>
- Green Growth Index (2024), Green growth, Retrieved 1 March 2024 <https://greengrowthindex.gggi.org/>
- Gujarati, D. N. (2011). *Temel ekonometri. (G. Ş. Ü. Şenesen, Çev.) İstanbul: Literatür Yayınları.*
- Haini, H. (2021). Examining the impact of ICT, human capital and carbon emissions: Evidence from the ASEAN economies. *International Economics*, 166, 116-125. <https://doi.org/10.1016/j.inteco.2021.03.003>
- Hoechle, D. (2007). Robust standard errors for panel regressions with cross-sectional dependence. *The Stata Journal*, 7(3), 281-312. <https://doi.org/10.1177/1536867X0700700301>
- Huang, C., Zhang, X., & Liu, K. (2021). Effects of human capital structural evolution on carbon emissions intensity in china: A dual perspective of spatial heterogeneity and nonlinear linkages. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 135, 110258. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2020.110258>
- International Monetary Fund [IMF] database (2024) Financial Development, Retrieved 1 March 2024 <https://data.imf.org/?sk=f8032e80-b36c-43b1-ac26-493c5b1cd33b>
- Jahanger, A., Yang, B., Huang, W. C., Murshed, M., Usman, M., & Radulescu, M. (2023). Dynamic linkages between globalization, human capital, and carbon dioxide emissions: Empirical evidence from developing economies. *Environment, Development and Sustainability*, 25(9), 9307-9335. <https://doi.org/10.1007/s10668-022-02437-w>
- Khan, Z., Hossain, M. R., Badeeb, R. A., & Zhang, C. (2023). Aggregate and disaggregate impact of natural resources on economic performance: role of green growth and human capital. *Resources Policy*, 80, 103103. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.103103>
- Krueger, P., Metzger, D., & Wu, J. (2023). The sustainability wage gap. *Swedish House of Finance Research Paper*, (20-14), 21-17. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3672492>

- Liu, X., Cao, F., & Fan, S. (2022). Does human capital matter for china's green growth?—examination based on econometric model and machine learning methods. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(18), 11347. <https://doi.org/10.3390/ijerph191811347>
- Liu, D., Wang, G., Sun, C., Majeed, M. T., & Andlib, Z. (2023). An analysis of the effects of human capital on green growth: Effects and transmission channels. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(4), 10149-10156. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-22587-8>
- Mankiw, N. G., Romer, D., & Weil, D. N. (1992). A contribution to the empirics of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437. <https://doi.org/10.2307/2118477>
- Ngo, T., Trinh, H. H., Haouas, I., & Ullah, S. (2022). Examining the bidirectional nexus between financial development and green growth: International evidence through the roles of human capital and education expenditure. *Resources Policy*, 79, 102964. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.102964>
- Our World in Data (2024) Renewable energy, Retrieved 1 march 2024 <https://ourworldindata.org/renewable-energy>
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Rehman, M. A., Sabir, S. A., Bukhari, A. A. A., & Sharif, A. (2023). Do globalization and human capital an opportunity or threat to environmental sustainability? Evidence from emerging countries. *Journal of Cleaner Production*, 418, 138028. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.138028>
- Ren, S., Li, L., Han, Y., Hao, Y., & Wu, H. (2022). The emerging driving force of inclusive green growth: Does digital economy agglomeration work?. *Business Strategy and the Environment*, 31(4), 1656-1678. <https://doi.org/10.1002/bse.2975>
- Sarkodie, S. A., Adams, S., Owusu, P. A., Leirvik, T., & Ozturk, I. (2020). Mitigating degradation and emissions in China: The role of environmental sustainability, human capital and renewable energy. *Science of the Total Environment*, 719, 137530. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.137530>
- Saud, S., Haseeb, A., Zaidi, S. A. H., Khan, I., & Li, H. (2024). Moving towards green growth? Harnessing natural resources and economic complexity for sustainable development through the lens of the N-shaped EKC framework for the European Union. *Resources Policy*, 91, 104804. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2024.104804>
- Şentürk, C. (2024). *Does human development matter to green growth on the path to sustainability?: evidence from BRICS countries*. In *Socio-Economic Implications of Global Educational Inequalities* (pp. 129-146). IGI Global.
- Tufail, M., Song, L., & Khan, Z. (2024). Green finance and green growth nexus: evaluating the role of globalization and human capital. *Journal of Applied Economics*, 27(1), 2309437. <https://doi.org/10.1080/15140326.2024.2309437>

- Wang, H., Peng, G., Luo, Y., & Du, H. (2023). Asymmetric influence of renewable energy, ecological governance, and human development on green growth of BRICS countries. *Renewable Energy*, 206, 1007-1019. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.12.125>
- World Bank[WB]. (2024) School enrollment, primary, secondary, tertiary (% gross), Retrieved 1 march 2024. <https://databank.worldbank.org/source/jobs/Series/SE.PRM.ENRR>
- Yao, Y., Ivanovski, K., Inekwe, J., & Smyth, R. (2020). Human capital and CO2 emissions in the long run. *Energy Economics*, 91, 104907. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104907>
- Zhang, J., & Li, S. (2023). The impact of human capital on green technology innovation—moderating role of environmental regulations. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(6), 4803. <https://doi.org/10.3390/ijerph20064803>
- Zhu, M. (2023). The role of human capital and environmental protection on the sustainable development goals: New evidences from Chinese economy. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 36(1), 650-667. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2022.2113334>

Araştırma Makalesi / Research Article

Lojistik Performansın Sürdürülebilir Ticaret Üzerindeki Etkisi

Sevgi Elverdi¹

Öz

Küreselleşme ve artan rekabet, başarılı bir ticaret için lojistik faaliyetlerini önemli hale getirmiştir. Nitekim literatürdeki çok sayıda çalışma, lojistik performansın sınır ötesi ticarete anlamlı bir şekilde etkili olduğuna işaret etmektedir. Bu çalışmada lojistiğin, sürdürülebilir ticaret üzerindeki rolüne odaklanılmaktadır. Bu bağlamda çalışma ile amaçlanan, lojistik performansın sürdürülebilir ticaret üzerindeki etkisini ölçmek ve elde edilen bulgular doğrultusunda politika önerisinde bulunmaktır. İlgili literatürde yer alan araştırmalar incelendiğinde söz konusu bu çalışmanın şu iki yönden ayrıştığı görülmektedir: Birincisi, lojistik performansın ticaret üzerindeki etkisini “sürdürülebilir ticaret” perspektifinden ele alması ve ikincisi, Sürdürülebilir Ticaret Endeksi (STE) değişkenini kullanmasıdır. Çalışma bu açıdan önemlidir ve bu bağlamda literatüre anlamlı bir katkı oluşturması hedeflenmektedir. Analiz için Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) tercih edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, lojistik performansın sürdürülebilir ticaret üzerindeki etkisi güçlü ve pozitifdir. Çalışma sonuçları itibarıyla, lojistik faaliyetlerin, ticaretin sürdürülebilirliğindeki önemini vurgulamak ve bu anlamda politika yapıcılara bir ışık tutmaktadır. Nitekim lojistiğin sürdürülebilir ticareti teşvik edici yönü, özellikle çevre dostu lojistik uygulamalar ve politikalar ile kendini göstermektedir. Bu nedenle ülkelerin karbon emisyonlarını azaltan çevre dostu bir lojistik yönetimi benimsemeleri oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Lojistik Performans Endeksi (LPE), Sürdürülebilir Ticaret Endeksi (STE), Yapısal Eşitlik Modeli (YEM).

Impact of Logistics Performance on Sustainable Trade

Abstract

Globalization and increasing competition have made logistics activities important for successful trade. Indeed, numerous studies in the literature indicate that logistics performance has a significant impact on cross-border trade. This study focuses on the role of logistics on sustainable trade. In this context, the aim of the study is to measure the impact of logistics performance on sustainable trade and to make policy recommendations in line with the findings. When the studies in the relevant literature are examined, it is seen that this study differs in two aspects: First, it addresses the impact of logistics performance on trade from the perspective of “sustainable trade” and second, it uses the Sustainable Trade Index (STE) variable. The study is important in this respect and aims to make a meaningful contribution to the literature in this context. The Structural Equation Model (SEM) has been preferred for the analysis. According to the analysis results, the impact of logistics performance on sustainable trade is strong and positive. The study results emphasize the importance of logistics activities in the sustainability of trade and shed light on policy makers in this sense. Indeed, the sustainable trade-encouraging aspect of logistics is particularly evident through environmentally friendly logistics practices and policies. Therefore, it is very important for countries to adopt an environmentally friendly logistics management that reduces carbon emissions.

Keywords: Logistics Performance Index (LPI), Sustainable Trade Index (STI), Structural Equation Model (SEM).

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, selverdi@erzincan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6236-377X>

Atıf/Cite as: Elverdi, S. (2025). Lojistik performansın sürdürülebilir ticaret üzerindeki etkisi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2025, 43 (1), 41-64.

© 2025 Hacettepe Üniversitesi.

EXTENDED ABSTRACT

The main goal of every country's economy is to grow and develop economically. One of the ways to achieve this goal is trade. It is obvious that growth and development goals should be addressed not only as quantitative and qualitative increases but also in a way that includes social and environmental dimensions. Therefore, it is important for commercial activities to be sustainable. Having a share in the increasing world trade with globalization and trade liberalization and making it sustainable are among the priority goals of countries. One of the ways to achieve this is through successful logistics. Effective and efficient logistics is accepted as one of the main driving forces of development in the international arena. It also emerges as an important factor in sustainable economic growth and development. From this point of view, the relationship between logistics performance and sustainable trade is investigated in this study. In this context, the aim of the study is to measure the impact of logistics performance on sustainable trade. The Structural Equation Model (SEM) method was preferred for the analysis. The most important reason for this is that SEM, as an alternative and more comprehensive method, presents a holistic approach in the analysis of relationships between variables. Another reason is to contribute to the literature methodologically. When the literature on the relationship between logistics performance and trade variables is examined, it is observed that the gravity model analysis is preferred in a significant part of the studies, and the SEM technique is used in only a few studies.

The analysis was conducted on secondary data prepared by international institutions and tested for reliability. Five observed variables and one latent variable were considered in the analysis. The latent variable, which plays the role of an independent variable, shows the logistics performance of countries and consists of four observed variables representing itself: Infrastructure quality, international shipment, on-time delivery and shipment tracking and tracing capability. These variables constitute the sub-components of the Logistics Performance Index (LPE) prepared by the World Bank. LPE stands out as a tool that measures the logistics performance of countries and helps countries achieve the necessary progress in this sense. The reason for choosing LPE as a representative of the logistics variable is that LPE is accepted as an index that best measures logistics performance in the literature and is widely used in studies.

Another variable of the research model is the Sustainable Trade Index (STE) and is used to represent sustainable trade. STE, which is included as an endogenous variable in the model, was preferred because it is a comprehensive index that measures the performance of country economies that successfully address sustainability goals along with trade. Indeed, when considered within the scope of the main purpose of the study, it appears to be an extremely useful indicator in addressing the impact of logistics performance on trade from a "sustainability" perspective. On the other hand, by choosing STE, which is different from the variables used in the studies in the relevant literature, a new variable will be added to the empirical literature. STE is an index prepared by the Hinrich Foundation and the IMD World Competitiveness Center and provides an important framework for countries, policy makers, corporate executives and civil society leaders on the way to understanding and advancing sustainable global trade.

In this study, the focus is generally on the relationship between LPE and STE. Therefore, the effect of LPE on STE as a whole (including the weighted average of economic, social and environmental pillars) was examined. Horizontal section data was used in the study. The analysis was carried out in the AMOS package program; with 2023 data on 25 countries whose data were fully accessible out of 30 countries included in STE. The reason for choosing 2023 as the analysis year is because it is the most up-to-date year.

The research model is designed on the question of whether the logistics success of countries affects their sustainable trade. Two hypotheses are tested in the research: Hypothesis 1: The theoretical model is confirmed by the data set and Hypothesis 2: Logistics performance affects sustainable trade positively and strongly. The first hypothesis is a hypothesis created within the scope of the research design. Here, the compatibility of the relationships established between the variables with the data set is tested. The second hypothesis is a hypothesis created in line with the main purpose of the research. With this, the relationships between the variables are determined.

For the SEM analysis, firstly, a multivariate normality test was applied to the data set. Within the scope of this test, multivariate kurtosis and critical ratio values were checked. Here, the critical ratio value is particularly prominent. This value is used to understand whether the multivariate normal distribution is provided in the data set. Accordingly, as a result of the normality test performed, this value was found to be "-0.61" for the data set used in the study.

Accordingly, multivariate normality was provided in the data set and "Maximum Likelihood" was selected as the parameter estimation method. This method is a method automatically suggested by the AMOS program in case multivariate normality is provided.

After the multivariate normality test, the model fit test was performed. These tests include fit index values, which are an evaluation criterion for how compatible the model under study is with the data set. Accordingly, the most commonly used model fit indexes in the literature were considered in the study. Accordingly, the results were as follows: " $\chi^2/df=1.12$; SRMR=0.02; GFI=0.91; NFI=0.96; IFI=0.99; TLI=0.99; CFI=0.99 and RMSEA=0.07". According to these results, the research model provided "sufficient fit" in the RMSEA index; and achieved "good fit" in all other indices. Therefore, the research model is compatible with the data set and Hypothesis 1 is accepted. In other words, the research model is verified by the data set.

The last stage of the SEM analysis is the determination of the binary relationships between the variables forming the research model, in other words, parameter estimation tests. Accordingly, as a result of the analysis conducted, it was observed that the indicators of infrastructure quality ($0.937=\beta_1$); international shipment ($0.894=\beta_2$); on-time delivery ($0.917=\beta_3$) and shipment tracking and tracing ability ($0.975=\beta_4$) represented the logistics performance at high rates in the relationship between the logistics performance and the indicators representing it. This means that the ability of each indicator to represent the logistics performance is quite high. Another finding is that emerged in the direction of the relationship between logistics performance and sustainable trade. Accordingly, the relationship between both variables was strong and positive ($0.792=\alpha$). Thus, Hypothesis 2 was also accepted. In other words, logistics performance affects sustainable trade positively and strongly. On the other hand, the p-values in all binary relationships in the research model were below 0.05. Another meaning of this is that the parameter estimation values were statistically significant. The R2 values were also found to be high in these relationships. Again, it was observed that the critical ratio values did not pose any problems and were above 0.70. Thus, the structural reliability of the factor was also ensured.

The analysis findings have concluded that trade, which includes the sustainability goal, is significantly affected by logistics activities and this effect is positive. This aspect of logistics that encourages sustainable trade is particularly evident with environmentally friendly logistics practices and policies. In other words, the sustainability of logistics activities will have positive contributions to the sustainability of trade. It has been observed in this study that LPE has a significant and positive effect ($\alpha=0.79$) on STE. Based on this result, it is possible to conclude that countries should focus on reducing carbon emissions and environmentally friendly logistics management practices.

This study differs from other studies in that it evaluates the impact of logistics performance on trade from the perspective of "sustainable trade" and uses the STE variable as a different variable from the variables used in the analyses in the literature. In this respect, it is thought that the study will make a significant contribution to the literature.

GİRİŞ

Ekonomik teori, “doğrudan ve basit bir nedensellik zinciri önermektedir: İnsani gelişme, gelir artışı yoluyla artırılır; gelir artışı, daha fazla sınır ötesi ticaretle daha da artar; ticaret, ticareti kolaylaştıran faktörler sayesinde artar” (Wilson vd., 2003, s.367). Bu faktörlerden biri de lojistikdir. Lojistik, dünya çapındaki pazarlarla kurulan bağlantılarda küresel üretim ağlarının düzenlenmesine yardımcı olmakta; ticareti artırma ve elektronik yönetimi-bağlantıyı teşvik etme suretiyle ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı desteklemektedir. Gelişmiş bir lojistik, ticaretin genişlemesi, ihracatın çeşitlendirilmesi ile doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla, lojistik verimliliklerini ve performanslarını artıran ülkeler aynı zamanda ticaretlerini de artırmaktadır (Kunaka vd., 2013; Sénquiz-Díaz, 2021). Bu da lojistiği, küresel ticaretin temel ve önemli bir unsuru haline getirmektedir. Nitekim literatür bölümünde ele alınacağı üzere çok sayıda araştırma, gelişmiş bir lojistik ile ticaret artışı arasında güçlü bir bağlantı olduğunu ortaya koymuştur.

Lojistik en genel ifadesiyle, malların, hizmetlerin ve bazen de insanların bir yerden bir yere olan organize hareketi ya da bir diğer tanımla, mal ve hizmetlerin uluslararası nakli, işlemleri ve hareketidir (Wood vd., 2001). Günümüz ekonomistleri, lojistiği sınır ötesi ticaretin büyümesinde en önemli unsurlardan biri olarak değerlendirmektedir. Lojistik, kaynakların, bileşenlerin, tamamlanmış envanterin ve ilgili bilgi akışlarının, firmalar ve pazarlama kanalları arasında taşınması ve depolanmasının stratejik bir yönetimidir ve ülkelerin, küresel pazarlarda endüstriyel, tarım ve diğer çeşitli tüketici ürünlerinin ticaretini yapmasına olanak tanımaktadır (Jayathilaka vd., 2022). Küreselleşme ve artan rekabet gücü ile sınır ötesi ticaretin kritik unsurlarından biri haline gelen lojistik unsurunun ortaya çıkaracağı olumlu sonuçlardan ilki taşıma maliyetlerinin azalmasıdır (Martí vd., 2014b). Lojistikteki gelişmelerle birlikte mal ticareti büyük ölçüde kolaylaşmakta ve maliyetlerde önemli düşüşler yaşanmaktadır. Uluslararası ticaret, taşınan malların özellikleri nedeniyle gerekli olan depolamayı, korumayı ve diğer katma değerli hizmetleri kolaylaştıran stratejik bağlantılar ve ağlar aracılığıyla akışların, organize edilmesini ve senkronize edilmesini gerektirmektedir (Puertas vd., 2014). Öte yandan lojistik, yalnızca taşımacılık faaliyeti ile sınırlı değildir. Lojistik, ürünlerin hareketini, hızlı ve güvenilir bir biçimde olmasını sağlayarak ülkeler arası ticarete maliyetleri düşürücü etkiye sahiptir. Etkin lojistik hizmetler ve altyapıları, ülkeler arasında mal taşımacılığının kolaylaştırılmasında güçlü bir etkiye sahip olmaktadır. Buna karşılık verimli olmayan bir lojistik, para ve zaman açısından yüksek maliyetlere sebep olmakta; firmalar dolayısıyla ülkeler bu durumdan olumsuz etkilenmektedir. Bu da ülkelerin rekabet gücünü zayıflatmaktadır (Martí vd., 2014b).

Dünya ticareti, küresel ekonominin gelişiminin önemli bir parçası durumundadır. Ekonomik büyüme ve kalkınma hedefi içinde olan ülkeler, yerel ürünlerini küresel pazarlara sunma ve satış hacmini artırmada ticarete bağımlıdırlar. Ülkeler arasındaki ticaret hacmi ise, ihracatçı ülkenin çekiciliğine ve ithalatçı ülkenin ihtiyaçlarına bağlı olmaktadır. İthalatçı bir ülkenin birden fazla potansiyel tedarik kaynağı olması durumunda, mesafe ve sınırların geçişine ilişkin maliyetler, malların taşınması ve uygulanan gümrük ve vergiler gibi pek çok faktör, dünya ticaret hacmini etkilemektedir (Hausman vd., 2013). Bir diğer anlamda dünya ticaret hacmindeki sürekli büyüme, lojistik gibi ticari destek yapılarının etkinliğine bağlı olmaktadır. Taşımacılık ve lojistik hizmetleri, sınır ötesi ticareti kolaylaştırmakta; ulusal ve yerel ekonomilerin büyümesinde ve gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. Lojistik hizmetler, yerel ekonomi içerisinde sektörel bağlantılar sağlamakta ve birbirleriyle bağlantılı çeşitli üretim sektörlerinin (tarım, imalat, tarım-gıda, turizm ve diğerleri) arasındaki bağlantı, etkin lojistik hizmetleri ile güçlendirilmektedir.

Etkin bir lojistik aynı zamanda, iç ekonomiyi uluslararası ekonomiye bağlamakta ve yerli üreticilerin, uluslararası bağlantılarını destekleyerek, büyüyen küresel değer zincirlerine katılmaları ve bunlardan faydalanabilmeleri noktasında önemli rol oynamaktadır (Gani, 2017). Nitekim, lojistikle ilgili literatürün ampirik tarafı, lojistik performansın, değer zinciri bağlantısı ve ticaret akışları üzerindeki önemli etkisi konusunda fikir birliği içindedir. Bazı çalışmalar, iyileştirilmiş bir *Lojistik Performans Endeksi (LPE)*'nin, bir ülkenin ticaretinin küresel değer zincirlerinde geriye ve ileriye doğru entegrasyonu üzerindeki olumlu etkisini doğrulamıştır (Kumari ve Bharti, 2021). Dolayısıyla güçlü bir lojistik ve altyapısı, küresel ticaret entegrasyonunda kilit unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde lojistik, dünyadaki en büyük ve en dinamik faaliyetlerden biri haline gelmiş durumdadır (Yeo ve Deng, 2020). Bundan dolayı ülkelerin lojistik alanındaki başarıları, sınır ötesi ticaretleri, ekonomik performansları ve rekabet edebilirlikleri üzerinde önemli ölçüde etkili olmaktadır. Bu çalışmada, lojistik performansın ticaret üzerindeki etkisi, "*sürdürülebilir ticaret*" açısından ele alınmaktadır. Ticaretin, ülkeler arasında karşılıklı faydalar sağlaması kadar; dengeli ekonomik, çevresel ve sosyal sonuçlara ulaşması da çok önemlidir. Bu anlamda sürdürülebilir ticaret, ekonomik büyüme ve kalkınmayı, sosyal refahı ve çevrenin korunmasını destekleyen bir ticarettir. Sürdürülebilir ticaret sadece ürünlerle değil aynı zamanda onları yöneten süreç ve politikalarla da ilgili olmaktadır. Bundan dolayı sınır ötesi ticareti etkileyen bir değişken olarak lojistiğin, sürdürülebilir ticaret üzerindeki etkisini ölçmek önemlidir. Söz konusu bu ölçümlerden biri olarak *Sürdürülebilir Ticaret Endeksi (STE)*, ülkelerin, ekonomik büyüme, çevre koruma ve daha iyi sosyal eşitlik gibi uzun vadeli yerel ve küresel hedefleri destekleyecek şekilde sınır ötesi ticarete katılma kapasitesini ölçen yararlı bir araçtır (Hinrich-IMD, 2023). Bu çalışmada, lojistik performans değişkeninin, sürdürülebilir ticaret değişkeni üzerindeki etkisinin ölçülmesi amaçlanmaktadır. Analiz için *Yapısal Eşitlik Modeli (YEM)* metodu kullanılmıştır. Analizde beş gözlenen değişken ve bir gizil değişken yer almaktadır. Gizil değişken, ülkelerin lojistik performansını göstermekte ve kendini temsil eden dört gözlenen değişkenden oluşmaktadır: Altyapı kalitesi, uluslararası sevkiyat, zamanında teslimat ve gönderi izleme ve takip yeteneği. Bir diğer değişken sürdürülebilir ticareti temsilen kullanılan *STE*'dir ve modelde içsel değişken olarak yer almaktadır. Analiz, *STE*'ye dâhil olan 25 ülke üzerinde, 2023 yılı verileri ile gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma, lojistik performansın ticaret üzerindeki etkisinin, "*sürdürülebilir ticaret*" perspektifinden değerlendirilmesi ve literatürde yer alan analizlerde kullanılan değişkenlerden farklı bir değişken olarak *STE* değişkenini kullanması yönüyle diğer araştırmalardan ayrılmaktadır. Nitekim bu çalışmada ele alınan literatür itibarıyla, ülkelerin lojistik performanslarının, sürdürülebilir ticaretleri üzerindeki etkisini gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde araştıran herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu husus göz önüne alındığında, çalışmanın literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında literatür özeti sunulacaktır. Ardından analiz metodundan bahsedilecek; veri seti ve değişkenler tanımlanacaktır. Sonrasında analiz ve bulguları sunulacak; sonuç ve değerlendirme kısmına geçilecektir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Lojistik performans ve ticaret arasındaki ilişki son derece geniş bir literatüre sahiptir. Nitekim Bilgin ve Kazancı Sunaoglu (2022) ve Göncü (2023) tarafından yapılan alanyazın incelemesi de bunu göstermektedir. Bu çalışmada lojistik performans ve ticaret arasındaki ilişkiyi ele alan araştırmaların incelenmesinde sistematik literatür taraması yapılmıştır. Etkili bir

araştırma metodolojisi olarak kabul edilen sistematik literatür taraması, konu ile ilgili mevcut araştırmaların incelenerek; sonuç ve bulguların sistematik bir şekilde ortaya konmasını içeren (Yıldız, 2022) ve tekrarlanabilir, bilimsel ve şeffaf bir süreci kapsayan, önyargıyı en aza indirmeyi amaçlayan bir yöntem (Tranfield vd., 2003) olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, lojistik performans ve ticaret ilişkisi literatüründe ulaşılabilen tüm kaynaklar; araştırma konusu bağlamında incelenmiş ve konu ile ilgili olmayanlar elenerek; geri kalan çalışmalar ele alınmıştır. Lojistik performansın, ticaret üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların tamamına ulaşabilmek ve geniş çapta bir literatür taraması için öncelikle; “lojistik performans ve ticaret” şeklinde genel bir başlıkla tarama yapılmış her bir yeni taramada başlık daha da spesifik hale getirilerek; “lojistik performans ve uluslararası ticaret”; “lojistik performans ve dış ticaret”; “lojistik performans ve ihracat”; lojistik performans ve ithalat” başlıklarıyla Türkçe ve İngilizce yayınlar taranmıştır. Ardından konu ile ilgili olan çalışmalar incelenmiş ve çalışmaların büyük çoğunluğunda lojistik performans göstergesi olarak *LPE* değişkeninin tercih edildiği tespit edilmiştir. Bu tespitin ardından taramaya “lojistik performans endeksi” başlığı da eklenerek devam edilmiştir. Söz konusu literatür taramasında; “Google Scholar, Web of Science, Scopus, Science Direct ve JSTOR” olmak üzere beş önemli veri tabanı kullanılmıştır. Objektif ve geniş bir ölçekte tarama için yıl sınırlaması getirilmemiştir ancak bu çalışmada birden fazla ülkenin analiz edilmesinden dolayı, incelenen çalışmalar arasından çok ülkeli analizlerin yer aldığı makaleler seçilmiştir. Son olarak, ilgili çalışmalar incelenerek literatürdeki sonuçlar gözlemlenmiştir (Tablo 1).

Tablo 1 incelendiğinde lojistik performans ve ticaret arasındaki ilişkinin analizinde, çalışmaların önemli bir kısmında, “çekim modeli” yönteminin kullanıldığı; lojistik performansı temsilen *LPE*’nin; ticareti temsilen ikili ticaret, ihracat ve ithalat değişkenlerinin yoğun olarak tercih edildiği ve ikincil verilerin kullanıldığı gözlemlenmektedir. Çalışmaların ulaştığı ortak sonuç; lojistik performansın, ticareti kolaylaştırıcı etkisi sebebiyle, uluslararası ticaret üzerinde önemli ve pozitif etkiye sahip olduğudur. İlgili literatür incelendiğinde görülmektedir ki; ülkelerin lojistik başarılarının, genel anlamda ticaret değişkeni üzerindeki etkisinin, salt ticaret değerlerinde herhangi bir artışın olup-olmadığı yönündeki değerlendirmeler ile araştırıldığıdır. Buradan hareketle, iki değişken arasındaki ilişkinin, “sürdürülebilir ticaret” üzerinden incelenmediği saptanmış ve bu konuda bir araştırma boşluğu olduğu gözlemlenmiştir. Çalışmanın araştırma sorusu bu boşluk üzerine inşa edilmiş olup, şu şekilde belirlenmiştir: Ülkelerin lojistik başarıları, sürdürülebilir ticaretlerini etkiler mi? Böylece yapılan bu çalışma ile lojistik performansın ticaret üzerindeki etkisinin, “sürdürülebilir ticaret” perspektifinden değerlendirilmesi suretiyle; literatürdeki boşluğa dikkat çekilmiş olacaktır.

Tablo 1: Lojistik Performans ve Ticaret Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalar

Çalışmalar	Ana Tema/ Yöntem/ Bulgular
Felipe ve Kumar, (2012)	Çalışmada, ikili ticaret akışları ile ticaretin kolaylaştırılması arasındaki ilişki incelenmiştir. Analiz, 140 ülke üzerinde 2005 yılı için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak "çekim modeli" tercih edilmiş olup; LPE ve imalat ürünlerindeki ikili ticaret değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, lojistik performans, ticarete önemli kazanımlara sebep olmaktadır
Hausman vd. (2013)	Çalışmada, lojistiğin ikili ticaretteki etkisi araştırılmıştır. Bunun için 80 ülkenin küresel lojistik performansına ilişkin kapsamlı bir anket verisi kullanılmış ve analiz metodu olarak "çekim modeli" tercih edilmiştir. Analiz bulgularına göre, lojistik performans ve ikili ticaret hacmi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır.
Puertas vd. (2014)	Çalışmada, lojistik performansın ihracat üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, 26 Avrupa Birliği (AB) ülkesi üzerinde 2005 ve 2010 yılı için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak "çekim modeli" tercih edilmiş olup; LPE bileşenleri ile ihracat ve ithalat değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, lojistik performansın ticaret üzerindeki etkisi pozitifdir.
Martí vd. (2014a)	Çalışmada, ticaretin kolaylaştırılmasının ticaret akışlarına olan etkisi araştırılmıştır. Analiz, gelişmekte olan 150 ülke üzerinde 2005 ve 2008 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak "çekim modeli" tercih edilmiş olup; ihracat, GSYİH, nüfus ve LPE değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, LPE'nin ihracat üzerindeki etkisi pozitifdir.
Martí vd. (2014b)	Çalışmada, LPE ve bileşenlerinin ticaret üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, gelişmekte olan 140 ülke üzerinde 2005 ve 2010 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak "çekim modeli" tercih edilmiş olup; ihracat, ülkelerarası mesafe, GSYİH, Nüfus ve LPE değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, LPE'nin ihracat üzerindeki etkisi pozitifdir.
Gani (2017)	Çalışmada, lojistik performansın uluslararası ticaretteki etkisi araştırılmıştır. Analiz, 60 dünya ülkesi üzerinde 2007, 2010, 2012 ve 2014 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak "regresyon analizi" tercih edilmiş olup; ihracat ve ithalat denklemleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, lojistik performans, ihracat ve ithalatla pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde ilişkilidir.
Ofluoğlu vd. (2018)	Çalışmada, lojistik performansın dış ticaret üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, AB ve MENA ülkeleri üzerinde, 2007 ve 2014 yılı için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak "çekim modeli" tercih edilmiş olup; LPE bileşenleri ve ihracat değişkeni kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, lojistik performansın ihracat üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.
Çelebi (2019)	Çalışmada, lojistik performansın uluslararası ticaret üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, 118 dünya ülkesi üzerinde, 2015 yılı için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak "çekim modeli" tercih edilmiş olup; LPE, ihracat ve gelir düzeyi değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, lojistik performansın ticaret üzerindeki etkisi pozitifdir.

Host vd. (2019)	Çalışmada, lojistiğin uluslararası ticaret üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, 150 ülke üzerinde 2007-2016 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “çekim modeli” tercih edilmiş olup; toplam ticaret hacmi, iki ülke arasındaki mesafe, ithalatçı ve ihracatçı ülkelerin LPE puanları ve GSYİH değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, LPE’nin uluslararası ticaret üzerindeki etkisi pozitifdir.
Korkut vd. (2020)	Çalışmada, lojistik sektörü ile uluslararası ticaret arasındaki ilişki araştırılmıştır. Analiz, G-20 ülkeleri üzerinde 1994-2017 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “panel veri tekniği” tercih edilmiş olup; altyapı harcamaları (kara, hava ve deniz yolları ile demir yollarına yapılan) ile cari işlemler dengesi değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, her iki değişken de birlikte hareket etmektedir.
Luttermann vd. (2020)	Çalışmada, lojistik performansın uluslararası ticaret ve DYY üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, üç Asya alt bölgesindeki 20 ülke üzerinde 2006-2017 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “panel veri tekniği” tercih edilmiş olup; DYY girişleri, LPE, ihracat ve ithalat değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, lojistik performans ve uluslararası ticaret ve DYY arasında anlamlı bir ilişki vardır.
Sy vd. (2020)	Çalışmada, lojistik performansın ikili ticaret üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, ASEAN ülkeleri üzerinde 2007-2016 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “çekim modeli” tercih edilmiş olup; iki ülke arasındaki mesafe, LPE puanı, ticari değer ve GSYİH değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, lojistik performans ticari değer ile güçlü ve pozitif bir ilişkiye sahiptir.
Yeo ve Deng (2020)	Çalışmada, lojistik performansın uluslararası ticaret üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, 62 dünya ülkesi üzerinde 2010-2018 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “YEM” tekniği tercih edilmiş olup; ticaretin kolaylaştırılması, uluslararası ticaret ve lojistik performans olmak üzere üç gizil değişken kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, lojistik performansın uluslararası ticaret üzerindeki etkisi anlamlı ve pozitifdir.
Yeo vd. (2020)	Çalışmada, lojistik performans, altyapı, uluslararası ticaret ve ekonomik performans değişkenleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. Analiz, 62 dünya ülkesi üzerinde 2010-2018 dönemi için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “YEM” tercih edilmiş olup; üç adet gizil değişken (lojistik performans, altyapı, uluslararası ticaret) ve bir gözlemlenen (GSYİH) değişken kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, lojistik performans ile uluslararası ticaret arasında pozitif bir ilişki vardır.
Zaninović vd. (2020)	Çalışmada, lojistik hizmet performansının uluslararası ticaret üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, AB’ye üye ülkeler üzerinde 2010-2018 dönemleri için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “çekim modeli” tercih edilmiş olup; ikili ticaretin değeri, iki ülke arası mesafe, LPE ve GSYİH değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, LPE’nin ikili ticarete anlamlı ve heterojen bir etkisi vardır.

Acar ve Benli, (2021)	Çalışmada, lojistik performansın dış ticaret üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, OECD ülkeleri ve seçilmiş düşük-orta gelirli ülkeler üzerinde 2007-2018 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “panel veri tekniği” tercih edilmiş olup; ihracat, ithalat, LPE bileşenleri, sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı, doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) ve GSYİH değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, lojistik performans ihracat üzerinde pozitif etkiye sahipken; ithalat üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir.
He vd. (2021)	Çalışmada, uluslararası lojistik ile sınır ötesi e-ticaret arasındaki etkileşim araştırılmıştır. Analiz, OECD ülkeleri üzerinde 2000-2018 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “panel veri tekniği” tercih edilmiş olup; sınır ötesi e-ticaret, kişi başına düşen GSYİH, nüfus, göreceli fiyat, uluslararası lojistik ve DYY değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, uluslararası lojistik uzun vadede sınır ötesi e-ticaret üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye; kısa vadede negatif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.
Kumari ve Bharti, (2021)	Çalışmada, LPE'nin ikili ticaret üzerindeki etkisinin ülke büyüklüğüne göre değişip değişmediği araştırılmıştır. Analiz, 127 dünya ülkesi üzerinde 2016 yılı için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “çekim modeli” tercih edilmiş olup; ikili ticaret verileri ve LPE'lerin ağırlıklı ortalama değerleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, LPE'nin ticaret üzerindeki etkisi büyük ülkeler arasında en düşüktür. Bunu küçük ve orta ölçekli ülkeler izlemektedir.
Sénquiz-Díaz, (2021)	Çalışmada, ulaşım altyapısı, lojistik, ticaretin kolaylaştırılması ve ticaret arasındaki ilişki araştırılmıştır. Analiz, 80 dünya ülkesi üzerinde 2012, 2014 ve 2016 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “Kısmi En Küçük Kareler-YEM” tekniği tercih edilmiş olup; LPE bileşenleri, ticaretin kolaylaştırılması, ulaşım altyapı kalitesi, ihracat ve ithalat değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, LPE'nin ticaret üzerindeki etkisi pozitiftir. Söz konusu etki özellikle ticaretin kolaylaştırılması yoluyla daha güçlü ve daha büyük çıkmıştır.
Górecka vd. (2022)	Çalışmada, lojistik performansın uluslararası ticaret (enerji ham ürünlerinin) üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, 157 dünya ülkesi üzerinde 2010-2018 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “panel veri regresyon” tekniği tercih edilmiş olup; enerji ham ürünlerinin; katı, sıvı ve gaz halinde gruplandırılması yapılarak ayrı ayrı ihracat ve ithalat tahminleri yapılmıştır. Analiz bulgularına göre, LPE'nin sıvı enerji ürünlerinin ihracatı üzerindeki etkisi pozitif; katı ve gaz ürünleri üzerindeki etkisi önemsizdir.
Jayathilaka vd. (2022)	Çalışmada, GSYİH ve LPE'nin uluslararası ticaret üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, 147 dünya ülkesi üzerinde 2007-2018 yılları için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “panel regresyon” tekniği tercih edilmiş olup; GSYİH, LPE, toplam işgücü, satın alma gücü paritesi ve net ihracat değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, LPE ile küresel net ihracat arasında pozitif bir ilişki vardır.
Bhukya ve Patel, (2023)	Çalışmada, LPE'nin ticaret akışı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz, 150 dünya ülkesi üzerinde 2018 yılı için gerçekleştirilmiştir. Analiz metodu olarak “çekim modeli” tercih edilmiş olup; LPE puanı, GSYİH, ithalatçı ve ihracatçı ülkeler arasındaki mesafe, ticaret akışı ve altyapı değişkenleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, LPE uluslararası ticaret üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

2. METODOLOJİ

Lojistik performansın, sürdürülebilir ticaret üzerindeki etkisini ölçmek üzere YEM tekniği kullanılmıştır. Bunun nedeni, YEM'in alternatif ve daha kapsayıcı bir yöntem olarak değişkenler arası ilişkilerin analizinde bütüncül bir yaklaşımı ortaya koymasıdır. Bir diğer neden ise, literatüre metodolojik olarak da bir katkı sunma amacıdır. Zira lojistik performans ve ticaret değişkeni arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar incelendiğinde, ağırlıklı olarak çekim modeli analizinin tercih edildiği, yalnızca birkaç çalışmada YEM tekniğinin kullanıldığı görülmektedir (Bkz. Tablo 1). Öte yandan bu çalışmada yatay kesit verisi kullanılmıştır ve YEM'de analizler ekseriyetle kesit veriler üzerinden gerçekleştirilmektedir (Steenkamp ve Baumgartner, 2000). Söz konusu bu husus da YEM'in tercih edilmesinde etkili olmuştur.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında YEM'in ana hatlarından bahsedilecek, veri seti ve değişkenler tanımlanacaktır. Ardından araştırma tasarımının yer aldığı araştırma modeli ve hipotezler sunulacaktır. Son olarak uygulama ve bulgular ile sonuç ve değerlendirme bölümleri gelecektir.

2.1.Yapısal Eşitlik Modeli

YEM, olgulara dayanan yapısal bir teoriyi doğrulayıcı yaklaşımla analiz eden istatistiksel bir metodolojidir. Tipik olarak birden fazla değişken üzerinde gözlemler üreten 'nedensel' süreçleri temsil etmektedir. Genel olarak bir YEM, incelenmekte olan nedensel ilişkilerin yapısal denklemlerle temsil edilmesi ve bu yapısal ilişkilerin şematik gösterimi şeklinde iki önemli prosedüre sahiptir. YEM'de incelenen modelin, veriler ile ne ölçüde tutarlı olduğu belirlenmekte ve tüm değişkenler eş zamanda istatistiksel olarak test edilmektedir. Eğer uyum iyiliği yeterliyse modeldeki değişkenler arasında varsayılan ilişkilerin makul olduğu savunulur aksi halde bu tür ilişkilerin sürdürülebilirliği reddedilmektedir (Byrne, 2010).

Sosyal, davranış, eğitim bilimleri, tıp bilimleri, biyoloji, pazarlama ve ekonomi gibi pek çok bilim alanında kullanılan YEM, teorilerin test edilmesi ve ölçümü için kapsamlı bir istatistiksel teknik olarak karşımıza çıkmaktadır. YEM, bir konu ile ilgili yapısal kuramın, hipotez testleri vasıtasıyla çok değişkenli analizine olanak tanıyan bir tekniktir. Söz konusu bu yapısal kuram, çok sayıdaki değişkenler üzerinde nedensel süreçleri ifade etmektedir. Bu süreçler, yapısal parametreler ile özetlenmektedir. Yapısal parametreler, modeldeki gözlenen değişkenler arasındaki, gözlenemeyen değişkenler arasındaki ve gözlenen ile gözlenemeyen değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerini göstermektedir (Çelik ve Yılmaz, 2016).

İkincil nesil istatistiksel veri analiz tekniği olarak YEM, birincil nesil tekniklere göre daha sistematik ve kapsamlı bir yöntemdir. YEM'de, çok sayıda içsel-dışsal değişkenler arasındaki ilişkilerin modellenmesi mümkündür ve karmaşık bir araştırma problemi tek bir süreçte ele alınabilmektedir. YEM, karmaşık modellerin testinde oldukça başarılıdır. Zira YEM'de, birden fazla analiz bir defada gerçekleştirilebilmekte ve gerekli olması durumunda incelenen modeldeki ilişkiler ağına yeni düzenlemeler önerilmektedir (Dursun ve Kocagöz, 2010).

YEM hem var olan teorileri sınamada hem de yeni teoriler geliştirmede kullanılan bir tekniktir. En genel ifadesiyle YEM, gizil ve gözlenen değişkenler arasındaki sebep-sonuç ilişkisini inceler. Doğrulayıcı bir yaklaşımın benimsendiği YEM'lerde kurgulanan model, ele alınan veri ile örtüşmesi noktasında sınanır. Bunun için uyum testleri gerçekleştirilmektedir. YEM'de kullanılan değişkenler içsel değişken ve dışsal değişken, gizil ve gözlenen değişkenlerdir. İçsel değişken modelde bağımlı değişkendir, dışsal değişken ise bağımsız değişkendir. Bir değişken aynı model

içinde hem içsel hem de dışsal olarak yer alabilmektedir. Gizil değişkenler ise araştırmacının doğrudan gözleyemediği, diğer gözlenen faktörler ile ele alabildiği değişken türüdür. Gözlenen değişkenler ise araştırmacının doğrudan gözleyebildiği değişkendir. Geleneksel metotlar yalnızca gözlenen ölçümlere dayanmasına rağmen; YEM prosedürü gizil ve gözlenen değişkenlerle analizi mümkün kılmaktadır. YEM’de modeller, yapısal ve ölçüm analizi olmak üzere iki açıdan sınırlanmaktadır. Yapısal analizde çalışmanın ana hipotezi sınanırken; ölçüm analizinde gizil faktörlerin ölçümü sağlanmaktadır. Bir YEM, ölçüm hatalarını açıkça dikkate alır ve bu husus diğer pek çok istatistiksel analizde göz ardı edilebilmektedir. Alternatif pek çok metot (regresyona dayanan veya genel doğrusal model analizleri) bağımsız değişkenlerdeki hataların ortadan kalktığını varsaymaktadır. Bu husus özellikle hataların büyük olması durumunda, bulgulara ciddi yanlışlıklara yol açabilmektedir. YEM’de ise bu tür hatalardan kaçınılmaktadır. Günümüzde, çok değişkenli ilişkileri modellemek ve doğrudan ve dolaylı etkileri tahmin etmek için kolayca uygulanabilecek alternatif yöntem yoktur (Byrne, 2010; Civelek, 2018; Çelik ve Yılmaz, 2016; Gürbüz, 2019; Kline, 2011; Meydan ve Şeşen, 2015; Raykov ve Marcoulides, 2000). Tüm bu hususlar YEM’i diğer metotlar karşısında avantajlı kılmaktadır.

2.2. Veri Seti ve Değişkenler

Analiz, uluslararası kurumlar tarafından hazırlanan ve güvenilirliği test edilmiş ikincil veriler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Buna göre, analizde beş değişken ele alınmıştır (Tablo 2). Bu değişkenlerden biri olan *STE*, sürdürülebilir ticareti temsil etmek üzere kullanılmıştır. Bunun nedeni, *STE*’nin, hem ticareti hem de sürdürülebilirliği geliştirmek için çabalarını başarılı bir şekilde hizalayan ekonomilerin performansını ölçen kapsamlı bir endeks olmasıdır. Zira bu çalışmanın ana amacı, lojistik performansın ticaret üzerindeki etkisinin “sürdürülebilirlik” perspektifinden ele alınmasıdır. Bir diğer neden ise literatürdeki çalışmalarda ele alınan değişkenlerden farklı bir değişken olması ve böylece, ampirik literatüre yeni bir değişken kazandırma amacından ileri gelmektedir. *STE*, Hinrich Vakfı ve IMD Dünya Rekabet Edebilirlik Merkezi tarafından hazırlanan bir endekstir. Endeks, sürdürülebilir küresel ticareti anlama ve ilerletme yolunda ülkelere, politika yapıcılara, şirket yöneticilerine ve sivil toplum liderlerine bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır. Endeks, 30 büyük ticaret ekonomilerini kapsamakta ve bu ekonomilerin, uzun vadeli ekonomik büyüme, çevresel koruma ve toplumsal kalkınma hedeflerini de içerecek şekilde küresel ticaret sistemine katılmaya hazır olma durumunu ve kapasitesini ölçmektedir. Endeks, 71 göstergeden oluşan üç ana sütundan oluşmaktadır: (i) Ekonomik Sütun: Bu sütunda, bir ekonominin uluslararası ticaret yoluyla ekonomik büyümeyi sağlama ve teşvik etme yeteneği ölçülmektedir. (ii) Toplumsal Sütun: Bu sütunda ekonomiler, beşeri sermaye gibi uzun vadede uluslararası ticaret yapma kapasitesinde çok önemli olan sosyal faktörlerin gelişiminin teşvik edilmesi ve desteklenmesi açısından değerlendirilmektedir. (iv) Çevre Sütunu: Bu sütunda ise, bir ekonominin ticaretinin sürdürülebilir kaynakları ne ölçüde desteklediği ölçülmektedir (Hinrich-IMD, 2023). Bu çalışmada, genel olarak *LPE* ve *STE* arasındaki ilişkiye odaklanılmıştır. Dolayısıyla *LPE*’nin, bir bütün olarak *STE* (ekonomik, toplumsal ve çevresel sütunların ağırlıklı ortalamasını içeren) üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Analizin diğer değişkenleri ise lojistik performansı temsil eden dört göstergeden oluşmaktadır. Söz konusu bu göstergeler, Dünya Bankası tarafından hazırlanan *LPE* bileşenlerinden oluşmaktadır. *LPE*, ülkelerin, ticaret lojistiğinde karşılaştıkları zorlukları ve fırsatları tespit etmek suretiyle; lojistik performanslarını ölçmek ve geliştirmelerinde yardımcı olmak amacıyla oluşturulmuş etkileşimli bir kıyaslama aracıdır. Endeks, 139 ülkeyi kapsamakta ve bu ülkeleri: (i) Gümrük ve sınır yönetimi işlemlerinin etkinliği (ii) Ticaret ve ulaşım ile ilgili

altyapının kalitesi (iii) Rekabetçi fiyatlara sahip uluslararası sevkiyatları düzenleme kolaylığı (iv) Lojistik hizmetlerin yeterliliği ve kalitesi (v) Gönderilerin alıcılara planlanan veya beklenen teslimat süresi içinde ulaşma sıklığı (vi) Gönderileri izleme ve takip etme yeteneği olmak üzere altı bileşen aracılığıyla analiz etmektedir (World Bank, 2023). Lojistik değişkenini temsilen LPE'nin tercih edilmesi, LPE'nin, lojistik performansı en iyi ölçen bir endeks olarak kabul edilmesi ve dolayısıyla çalışmada yaygın olarak kullanılmasından ileri gelmektedir. Bununla birlikte, bu çalışmada LPE'in; "altyapı kalitesi, uluslararası sevkiyat, zamanında teslimat ve gönderi izleme ve takip yeteneği" olmak üzere yalnızca dört bileşeni kullanılmıştır. Bunun nedeni ise, diğer iki bileşenin veri setinde çok değişkenli normalliğin sağlanmasında engel teşkil etmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmada yatay kesit verisi kullanılmış olup; analiz, STE'ye dâhil olan 30 ülkeden verisine tam olarak ulaşılabilen 25 ülke üzerinde 2023 yılı verileri ile gerçekleştirilmiştir. Analiz yılının 2023 olarak seçilmesinin nedeni ise en güncel yıl olması dolayısıyladır.

Tablo 2: Analizde Kullanılan Değişkenler

Değişken	Kısaltma	Açıklama	Veri Kaynağı
Sürdürülebilir Ticaret Endeksi	STE	Sürdürülebilir ticareti temsil etmektedir.	Hinrich-IMD Sürdürülebilir Ticaret Endeksi 2023
Altyapı Kalitesi	LP1		
Uluslararası Sevkiyat	LP2	Lojistik performansı temsil etmektedir.	Dünya Bankası Lojistik Performans Endeksi 2023
Zamanında Teslimat	LP3		
Gönderi İzleme ve Takip Yeteneği	LP4		

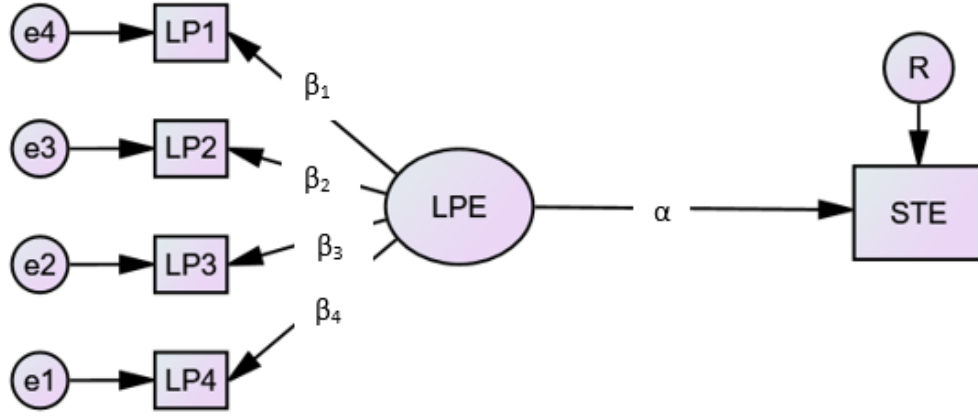
2.3. Araştırma Modeli Tasarımı ve Hipotezler

Sosyal bilimlerde teorilerin önemli bir kısmı doğrudan ölçülemeyen hipotetik yapılar şeklindedir. Bundan dolayı bu yapıların ölçümü dolaylı yoldan, bir veya daha fazla gözlemlenebilir göstergeler ile yapılabilmektedir (Çelik ve Yılmaz, 2016). YEM, ölçülen değişkenler ve gizil yapılar arasındaki yapısal ilişkileri analiz etmek için kullanılmakta (Yeo ve Deng, 2020) ve bir YEM analizinde araştırma modeli iki katmandan oluşmaktadır: Ölçüm modeli ve yapısal model. Ölçüm modeli, gizil ve buna bağlanan gözlenen değişkenler arasındaki ilişkiyi ölçerken; yapısal model, içsel ve dışsal değişken arasındaki ilişkiyi analiz etmektedir. Buna göre, yapılan bu çalışmada, lojistik performans ile sürdürülebilir ticaret arasındaki ilişkinin incelenmesinde kullanılacak araştırma modeli Şekil 1'deki gibi tasarlanmıştır. Modelde beş gözlenen değişken ve bir gizil değişken yer almaktadır. Modelin gizil değişkeni LPE'dir ve kendisine bağlanan ve doğrudan gözlenen dört değişkenden oluşmaktadır. Söz konusu bu değişkenler sırasıyla LP1, LP2, LP3 ve LP4'tür. Bu kısım, araştırma tasarımının "ölçüm modeli" kısmıdır. STE ise araştırma modelinin yine doğrudan gözlenen bir diğer değişkenidir ve aynı zamanda modelin içsel değişkenidir. Modelin dışsal değişkenini ise LPE oluşturmaktadır. LPE'nin, STE üzerindeki etkisinin ölçüldüğü bu kısım ise araştırma tasarımının "yapısal model" kısmına tekabül etmektedir. YEM'in en önemli ayırt edici yanlarından biri de içsel ve dışsal değişken

kullanımıdır. Bir içsel değişken modelde bağımlı değişkendir ve etkilenen konumdadır. Bir dışsal değişken ise modelde bağımsız değişkendir ve etkileyen konumdadır. Modeldeki 'R' artık hata terimidir ve içsel değişkenin tahmininde ortaya çıkan hatalardır. 'e1, e2, e3 ve e4' ise ölçüm hatalarıdır ve gözlenen değişkendeki rastgelelikten kaynaklanan hataları ifade etmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere ölçüm hatası hesaplaması, YEM'in öne çıkan ve diğer yöntemler karşısında onu üstün kılan özelliklerinden biridir. Klasik regresyon analizlerinde ölçüm hataları göz ardı edilmektedir. Bunun doğal sonucu, yanılıcı regresyon tahminleridir. Öte yandan YEM, gözlenen değişken(ler)de ölçüm hatalarını açıkça dikkate almaktadır (Raykov ve Marcoulides, 2000).

Sonuç olarak lojistik performans ile sürdürülebilir ticaret arasındaki ilişkinin incelenmesinde kullanılmak üzere tasarlanan araştırma modeli, ölçüm modeli ve yapısal model olmak üzere iki katmandan meydana gelmekte; bir gizil değişken ve beş gözlenen değişkenden oluşmaktadır. Dolayısıyla model YEM analizi için elverişlidir.

Şekil 1: Yapısal Model

Kaynak: AMOS grafik menüsünde çizilmiştir.

Genel bir YEM analizinde, yapısal modelin test edilmesi ve ölçüm modelinin doğrulanması söz konusudur. İlkinde hipotezler sınanırken; ikincisinde gizil değişkenlere bağlı faktörler doğrulanmaktadır. Buna göre bir YEM şu iki denklem üzerine kuruludur: "(1) $\eta = \beta\eta + \Gamma\xi + \zeta$ (yapısal model) ve (2) $y = \Lambda\eta + \varepsilon$ (ölçüm modeli). İlgili denklemlerde yer alan; η ($=m \times 1$), gizil bağımlı değişkenlerin rastgele bir vektörü; ξ ($=n \times 1$), dışsal değişkenlerin rastgele bir vektörü; y ($=p \times 1$), bağımlı gizil değişkenlerin gözlemlenen göstergelerinin vektörü; ε ($=p \times 1$), y 'deki ölçüm hatalarının vektörü (hata vektörü); Λ_y ($=p \times m$), η üzerinde y 'nin regresyon katsayıları matrisi; Γ ($=m \times n$), yapısal ilişkide ξ değişkenlerinin katsayılar matrisi; β ($=m \times m$), yapısal ilişkide η değişkenlerinin katsayılar matrisi; ζ ($=m \times 1$), η ve ξ arasındaki yapısal ilişkide denklem hatalarının vektörüdür" (Kukla-Gryz, 2006). Buna göre çalışmanın yapısal modelini;

$$STE = \alpha LPE + R \quad (3)$$

oluşturmaktadır ve α , STE ile LPE arasındaki ilişkiyi gösteren bir diğer ifadeyle, lojistik performansın sürdürülebilir ticaret üzerindeki etkisini ölçen bir tahmin parametresidir. Çalışmanın ölçüm modelini karakterize eden denklemler ise şu şekildedir:

$$LP1 = \beta_1 LPE + e4 \quad (4)$$

$$LP2 = \beta_2 LPE + e3 \quad (5)$$

$$LP3 = \beta_3 LPE + e2 \quad (6)$$

$$LP4 = \beta_4 LPE + e1 \quad (7)$$

Yukarıdaki denklemlerde yer alan β_1 , β_2 , β_3 ve β_4 parametreleri sırasıyla; altyapı kalitesi, uluslararası sevkiyat, zamanında teslimat, gönderi izleme ve takip yeteneği göstergelerinin, lojistik performansı temsil etme oranlarını göstermektedir.

Araştırma modeli; ülkelerin lojistik başarıları, sürdürülebilir ticaretlerini etkiler mi? sorusu üzerine tasarlanmış olup, iki hipotezi test edecektir:

Hipotez 1: Kuramsal model veri seti tarafından doğrulanmaktadır.

Hipotez 2: Lojistik performans, sürdürülebilir ticareti pozitif ve güçlü yönde etkilemektedir.

Birinci hipotez araştırma tasarımı kapsamında oluşturulan bir hipotezdir. YEM’de, diğer istatistik tekniklerden ayrı olarak, keşfedici bir yaklaşım yerine doğrulayıcı bir yaklaşım söz konusudur. Bir diğer ifadeyle, değişkenler arası kurulan ilişkilerin veri seti ile uyumu test edilmekte ve doğrulanmaktadır (Byrne, 2010; Jeon, 2015; Karagöz, 2017; Meydan ve Şeşen, 2015) ve bu doğrulama sağlandıktan sonra değişkenler arasındaki ikili ilişkiler test edilmekte ve çalışmanın ana amacı doğrultusunda kurulmuş olan hipotezin (*Hipotez 2*) testi gerçekleştirilmektedir.

3. UYGULAMA

YEM’de, araştırma modeli tasarımından sonraki bir diğer aşama, seçilen örneklem üzerinde kurulan modelin tahminidir. Bundan sonra analiz bulguları incelenir ve ardından hipotezler değerlendirilir. Bunun için öncelikle uyum endekslerinin, eşik değerler arasında yer alıp almadıkları kontrol edilmektedir. Uyum endeksleri eşik değerler arasında ise bir sonraki aşamaya geçilmekte; eşik değerler arasında değilse programın verdiği modifikasyon önerilerine bakılmak suretiyle, modelde gerekli düzeltmeler yapılarak; analiz yeniden yapılmaktadır. Uyum endeksleri beklenen düzeyde gerçekleştiğinde ise modelin yol katsayılarının (yani parametre tahmin değerlerinin) değerlendirilmesine geçilmektedir. Bu süreçte ise tahmin katsayıları, işaretleri ve anlamlılıkları incelenmektedir. Ardından bulguların incelenerek; test edilen modelin kabul veya ret durumunun değerlendirilmesi ve böylece YEM analiz sürecinin tamamlanması söz konusudur.

Bu çalışmada lojistik performans değişkeni ile sürdürülebilir ticaret değişkeni arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Analiz yöntemi olarak YEM tercih edilmiş ve AMOS 23 paket programı kullanılmıştır. Öncelikle veri setine çok değişkenli normallik testi yapılarak; çok değişkenli basıklık ve kritik oran değerleri kontrol edilmiştir. Bu noktada, kritik oran değeri özellikle önemlidir çünkü bu değer çok değişkenli basıklığın normalleştirilmiş bir tahminidir (Karagöz, 2017) ve bu değer 8’den küçük çıkması beklenmektedir (Kline, 2011) aksi halde veri setinde çok değişkenli normal dağılım sağlanamıyor demektir. Yapılan normallik testi sonucunda, çalışmada kullanılan veri seti için bu değer “-0.61” olarak sonuçlanmıştır. Bu sonuca göre veri setinde çok değişkenli normallik sağlanmış olup, parametre tahmin metodu olarak, “Maximum Likelihood” seçilmiştir. Bu metot,

çok değişkenli normalliğin sağlanması durumunda AMOS programı tarafından otomatik olarak önerilen bir metottur.

3.1. Model Uyumunun Testi

YEM testleri, incelenen modelin veri seti ile ne derece uyumlu olduğuna dair bir değerlendirme ölçütü olan uyum endeks değerlerini hesaplamaktadır. Araştırma modelinin, veri seti tarafından desteklenip-desteklenmediği durumunun araştırılması, YEM'in ana amacını teşkil etmektedir. Bundan ötürü YEM'de "Veri=Model+Hata" eşitliği kullanılmaktadır. Veri, kitleden çekilmiş olan gözlenen değişkenlerin ölçüm değerlerini; model, gözlenen değişkenlerin gizil değişkenlerle bağlı olduğu yapıyı ifade etmektedir. (Blunch, 2008; Byrne, 2010; Hooper vd., 2008; Jeon,2015; Karagöz,2017; Kline, 2011; Meydan ve Şeşen,2015; Raykov ve Marcoulides, 2000; Schumacker ve Lomax, 2010;). YEM'de analiz sonuçları değerlendirilirken öncelikle bu değerlere bakılmaktadır. İlgili değerler kontrol edildikten sonra parametre tahmin değerlerinin kontrolü sağlanmaktadır. Model uyum endeks değerlerinde bir sorun olması halinde parametre tahmin değerlerini kontrol etmenin bir anlamı olmamaktadır. Bundan dolayı modelin ilk olarak uyum testini başarı ile geçmesi beklenmektedir. Söz konusu bu değerlerin eşik değerler arasında çıkması halinde, araştırılan modelin veri seti tarafından desteklendiği de kanıtlanmış olmaktadır.

YEM'de çok sayıda uyum endeksi hesaplanmakla birlikte, literatürde en yaygın raporlanan endeksler: χ^2/df , SRMR, GFI, NFI, IFI, TLI, CFI ve RMSEA' dır. χ^2/df , modelin anlamlılık testinde hesaplanan tek endekstir ve modelin bir bütün olarak anlamlılığının değerlendirilmesi bu endeks ile mümkündür. SRMR, gözlenen kovaryans ile tahmin edilen kovaryans arasındaki standardize edilmiş farktır. GFI, mutlak bir uyum endeksi olup; modelin (diğer modellere karşın) ne kadar iyi bir uyum sergilediğinin göstergesidir. NFI, test edilen model ile bağımsız modelin ki-karelerini birbirine oranlayarak karşılaştırmakta ve değerlendirmektedir. NFI'ya, serbestlik derecesi eklendiğinde TLI'ya ulaşılmaktadır. CFI ise, bağımsız modelin kovaryans matrisi ile test edilen modelin kovaryans matrisini karşılaştırmaktadır. IFI, bağımsız ve teorik modelin ki-kare değerleri arasındaki fark ile teorik modelin ki-kare ve serbestlik derecesi arasındaki farkı oranlayan endekstir. RMSEA ise, örnekleme tahmin hatasını dikkate alan ve en bilgilendirici endekslerden biridir. χ^2/df , SRMR ve RMSEA sifıra yaklaştıkça iyi bir uyumu gösterirken; GFI, NFI, IFI, TLI, CFI'da ise model uyumu, sifıra yaklaştıkça azalırken; 1'e yaklaştıkça artmaktadır (Byrne, 2010; Hooper vd., 2008; Karagöz, 2011; Kline, 2011; Schumacker ve Lomax, 2010; Yardımcı, 2016). Buna göre yapılan bu çalışmada incelenen araştırma modelinin uyum testi sonucu endeks değerleri: " $\chi^2/df=1.12$; SRMR=0.02; GFI=0.91; NFI=0.96; IFI=0.99; TLI=0.99; CFI=0.99 ve RMSEA=0.07" olarak çıkmıştır. Model, RMSEA endeksinde "*yeterli uyumu*" sağlarken; diğer endekslerin tamamında "*iyi uyumu*" yakalamış bulunmaktadır (Bkz.Tablo 3). Şu halde, araştırma modeli veri seti ile uyumludur ve böylece *Hipotez 1* kabul edilmiştir. Bir diğer deyişle, araştırma modeli veri seti tarafından doğrulanmaktadır.

Tablo 3: Araştırma Modeli Uyum Testi Sonuçları

MODEL UYUM KRİTERİ*		Araştırma Modelinde Elde Edilen Değer	Sonuç
İyi Uyum	Yeterli Uyum		
$0 \leq x^2/df \leq 3$	$3 \leq x^2/df \leq 5$	1.12	
$0 \leq SRMR \leq 0.05$	$0.05 \leq SRMR \leq 0.10$	0.02	
$GFI \geq 0.90$	$GFI \geq 0.80$	0.91	İyi Uyum
$NFI \geq 0.95$	$NFI \geq 0.80$	0.96	
$IFI \geq 0.95$	$IFI \geq 0.90$	0.99	
$TLI \geq 0.95$	$TLI \geq 0.80$	0.99	
$CFI \geq 0.95$	$CFI \geq 0.85$	0.99	
$0 \leq RMSEA \leq 0.05$	$0.05 \leq RMSEA \leq 0.08$	0.07	Yeterli Uyum

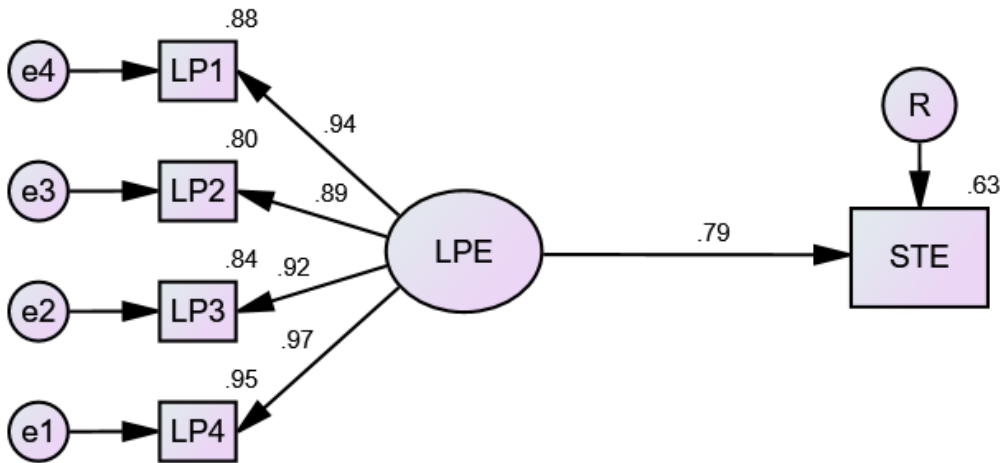
Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

*"Bayram, 2013; Byrne, 2010; Gürbüz, 2019; Hooper vd. 2008; Hu ve Bentler, 1999; Karagöz, 2017; Kline, 2011; Meydan ve Şeşen; 2015; Schermelleh-Engel vd. 2003; Schumacker ve Lomax, 2010; Shevlin vd. 2000; Simon vd. 2010"

3.2. Modeldeki İlişkilerin Analizi

YEM analizine tabi tutulan yapısal modelin nihai yol diyagramı Şekil 2'de resmedilmektedir. Değişkenler arası oklar üzerinde yer alan değerler, ikili ilişkiler arasındaki parametre tahmin değerlerini yansıtmaktadır. Buna göre, LPE'nin STE üzerindeki etkisinin güçlü ve pozitif ($\alpha=0.79$) olduğu görülmektedir. LP1, LP2, LP3 ve LP4'ün, LPE'yi temsil etme oranları incelendiğinde, her bir göstergenin LPE'yi oldukça yüksek oranda ($\beta_1=0.94$; $\beta_2=0.89$; $\beta_3=0.92$; $\beta_4=0.97$) temsil ettikleri yine Şekil 2'den anlaşılmaktadır.

Şekil 2: Yapısal Model Analiz Sonuçları

Kaynak: AMOS Analiz Çıktısı

Şekil 2'deki sonuçlardan hareketle araştırma modeli denklemlerinde ilgili parametre değerlerini yerine koyarak;

$$STE = \alpha LPE + R \quad (3)$$

$$STE = 0.79LPE + R \quad (3)'$$

$$LP1 = \beta_1 LPE + e4 \quad (4)$$

$$LP1 = 0.94LPE + e4 \quad (4)'$$

$$LP2 = \beta_2 LPE + e3 \quad (5)$$

$$LP2 = 0.89LPE + e3 \quad (5)'$$

$$LP3 = \beta_3 LPE + e2 \quad (6)$$

$$LP3 = 0.92LPE + e2 \quad (6)'$$

$$LP4 = \beta_4 LPE + e1 \quad (7)$$

$$LP4 = 0.97LPE + e1 \quad (7)'$$

Modeldeki ikili ilişkilere yönelik daha ayrıntılı sunum Tablo 4'te yer almaktadır. Tablo 4'teki verilerden hareketle *lojistik performans* ile kendisini temsil eden göstergeler arasındaki ilişkide; altyapı kalitesi ($0.937=\beta_1$); uluslararası sevkiyat ($0.894=\beta_2$); zamanında teslimat ($0.917=\beta_3$) ve gönderi izleme ve takip yeteneği ($0.975=\beta_4$) göstergelerinin lojistik performansı çok yüksek oranlarda temsil ettikleri görülmektedir. Bir diğer deyişle, her bir göstergenin lojistik performansı temsil yetenekleri oldukça yüksektir. Tablodaki bir diğer önemli sonuç ise şüphesiz lojistik performans ile sürdürülebilir ticaret arasındaki ilişkideki etkinin yönü ve derecesidir. Buna göre her iki değişken arasındaki ilişki güçlü ve pozitif yönde ($0.792=\alpha$) sonuçlanmıştır. Bunun anlamı, *Hipotez 2'nin* kabul edilmesidir. Yani lojistik performans, sürdürülebilir ticareti pozitif ve güçlü yönde etkilemektedir. Yine Tablo 4'teki verilerden hareketle tüm ikili ilişkilerdeki p-değerlerinin 0.05'nin altında çıktığı ve böylece parametre tahmin değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna varılmaktadır. Söz konusu bu ilişkilerdeki R^2 değerleri de yüksek derecede gözükmektedir. Öte yandan, kritik oran değerlerinin herhangi bir sorun teşkil etmediği yine Tablo 4'ten rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bu değerlerin 0.70'in üzerinde olması, faktörün yapı güvenilirliğine sahip olduğuna işaret etmektedir (Gürbüz, 2019).

Tablo 4: YEM Tahmin Değerleri

Modeldeki İlişkiler			TD	SH	KO	P	R ²
LP4	<---	LPE	.975 (=β ₄)	-	-	-	.950
LP3	<---	LPE	.917 (=β ₃)	.070	9.621	***	.840
LP2	<---	LPE	.894 (=β ₂)	.089	8.632	***	.799
LP1	<---	LPE	.937 (=β ₁)	.115	10.736	***	.878
STE	<---	LPE	.792 (=α)	6.466	5.966	***	.627

Kaynak: AMOS Analiz Çıktısı

TD: Tahmin değeri; SH: Standart Hata; KO: Kritik Oran; P: p-değeri;

R²: Açıklama Oranı

*** 0.01'in altında bir değeri temsil etmektedir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada lojistik performans ile sürdürülebilir ticaret arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu kapsamda öncelikle konuya ilişkin kuramsal çerçeve oluşturulmuş ve ilgili literatür taranmıştır. Lojistik performans ve ticaret arasındaki ilişkiye yönelik literatürdeki araştırmaların önemli bir kısmında, “çekim modeli” yönteminin kullanıldığı; lojistik performansını temsilen LPE'nin; ticareti temsilen ikili ticaret, ihracat ve ithalat değişkenlerinin yoğun olarak tercih edildiği ve ikincil verilerin kullanıldığı gözlemlenmiştir (Bkz. Tablo 1). Çalışmaların ulaştığı sonuç; lojistik performansın ticareti kolaylaştırıcı etkisi sebebiyle, ticaret üzerinde önemli ve pozitif bir etkiye sahip olduğudur. Bununla birlikte, ilgili literatür incelendiğinde; ülkelerin lojistik başarılarının, genel anlamda ticaret değişkeni üzerindeki etkisinin, ticaret değerlerinde herhangi bir artışın olup-olmadığı yönündeki değerlendirmeler ile araştırıldığı görülmüştür. Literatürde, iki değişken arasındaki ilişkinin, “sürdürülebilir ticaret” üzerinden incelenmediği ve bu konuda bir araştırma boşluğu olduğu gözlemlenmiştir. Söz konusu bu boşluk araştırma modelinin temelini teşkil etmiştir.

Ülkelerin lojistik başarıları, sürdürülebilir ticaretlerini etkiler mi? sorusuyla şekillenen araştırma modeli tasarımı; lojistik performans ve sürdürülebilir ticaret arasındaki ilişkinin yönünü ve gücünü tespit etmek üzere; beş gözlenen ve bir gizil değişken kullanılmıştır. Analiz yöntemi olarak YEM tercih edilmiş olup AMOS paket programı kullanılmıştır. YEM, çok değişkenli istatistiksel bir yöntemdir ve bu yöntemde değişkenler arasındaki sebep-sonuç ilişkisi bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Bununla birlikte yöntemle dair tüm ayrıntılar metodoloji kısmında sunulmuştur. Buna göre araştırma modelinin dışsal ve gizil değişkeni lojistik performans olup, kendisine dört gösterge bağlanmaktadır: Altyapı kalitesi, uluslararası sevkiyat, zamanında teslimat, gönderi izleme ve takip yeteneği. Modelin bağımlı değişkeni ise sürdürülebilir ticarettir ve doğrudan gözlenmektedir. Analiz, Hinrich-IMD tarafından hesaplanan ‘Sürdürülebilir Ticaret Endeksi’ne dâhil olan 30 ülkeden verisine tam olarak ulaşılabilen 25 ülke üzerinde gerçekleştirilmiştir. Yatay kesit verisinin kullanıldığı analizde, analiz yılı olarak 2023 yılı tercih edilmiştir. Bunun nedeni, 2023'ün en güncel yıl olmasıdır. Araştırma modeli hipotezleri ise: “Hipotez 1: Kuramsal model veri seti tarafından doğrulanmaktadır. Hipotez 2: Lojistik performans, sürdürülebilir ticareti pozitif ve güçlü yönde etkilemektedir” şeklindedir. Değişkenler arasındaki yapısal model kurulduktan sonra analiz gerçekleştirilmiş ve model uyum testi sonuçları: " $\chi^2/df=1.12$; SRMR=0.02; GFI=0.91; NFI=0.96; IFI=0.99; TLI=0.99; CFI=0.99 ve RMSEA=0.07" olarak çıkmıştır. Bir diğer ifadeyle araştırma modeli, veri seti ile uyumlu çıkmış olup, Hipotez 1 reddedilmemiştir.. Modeldeki tüm ikili ilişki analizlerinde sonuçlar anlamlı ve pozitif çıkmıştır. Lojistik performansın, sürdürülebilir ticaret üzerindeki etkisi pozitif ve güçlüdür ($\alpha=0.79$). Lojistik performans ile kendisine bağlanan değişkenler arasındaki ilişki de yine oldukça güçlü ($\beta_1=0.94$; $\beta_2=0.89$; $\beta_3=0.92$; $\beta_4=0.97$) çıkmıştır.

Bu çalışma, lojistik performansını temsilen LPE'yi kullanması, analizin ikincil veri üzerinden gerçekleştirilmesi ve analiz bulgularının mevcut literatürle paralel sonuçlar vermesi yönüyle ilgili literatür ile benzerlik göstermektedir. Söz konusu bu çalışmanın en önemli farkı – dolayısıyla literatüre en önemli katkısı – lojistik performansın ticaret üzerindeki etkisinin, “sürdürülebilir ticaret” perspektifinden değerlendirilmesi ve literatürde yer alan analizlerde ticareti temsil eden değişkenlerden farklı bir değişken olarak STE değişkenini kullanması yönüyle ortaya çıkmaktadır. Nitekim çalışmada incelenen literatür itibarıyla, ülkelerin lojistik performanslarının, sürdürülebilir ticaretleri üzerindeki etkisini gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde araştıran herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu husus göz önüne alındığında, çalışmanın literatüre

önemli bir katkı sağlayacağı beklenmektedir. Bu sayede literatürdeki boşluğa dikkat çekilmiş ve gelecek araştırmalara bu yönde ışık tutulmuş olacaktır. Öte yandan, literatürde YEM tekniğini kullanan; Yeo ve Deng, (2020); Yeo vd. (2020) ve Sénquiz-Díaz (2021)'nin çalışmalarına bir yenisi daha eklenerek – YEM tekniğini kullanan az sayıdaki çalışmanın varlığı dikkate alındığında – çalışmanın metodolojik olarak da katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Son olarak çalışma, en güncel yılın analiz edilmesi yönüyle de ilgili literatüre katkı sağlamış olacaktır.

Bilindiği üzere her ülke ekonomisinin ana hedeflerinden bir tanesi, ekonomik olarak büyümek ve kalkınmaktır. Bunun yollarından biri de ticaret yapmaktan geçmektedir. Bugün birçok ülkenin küresel ticaret sistemi içine entegre olma çabalarının en temel nedeni de budur. Öte yandan büyüme ve kalkınma hedeflerinin sadece nicelik ve nitelik artışı olarak değil aynı zamanda sosyal ve çevresel boyutları da içerecek şekilde ele alınması gerektiği tüm çevrelerce kabul edilmekte ve ekonomik büyüme-kalkınma hedeflerinin "sürdürülebilirlik" kavramı etrafında şekillenmesi tüm ülke ekonomilerinin büyüme ve kalkınma planlarında merkezi bir rol almaktadır. Dolayısıyla ticari faaliyetlerin de sürdürülebilir olması önemli olmaktadır. Küreselleşme ve ticaretin serbestleşmesi ile beraber artan dünya ticaretinde pay sahibi olmak ve bunu sürdürülebilir kılmak, ülkelerin öncelikli hedefleri arasında yer almaktadır. Bunu sağlamanın yollarından biri de başarılı bir lojistikten geçmektedir. Etkin ve verimli bir lojistik, uluslararası alanda kalkınmanın ana itici güçlerinden biri olarak kabul edilmekte; sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmada önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim lojistiğin söz konusu bu önemi, Dünya Bankası *LPE Raporlarında* da sıklıkla vurgulanmaktadır.

Lojistiğin sürdürülebilir ticaretteki rolü; ticari faaliyetlerin, ekonomik büyüme ve kalkınmayı, toplumsal refahı ve çevrenin korunmasını destekleyici olması noktasında ortaya çıkmaktadır. Lojistiğin sürdürülebilir ticareti teşvik edici bu yönü, özellikle çevre dostu lojistik uygulamalar ve politikalar ile kendini göstermektedir. Bir diğer ifadeyle lojistik faaliyetlerin sürdürülebilir olması, ticaretin sürdürülebilirliğinde önemli pozitif katkıları olacaktır. Nitekim bu çalışmada LPE'nin, STE üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi ($\alpha=0.79$) olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuçtan hareketle, analize dâhil olan ülkelerin karbon emisyonlarını azaltıcı, çevre dostu bir lojistik yönetimi uyguladıkları gibi bir çıkarımında bulunmak mümkündür. Nitekim Dünya Bankası *LPE 2023 Raporunda* da ifade edildiği üzere ülkelerin, tedarik zincirlerinin karbon ayak izini azaltan ve ticareti hareket halinde tutan sürdürülebilir lojistik uygulamalarına yönelmeleri söz konusudur. Bu yönelim, *STE 2023 Raporunda* ifade edilen; STE ekonomilerinin giderek yenilenebilir enerji kaynaklarına yöneldiği ve karbon emisyonlarını azalttığı vurgusu ile birleşince, bu çalışmada elde edilen analizin sonucu daha da anlam kazanmaktadır. Zira sürdürülebilir lojistik faaliyetlerin benimsenmesiyle beraber lojistiğin çevreye uyumu daha da artmakta ve lojistik sektörden kaynaklanan sera gazı emisyonları giderek düşmektedir. Nitekim lojistik ve çevre ilişkisine yönelik literatürde bunu görmek mümkündür. Buna bir örnek olarak Santosa vd. (2021)'nin çalışması verilebilir. Söz konusu bu çalışmada, ASEAN ülkelerinde lojistik performansın karbon emisyonları üzerindeki etkisi araştırılmış ve lojistik performansın karbon emisyonu üzerinde negatif ve önemli bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Yazarlara göre bu sonuç, ilgili ülkelerde lojistik yönetiminin etkinliğinin iyileştiğini ve karbon emisyonlarında bir artışa neden olmadığını göstermektedir. Bir diğer anlamda, lojistik faaliyetlerin çevresel yönleri sürdürülebilir olmuştur.

Lojistik ve ticaret arasındaki ilişkiye yönelik literatür göstermektedir ki; başarılı lojistik faaliyetler, ticareti önemli ölçüde etkilemekte ve pozitif katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte yapılan bu çalışma ile sürdürülebilirlik hedefinin dâhil olduğu ticaretin de, lojistik faaliyetlerden

önemli düzeyde etkilendiği ve bu etkinin pozitif olduğu gözlemlenmiş olmaktadır. Elbette bu sonuç, incelenen dönem, ulaşılabilen veri ve ele alınan değişkenler itibarıyla sınırlıdır. Zira, STE ve LPE verilerinin yayınlanma yılları açısından oluşan farklılıklardan dolayı analiz tek yıl bazında gerçekleştirilmiş ve çalışmada genel olarak LPE ve STE arasındaki ilişkiye odaklanılmıştır. Dolayısıyla LPE'nin, bir bütün olarak STE (ekonomik, toplumsal ve çevresel sütunların ağırlıklı ortalamasını içeren) üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu anlamda gelecekteki araştırmalarda, endeks verilerinin yayınlanmaya devam etmesiyle beraber, birden fazla yılın ele alınması; STE'ye dâhil olan ülkelerin genişlemesiyle birlikte incelenecek ülke sayısının artması ve STE'nin alt bileşenlerinin de analize dâhil edilmesi, hem bu çalışmanın bulgularını genişletmiş ve geliştirmiş olacak hem de literatüre önemli katkılar sunmuş olacaktır.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik Kurul Onayı

Bu araştırma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Yazar Katkıları

Sevgi Elverdi: Katkı oranı (%100)

Çıkar Çatışması

Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, D. Ö., & Benli, M. (2021). Dış ticarete lojistik performansın etkisi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 19(4), 48-65. <http://dx.doi.org/10.11611/yead.897110>
- Bayram N. (2013). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş, AMOS uygulamaları*. Ezgi Yayınevi, Bursa.
- Bhukya, S., & Patel, R. (2023). The relationship between logistics performance index and international trade: An empirical analysis. *International Journal of Research Publication and Reviews*, 4(3), 1505-1508. <https://doi.org/10.55248/gengpi.2023.32488>
- Bilgin, T., & Kazancı Sunaoğlu, Ş. (2022). Lojistik performans ve uluslararası ticaret ilişkisi üzerine alanyazın incelemesi. *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 53, 325-344. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1105239>
- Blunch, N. J. (2008). *Introduction to structural equation modelling using SPSS and AMOS*. Sage Publications, London.

- Byrne B. M. (2010). *Structural equation modeling with AMOS*. Routledge Taylor & Francis Group, New York.
- Civelek, M. E. (2018). *Yapısal eşitlik modellemesi metodolojisi*. Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Çelebi, D. (2019). The role of logistics performance in promoting trade. *Maritime Economics & Logistics*, 21, 307–323. <https://doi.org/10.1057/s41278-017-0094-4>
- Çelik, H.E., & Yılmaz, V. (2016). *Lisrel 9.1 ile yapısal eşitlik modellemesi*. Anı Yayıncılık, Ankara.
- Dursun, Y., & Kocagöz, E. (2010). Yapısal eşitlik modellemesi ve regresyon: Karşılaştırmalı bir analiz. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35, 1-17.
- Felipe, J., & Kumar, U. (2012). The role of facilitation trade in central Asia. *Eastern European Economics*, 50(4), 5-20. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1702367>
- Gani, A. (2017). The logistics performance effect in international trade. *The Asian Journal of Shipping and Logistics*, 33(4), 279-288. <https://doi.org/10.1016/j.ajsl.2017.12.012>
- Górecka, A. K., Skender, H. P., & Zaninović, P.A. (2022). Assessing the effects of logistics performance on energy trade. *Energies*, 15(191), 1-18. <https://doi.org/10.3390/en15010191>
- Göncü, K. K. (2023). Dış ticaret ve lojistik performans endeksi üzerine bir literatür taraması. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 09(3), 107-112.
- Gürbüz S. (2019). *AMOS ile yapısal eşitlik modellemesi*. Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Hausman, W. H., Lee, H. L., & Subramanian, U. (2013). The impact of logistics performance on trade. *Production and Operations Management*, 22(2), 236–252. <https://doi.org/10.1111/j.1937-5956.2011.01312.x>
- He, Y., Wu, R., & Choi, Y. J. (2021). International logistics and cross-border E-commerce trade: Who matters whom? *Sustainability*, 13, 1745. <https://doi.org/10.3390/su13041745>
- Hinrich-IMD (2023). Sustainable Trade Index Report 2023. 1 Ağustos 2024 tarihinde <https://www.hinrichfoundation.com/research/wp/sustainable/sustainable-trade-index-2023/> adresinden alınmıştır.
- Hooper D., Coughlan J., & Müllen M.R. (2008). Structural equation modelling: Quidelines for determining model Fit. *The Electronic Journal of Business Research Methods*, 6(1), 53-60.
- Host, A., Skender, H. P., & Zaninović, P. A. (2019). Trade logistics-the gravity model approach. *Zbornik Radova Ekonomski Fakultet u Rijeka*, 37(1), 327-342. <https://doi.org/10.18045/zbefri.2019.1.327>
- Hu L., & Bentler P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives; Structural equation modeling. *A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>

- Jayathilaka, R., Jayawardhana, C., Embogama, N., Jayasooriya, S., Karunarathna, N., Gamage, T., & Kuruppu, N. (2022). Gross domestic product and logistics performance index drive the world trade: A study based on all continents. *PLoS ONE*, 17(3). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0264474>
- Jeon, J. (2015). The strengths and limitations of the statistical modeling of complex social phenomenon: Focusing on SEM path analysis or multiple regression models. *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, 9(5), 1634-1642.
- Kukla-Gryz A. (2006). Use of structural equation modeling to examine the relationships between growth, trade and the environment in developing countries. *Sustainable Development*, 14, 327-342. <https://doi.org/10.1002/sd.290>
- Kumari, M., & Bharti, N. (2021). Trade and logistics performance: Does country size matter? *Maritime Economics & Logistics*, 23, 401-423. <https://doi.org/10.1057/s41278-021-00188-5>
- Karagöz Y. (2017). SPSS ve AMOS uygulamalı nitel-nicel karma bilimsel araştırma yöntemleri ve yayın etiği. Nobel Yayınevi, Ankara
- Kline R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling*. The Guilford Press, New York.
- Korkut, Y., Yavuz, S., & Zeren, F. (2021). Uluslararası ticaret ve lojistik arasındaki ilişkinin incelenmesi: G20 ülkeleri örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 30, 77-88. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.764015>.
- Kunaka, C., Mustra, M., & Saez, S. (2013). Trade dimensions of logistics services: A proposal for trade agreements. *Policy Research Working Paper*, World Bank.
- Lapinskaitė, I., & Kuckailytė, J. (2014). The impact of supply chain cost on the price of the final product. *Business, Management and Economics Engineering*, 12(1), 109-126. <https://doi.org/10.3846/bme.2014.08>
- Luttermann, S., Kotzab, H., & Halaszovich, T. (2020). The impact of logistics performance on exports, imports and foreign direct investment. *World Review of Intermodal Transportation Research*, 9(1), 27-46. <https://doi.org/10.1504/WRITR.2020.106444>
- Martí, L., Puertas, R., & García, L. (2014a). Relevance of trade facilitation in emerging countries' exports. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 2(2), 202-222. <https://doi.org/10.1080/09638199.2012.698639>
- Martí, L., Puertas, R., & García, L. (2014b). The importance of the logistics performance index in international trade. *Applied Economics*, 46(24), 2982-2992. <https://doi.org/10.1080/00036846.2014.916394>
- Meydan C. H., & Şeşen H. (2015). *Yapısal Eşitlik Modellemesi AMOS Uygulamaları*. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Ofluoğlu, N. E., Kalaycı, C., Artan, S., & Bal, H.Ç. (2018). Lojistik performansındaki gelişmelerin uluslararası ticaret üzerindeki etkileri: AB ve MENA ülkeleri örneği. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 9(24), 92-109.

- Puertas, R., Martí, L., & García, L. (2014). Logistics performance and export competitiveness: European experience. *Empirica*, 41, 467–480. <http://10.0.3.239/s10663-013-9241-z>
- Raykov T., & Marcoulides G. A. (2000). *A first course in structural equation modeling*. Lawrence Erlbaum Associates, London.
- Santosa, W., Nilawati, Y. J., & Kusuma, R. P. (2021, August). *Analysis of the relationship between logistics performance and carbon emissions in ASEAN*. Conference: First Lekantara Annual Conference on Public Administration, Literature, social Sciences, Humanities, and Education, Indonesia. 26 Eylül 2024 tarihinde <https://eudl.eu/proceedings/LePALISSHE/2021.Volume:%201>, <http://dx.doi.org/10.4108/eai.3-8-2021.2315164> adresinden alınmıştır.
- Schermelleh-Engel K., Moosbrugger H., & Müller H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23-74. <https://doi.org/10.23668/psycharchives.12784>
- Schumacker R. E., & Lomax R. G. (2010). *Structural equation modeling*. Routledge Taylor&Francis Group, London.
- Sénquiz-Díaz, C. (2021). The effect of transport and logistics on trade facilitation and trade: A PLS-SEM approach. *Economics*, 9(2). <https://doi.org/10.2478/eoik-2021-0021>
- Shevlin M., Miles J. N. V., & Lewis C. A. (2000). Reassessing the fit of the confirmatory factor analysis of the multidimensional students life satisfaction scale: Comments on `confirmatory factor analysis of the multidimensional students' life satisfaction scale. *PERGAMON, Personality and Individual Differences*, 28, 181-185.
- Simon D., Kriston L., Loh A., Spies C., Scheibler F., Wills C., & Härter M. (2010). Confirmatory factor analysis and recommendations for improvement of the autonomy-preference-index (API). *An International Journal of Public Participation in Health Care and Health Policy*, 13(3), 221-330. <https://doi.org/10.1111/j.1369-7625.2009.00584.x>
- Steenkamp, J-B, & Baumgartner, H. (2000). On the use of structural equation models for marketing modeling. *International Journal of Research in Marketing*, 17, 195–202. [https://doi.org/10.1016/S0167-8116\(00\)00016-1](https://doi.org/10.1016/S0167-8116(00)00016-1)
- Sy, B., Villejo, S. J., & Lacaza, R. (2020). An analysis of the Impact of ASEAN's logistics performance on trade flows using linear and non-linear methods in an augmented gravity model. *Logistics Research*, 13(5). https://doi:10.23773/2020_5
- Tranfield, D., Denyer, D., & Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review. *British Journal of Management*, 14, 207-222. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.00375>
- Wilson, J., Mann, C., & Otsuki, T. (2003). Trade facilitation and economic development: A new approach to quantifying impact. *The World Bank Economic Review*, 17(3), 367–389. <https://doi.org/10.1093/wber/lhg027>
- Wood, D. F., Barone, A., Murphy, P., & Wardlow, D.L. (2001). *International logistics*. Kluwer Academic Publishers, USA.

- World Bank (2023). Logistics Performance Index Report 2023. 8 Ağustos 2024 tarihinde https://lpi.worldbank.org/sites/default/files/2023-04/LPI_2023_report.pdf adresinden alınmıştır.
- Yardımcı, A. (2016). *Yapısal Eşitlik Modellemesi ve Pazar Araştırmalarında Kullanımı*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Yeo, A. D., & Deng, A., (2020). Logistics performance as a mediator of the relationship between trade facilitation and international trade: A mediation analysis. *South African Journal of Economic and Management Sciences*, 23(1). <https://doi.org/10.4102/sajems.v23i1.3453>
- Yeo, A. D., Deng, A., & Nadiedjoa, T. Y. (2020). The effect of infrastructure and logistics performance on economic performance: The mediation role of international trade. *Foreign Trade Review*, 1–16. <https://doi.org/10.1177/0015732520947676>
- Yıldız, A. (2022). Bir araştırma metodolojisi olarak sistematik literatür taramasına genel bakış. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 367-386. <https://doi.org/10.18037/ausbd.1227366>
- Zaninović, P. A., Zaninović, V., & Skender, H. P. (2020). The effects of logistics performance on international trade: EU15 vs CEMS. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2020.1844582>

Araştırma Makalesi / Research Article

20. Yüzyılın Kadın Başbakanları: Margaret Thatcher ve Tansu Çiller'in Karşılaştırması*

Hazal Eroğlu¹, Niran Cansever²

Öz

Temsil ve katılım süreçlerine kadınların katılımı, kadınların çeşitli mücadeleleri sonrasında zamanla gerçekleşmiştir. Üst düzey siyasi yönetim kadrolarında 1960'lardan günümüze kadar uzun veya kısa süreli hükümet başkanı olarak göreve gelmeye başlayan kadınlar, ülkelerinde ve dünyada önemli bir yer edinmiştir. Erkeklerle kıyasla sayıca az olan kadın hükümet başkanları, siyaset mekanizmasını ulusal ve uluslararası alanda etkilemiştir. Çalışmada ülke ve dünya siyasetlerini etkileyen kadın hükümet başkanı örneği olarak 1979 – 1990 yıllarında görev yapan İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher ile 1993 – 1996 yıllarında görev yapan Türkiye Başbakanı Tansu Çiller karşılaştırılmıştır. Söz konusu kadın hükümet başkanları; ideolojik olarak sağda yer alan partilerden ülkelerinin ilk kadın başbakanı seçilmiş ve art arda göreve gelmiştir. Margaret Thatcher'ın başbakan olarak siyaseti bırakmasının ardından Tansu Çiller başbakan olarak göreve başlamıştır. Erkek egemen siyaset mekanizmasında kadın hükümet başkanı olarak öne çıkan Margaret Thatcher ve Tansu Çiller'in; hayatları, siyasal kariyerleri, başbakanlık dönemleri, politika ve söylemleri nitel araştırma yöntemlerinden bütüncül çoklu durum çalışması kullanılarak karşılaştırma yapılmıştır. Araştırmada, veri toplama tekniği olarak doküman incelemesi kullanılmıştır. Farklı tarihlere ve farklı dönemlerde başbakan olarak görev yapan söz konusu kadın başbakanlar; söylem, politika ve ideolojik olarak benzerken; başbakan olma süreçleri ve siyasal kariyerlerinde yükselme süreçleri, görev süreleri ve başarıları bakımından farklılaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Margaret Thatcher, Tansu Çiller, Doğru Yol Partisi, Muhafazakâr Parti, Kadın Başbakanlar.

20th Century Women Prime Ministers: A Comparison of Margaret Thatcher and Tansu Çiller

Abstract

Women's participation in representation and participation processes has been realized over time after various struggles of women. From the 1960s to the present day, women have taken office as long- or short-term heads of government in senior political management positions and have gained an important place in their countries and the world. Women heads of government, who are fewer in number compared to men, have influenced the political mechanism both nationally and internationally. In this study, Margaret Thatcher, Prime Minister of the United Kingdom between 1979 and 1990, and Tansu Çiller, Prime Minister of Turkey between 1993 and 1996, are compared as examples of women heads of government who have influenced national and world politics. These women heads of government were elected as the first female prime ministers of their countries from parties ideologically on the right and took office successively. After Margaret Thatcher left politics as prime minister, Tansu Çiller took office. The lives, political careers, prime ministerial periods, policies, and discourses of Margaret Thatcher and Tansu Çiller, who came to the fore as female heads of government in the male-dominated political mechanism, were compared using a holistic multiple case study from qualitative research methods. In the study, document analysis was used as a data collection technique. These women prime ministers, who served as prime ministers on different dates and in different periods, were similar in terms of discourse, politics, and ideology; however, they differed in terms of their processes of becoming prime minister and their rise in their political careers, their terms of office and their achievements.

Keywords: Margaret Thatcher, Tansu Çiller, True Path Party, Conservative Party, Woman Prime Minister

*Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda Niran Cansever danışmanlığında Hazal Eroğlu tarafından "Thatcher ve Çiller Örneklerinde Kadın Başbakanların Karşılaştırmalı Analizi" başlığı ile tamamlanarak 03.08.2023 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, [hazal.eroğlu32@gmail.com](mailto: hazal.eroğlu32@gmail.com), <https://orcid.org/0000-0002-7966-459>

² Sorumlu Yazar (Corresponding Author), Dr. Öğr.Ü., Süleyman Demirel Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi B., [niranansever@sdu.edu.tr](mailto: niranansever@sdu.edu.tr), <https://orcid.org/0000-0002-7067-8779>

Atıf/Cite as: Eroğlu, H., Cansever, N. (2025), 20. Yüzyılın kadın başbakanları: Margaret Thatcher ve Tansu Çiller'in karşılaştırması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2025, 43 (1), 65-93.

© 2025 Hacettepe Üniversitesi.

EXTENDED ABSTRACT

The study compares Margaret Thatcher, Prime Minister of the United Kingdom between 1979 and 1990, and Tansu Çiller, Prime Minister of Turkey between 1993 and 1996, as examples of women heads of government who influenced national and world politics. The study's main purpose is to analyze comparatively the prime ministerial terms of Thatcher, who served as Prime Minister for three consecutive terms in the UK, and Çiller, who served as Prime Minister in Turkey by forming three governments. This comparison will be based on the lives, political careers, policies and discourses, and electoral successes of the two women leaders, covering their prime ministerial terms.

In the study, descriptive holistic multiple case study design, one of the qualitative research methods, was utilized. Multiple holistic case studies, one of the descriptive case study types, were used. Descriptive case studies are used to describe an intervention or phenomenon in the real-life context in which it occurs. This research design aims to clarify the findings by comparing the situations and to see the patterns more clearly. For this purpose, it is possible to define situations/phenomena comparatively by using multidimensional data collection techniques and descriptive, sampling, or comparative analyses. Comparison is used by comparing more than one situation/phenomenon/institution.

In the study, document analysis was used as a data collection technique. Document analysis is the examination of written documents containing information about the phenomenon/situation to be investigated. While descriptive case studies are very convenient and even advantageous to use comparison as a method, it is also suitable for document analysis as a data collection method. In this context, research on the subject, books, biographies, Turkish Statistical Institute (TÜİK) data, Margaret Thatcher Foundation website, party documents of the relevant political parties, leaders' discourses, and newspaper articles were utilized as data sources.

Thatcher and Çiller were deemed worthy of comparison because they served in different countries and periods, they were the first female prime ministers in their countries, they stood out as important political actors in a male-dominated political mechanism, they belonged to parties on the (center) right of the ideological spectrum, and they served in office for close periods. Studies examining the rise of women to the position of head of government in the international literature on a few women political leaders and in the national literature on a single woman leader have generally examined the impact of family ties, their level of education, their political experience and careers, their political language and discourse, their policies and the results of their policies, their contribution to the women's movement, their impact on the political mechanism, their media coverage, and the political, social and economic conditions of their countries. This study, on the other hand, compares two women leaders who adopted a similar political ideology, succeeded in having a say in the mechanism of political representation in a country with different political and cultural characteristics, and were influential in the politics of the country in question in terms of the factors affecting their rise in their political careers, their contributions to political life, how they influenced the political mechanism and their political discourses.

While the struggles of women political actors for party leadership were similar, the stages of their political careers, their policy and electoral successes, and the duration of their stay in power and opposition differed. It can be said that the dynamics shaping the economic, domestic, and foreign policies and discourses of the leaders are the ideological line of their political parties, the impact of country and world conditions, and their leadership styles. However, it can be said that the influence of Thatcher's female leadership is much more dominant than that of Çiller. While the UK struggled with the economic crisis and trade union movements during Thatcher's uninterrupted prime ministership between 1979-1990, Turkey struggled with high inflation, terrorist incidents, and political instability during Çiller's prime ministership between 1993-1995. While the struggle of the women prime ministers, who focused on the fight against inflation in their economic policies, against the economic crisis was similar, the success of the economic policies they implemented within the scope of this struggle differed. Both leaders advocated liberal economic policies and a free market economy. While Thatcher's economic policies yielded positive results, Çiller's economic policies were not successful. As a staunch advocate of free market economy, Thatcher broke the power of trade unions, privatized state enterprises, and liberalized financial markets. Çiller similarly adopted liberal economic policies and emphasized privatization; however, he could not make as radical reforms as Thatcher. While Thatcher stayed in power for a much longer period and had the chance to implement her policies more comprehensively, Çiller could not fully implement her policies and create a similar impact due to her service in coalition governments, the shorter duration of her political career, and the difficult conditions of the period.

When the economic, domestic, and foreign policies of Thatcher and Çiller are analyzed, it is seen that the policies implemented are more similar as well as different. Within the scope of domestic policies, policies towards higher education institutions in the field of education, policies involving privatization in the field of health, housing policies in local governments, their success in the policies implemented in the fight against terrorism and the legislative amendments made to solve the domestic problems of the countries show similarities. Although the domestic policies implemented by these women prime ministers were similar, their policy achievements in the areas of health and local governments differed. In terms of foreign policies, while the female prime ministers' relations with the EEC/EU differ, their communication with other countries in terms of national interests, their attitudes and achievements in defense policies are similar. Thatcher changed Britain profoundly. Although she initially drew reactions with her economic policies in the UK, the benefits of her policies were seen in the long run and her economic policy approach was adopted by many countries and political leaders.

Thatcher adopted a decisive, tough and uncompromising leadership style and was known as the Iron Lady, reflecting this. Instead of displaying feminine characteristics in male-dominated politics, she adopted traditional male leadership traits, had very few female ministers in her cabinet and kept her distance from women's movements. Çiller, on the other hand, adopted a softer leadership style, emphasizing her academic identity and her image as a western woman. She tried to draw a profile that balanced both modern and traditional values. Although Thatcher did not make an active effort to pave the way for women politicians, she broke the prejudices against women politicians as the first female prime minister in the UK. With her political success, she showed that women can succeed in the highest political positions. Although Çiller, like Thatcher, did not carry out systematic reforms on women's rights, she contributed to the acceptance of women politicians in conservative right-wing politics and set an important example of female leadership in Turkish politics. Although equality between women and men in politics has not been fully achieved in both countries, women politicians have increased in the UK after Thatcher, and women prime ministers such as Theresa May (2016-2019) and Liz Truss (2022) from the Conservative Party have taken office. In Turkey, on the other hand, there has not been a significant increase in the representation of women in high-level politics after Çiller. Moreover, women politicians are still rarely in party leadership and prime ministerial positions, while debates on women's quotas in local and national politics continue.

As a result, Thatcher and Çiller, the first female prime ministers of their countries, who served in similar terms, differed in their interest in politics, their time of joining politics, their experiences in politics and government, and their success in rising in their political careers. While the factors in their rise to party leadership, their party leadership election processes, and their policies during the prime ministership period were similar, their electoral successes and prime ministerial terms differed. Both women leaders are politicians who succeeded in becoming the first female prime minister in their respective countries in the field of center-right conservative politics in male-dominated politics. They have left a political mark in their countries in the position of "prime ministership", one of the most important representation mechanisms with the image of a strong female prime minister by attracting attention nationally and internationally with their clothing styles, hairstyles, and accessories in the male-dominated political mechanism. Both leaders managed to exist in male-dominated politics in their respective periods, but they were limited in transforming the system. While Thatcher's impact on British politics was more lasting, Çiller's impact in Turkey was more symbolic. Both examples show that the presence of women leaders alone is not enough to change the male-dominated structure of politics; more systematic and structural changes are required.

GİRİŞ

Erkek egemen siyaset mekanizmasında kadınların temsil ve katılım süreçlerinde yer alması, kadınların mücadelesi sonrası gerçekleşmiştir. Farklı tarihlerde oy hakkı ve seçimlere katılma hakkı elde eden kadınlar, siyasal süreçlere aktif katılmaya başlamış ve 1960 sonrasında üst düzey siyasi yönetim kadrolarında önemli siyasi aktörler olarak öne çıkmıştır.

En önemli temsil mekanizması olarak hala erkek egemenliğinde olan hükümet başkanlığı konusunda dünyadaki genel resmi görmek ve ülkelerinin ilk kadın başbakanları olarak Thatcher ve Çiller'in önemini kavramak amacıyla, 1960–2023 yıllarında görev yapmış olan kadın hükümet başkanlarının sayısına bakılmıştır. 1960–2023 yılları arasında parlamenter, başkanlık veya yarı başkanlık sistemi ile yönetilen 55 ülkede 83 kadın siyasal aktör, hükümet başkanı olarak görev yapmıştır (BBC News, 2015; Eroğlu ve Cansever, 2023; Euronews, 2019; Global Women Leader, 2024; ThoughtCo, 2019; Worldwide Guide to Women in Leadership, 2017). Söz konusu 83 kadın hükümet başkanından sadece 7'si siyaset ailelerinden geldiği için temsil mekanizmasında yükselmelerinde kolaylaştırıcı etki yaptığı söylenebilirken, geri kalanı siyasete ilgi ve deneyimleriyle bu pozisyona yükselmiştir (Eroğlu ve Cansever, 2023). Benzer şekilde 1960 – 2023 döneminde uzun süreli veya kısa süreli görev yapan kadın hükümet başkanı sayıları yıllara göre değişiklik göstermiştir. Statista (2023) tarafından açıklanan verilere göre, 1960 – 2009 yılları arasındaki kadın hükümet başkanı sayıları 1 ila 10 kişi arasında iken, 2010 yılından 2023 yılına kadar 10 kişinin altına düşmemiştir. Böylece kadınlar geçmiş yıllardan günümüze kadar erkek egemen siyaset ve temsil mekanizmasında hükümet başkanlığı pozisyonuna yetersiz sayılarda da olsa yükselmeyi başarmıştır.

Kadın hükümet başkanı 1960'larda ilk olarak sol ideolojik çizgide yer alan siyasal partilerde görülürken, 1970'lerden sonra ise sağ ideolojik çizgide yer alan siyasal partilerde de görülmeye başlamıştır. İdeolojik konumları bakımından kadın siyasi liderlerin 6'si merkez, 35'i sol, 30'u ise sağ ideolojik çizgide bulunan siyasal partilerde yer almaktadır. 11 kadın hükümet başkanının ise siyasal partisi (bağımsız) bulunmamaktadır. Dünyadaki genel eğilime bakıldığında, merkezden ziyade siyasal eğilimi belirgin olarak sağ ve sol ideolojik çizgide olan kadın siyasal liderlerin hükümet başkanı olarak temsil pozisyonuna yükseldiği söylenebilir (Eroğlu ve Cansever, 2023). Ancak İngiltere'de 1979–1990 yılları arasında Muhafazakâr Parti liderliğinde Margaret Thatcher; Türkiye'de ise 1993–1996 yılları arasında Doğru Yol Partisi (DYP) liderliğinde Tansu Çiller ülkelerinde merkez sağ çizgisinde konumlanan siyasal partilerde genel başkan ve ilk kadın başbakan olmayı başarmışlardır.

Araştırmada söz konusu iki siyasal parti muhafazakâr, merkez sağ ideolojik çizgide konumlanmıştır. Gerek web sayfalarında gerekse parti belgelerinde kendilerini tanımlama biçimleri ve daha önce söz konusu siyasal partilerle ilgili çalışmalar iki partinin de açıkça merkez sağ ve muhafazakâr ideolojik konumda olduğunu göstermektedir. Merkez sağ, demokrasi, liberalizm, muhafazakârlık, milliyetçilik, ideolojik arka planı olan, özellikle kültürel anlamda muhafazakârlığı, ekonomik anlamda liberalizmi, geleneklere bağlı kalarak modernleşmeyi savunan siyasal bir konumdur (Cansever, 2019). Margaret Thatcher Foundation web sitesinde bulunan 1976-Doğru Yaklaşım Belgesinde partinin merkez sağda konumlanan muhafazakâr bir parti olduğunu açıkça vurgulamıştır. DYP kurulduğunda merkez sağ ideolojik çizgide yer alan muhafazakâr olan kendisinden önce varlık gösteren Demokrat Parti ve Adalet Parti'sinin devamı olduğunu vurgulamıştır (Cansever ve Kiriş, 2021). DYP parti dökümanları bakımından, 1995 öncesinde daha muhafazakâr-milliyetçi bir siyasal kimliğe sahip olduğu halde; 1995 sonrasında dünya ve Türkiye koşullarının da etkisiyle liberal bir çizgiye kaymıştır. 1995'ten sonra bütün parti

belgelerinde serbest piyasa ekonomisine ve özelleştirmeye önem verdiğini vurgulamış daha liberal politikalar benimsemiştir (Cansever ve Kiriş, 2021).

Thatcher'in siyaseti bıraktığı dönemin ardından Çiller, Türkiye'de parti lideri ve başbakan olarak göreve başlamıştır. Söz konusu kadın başbakanlar ülkelerinde ilk kadın başbakan olmaları, erkek egemen siyaset mekanizmasında önemli siyasal aktörler olarak öne çıkmaları, ideolojik yelpazede (merkez) sağda bulunan partilerde yer almaları ve yakın dönemlerde görevde bulunmaları nedenleriyle karşılaştırılmaya değer görülmüştür. Kadınların hükümet başkanlığına yükselmeleri uluslararası literatürde birkaç kadın siyasal lider özelinde, ulusal literatürde ise tek kadın lider özelinde inceleyen çalışmalar genel olarak; aile bağlarının etkisi, eğitim düzeyleri, siyasal deneyim ve kariyerleri, politik dil ve söylemleri, politikaları ve politikalarının sonuçları, kadın hareketine katkısı, siyaset mekanizmasına etkileri, basında yer alış biçimleri, ülkelerinin siyasal, sosyal ve ekonomik koşulları incelenmiştir (Arat, 1998; Bülbül, 2019; Demirkürek, 2011; Jalalzai, 2004; Jalalzai, 2014; Müller ve Vercesi, 2017; Özdikmen, 2021; Paxton ve Hughes, 2007; Tali, 2022; Yılmaz, 2016). Bu araştırma ise benzer siyasal ideolojiyi benimsemiş, birbiri ardından siyasal temsil mekanizmasında farklı siyasal ve kültürel özelliklere sahip ülkede söz sahibi olmayı başarmış ve söz konusu ülke siyasetinde etkili olmuş iki kadın lideri; *siyasal kariyerlerinde yükselmelerini etkileyen faktörler, siyasal hayata katkıları, siyaset mekanizmasını ne yönde etkiledikleri ve politika söylemleri* açısından karşılaştırmıştır.

1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmanın temel amacı, İngiltere'de 1979–1990 yılları arasında üç dönem boyunca üst üste Başbakanlık görevi yapan Thatcher ile Türkiye'de 1993–1996 yılları arasında üç hükümet kurarak Başbakanlık görevi yapan Çiller'in başbakanlık dönemlerinin karşılaştırılması olarak analiz edilmesidir. Söz konusu karşılaştırma iki kadın liderin başbakanlık dönemlerini kapsayacak şekilde hayatları, siyasal kariyerleri, politika ve söylemleri, seçim başarıları üzerinden yapılacaktır.

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden betimleyici bütüncül çoklu durum çalışması deseninden faydalanılarak karşılaştırma yapılmıştır. Durum çalışması türlerinden olan betimleyici (descriptive), durum çalışması desenlerinden çoklu bütüncül durum çalışması (holistic multiple case studies) kullanılmıştır (Yin, 2018). Durum çalışmalarında bir duruma ilişkin ortam, bireyler, olaylar, süreçler, kurumlar vb. değişkenler bütüncül bir yaklaşımla araştırılır ve ilgili durumu/olguyu nasıl etkiledikleri/etkilendikleri üzerine odaklanılır (Yıldırım ve Şimşek, 2021; Paker, 2015). Betimleyici durum çalışmaları, bir müdahale veya olguyu ortaya çıktığı gerçek hayat içinde betimlemek için kullanılır. Durum çalışmasının desenlerinden olan çoklu durum çalışması araştırmacıya, durumlar içi ve durumlar arası farklılıkları keşfetme olanağı vermektedir. Bu araştırma deseninde amaç, durumları karşılaştırarak bulguları berraklaştırmak ve örüntüleri daha net görmektir. Bunun için çok boyutlu veri toplama teknikleri ile betimleme, örnekleme veya karşılaştırmalı analizler kullanılarak; durumları/olguları karşılaştırmalı olarak tanımlamak mümkündür (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Birden fazla durum/olgu/kurum karşılaştırılarak, karşılaştırma bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Yin'e göre (2018), siyaset bilimi alanında çoklu durum çalışmaları, bir metodoloji olarak kabul edilmekte ve karşılaştırma olarak adlandırılmaktadır.

Çalışmada, veri toplama tekniği olarak *doküman incelemesi* kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılmak istenen olgu/durum hakkında bilgi içeren yazılı belgelerin incelenmesidir (Mogalakwe, 2006; Yıldırım ve Şimşek, 2021). Doküman incelemesi yöntemi uygulanırken;

dokümana ulaşma, orijinalliğını kontrol etme, dokümanları anlama, veriyi analiz etme ve veriyi kullanma aşamaları takip edilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Betimleyici durum çalışmaları yöntem olarak karşılaştırma kullanmaya çok elverişli hatta avantajlı iken veri toplama yöntemi olarak da doküman incelemesine uygundur (Yin, 2018). Bu kapsamda veri kaynakları olarak; konuya ilişkin yapılan araştırmalar, kitaplar, biyografiler, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri, Margaret Thatcher Foundation web sitesi, ilgili siyasal partilerin parti dokümanları, liderlerin söylemleri ve gazete haberlerinden faydalanılmıştır.

İncelenen dokümanlar şu şekildedir; Çiller'in başbakanlık görevi öncesinde siyasal parti içinde uzun süreli bir deneyimi olmadığı düşünöldüğünden çalışma kapsamında başbakanlık ve kısa süreli muhalefette olduğu dönemlerdeki politika ve söylemlerine odaklanılmıştır. Ancak Thatcher'in başbakan olmadan önce uzun bir siyasal kariyer deneyimi olduğundan, siyasal kariyerinde nasıl yükseldiğini politik söylemleri üzerinden anlamak amacıyla; Margaret Thatcher Foundation web sitesinde bulunan 1945 yılındaki Sleaford konuşması, 1975 yılında parti lideri seçilmesinin ardından verdiği röportaj, muhalefet liderliği dönemindeki 1976 yılındaki Kensington Belediye binasındaki konuşması incelenmiştir. Thatcher'in başbakanlık dönemi (1979–1990) *ekonomi politikaları* incelenirken Margaret Thatcher Foundation web sitesinde bulunan 1979-1980-1981-1984-1985 Bütçeleri ve The World Bank web sitesinde bulunan başbakanlık dönemi GSYİH analiz edilmiştir. Çiller'in başbakanlık dönemi (1993–1996) ekonomi politikaları incelenirken Başkanlık Basın Merkezi tarafından yayınlanan Tansu Çiller'in 1993–1994–1995 yılları konuşmaları, The World Bank web sitesinden başbakanlık dönemi GSYİH, Youtube sitesinden TRT Arşiv ve Odatv kanallarında bulunan 5 Nisan Kararları ile ilgili yayınlar ve Cumhurbaşkanlığı Resmî Gazete web sitesi incelenmiştir.

İç politikalar kapsamında Margaret Thatcher Foundation web sitesinde bulunan 1984 Muhafazakâr Parti konferans konuşması, 1983 Genel Seçim Bildirgesi ve Başkanlık Basın Merkezi tarafından yayınlanan Tansu Çiller'in 1993–1995 yılları konuşmaları, T.C. Cumhurbaşkanlığı Resmî Gazete web sitesi incelenmiştir. *Dış politikalar* kapsamında ise Margaret Thatcher Foundation web sitesinde bulunan 1979-Avrupa Gençlik Mitinginde Konuşma, Avrupa Konseyi basın toplantısı, 1980-Muhafazakâr Parti Konferans konuşması, 1982-Muhafazakâr Miting konuşması, 1984- Televizyon röportajı, 1986-Avam Kamarası konuşması, 1988-Avrupa Koleji konuşması, 1990- Avrupa Konseyi konuşmaları ve milletvekili istifa mektubu incelenmiştir. Başkanlık Basın Merkezi tarafından yayınlanan Tansu Çiller'in 1993–1995 yılları konuşmaları, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Sistemi web sitesinden 1996 yılı Doğru Yol Partisi ile Anavatan Partisi Ortak Hükümet Protokolü, Doğru Yol Partisi Yayınları tarafından 2002 yılında yayınlanan Prof. Dr. Tansu Çiller Değişim ve Demokrasi Söylemleri başlıklı kitapta 1998-Panel konuşması, 1999-Basın Toplantısı, 2002- İl Başkanlığı konuşması ve tören konuşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi tarafından 1995 yılında yayınlanan "Doğru Yol Partisi 12 Yaşında" adlı kitapta 1995-Toplantı konuşması incelenmiştir. *Seçim başarılarını* analiz etmek için; Electoral Calculus web sitesinden 1979, 1983, 1990 yılları İngiltere Genel Seçim verileri, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan Milletvekili Genel Seçim Seçimleri 1932–2011 başlıklı yayını ve web sitesinden faydalanılarak 1995, 1999, 2002 yılları Türkiye Genel Seçim verileri ile Inter Parliamentary (IPU) verileri incelenmiştir. Ayrıca erkek egemen siyaset mekanizmasında söz konusu siyasal aktörlerin bir kadın olarak siyasette varlık göstermeye çalışırken benzer ne gibi zorluklarla karşılaştıklarına dair karşılaştırma yapılabilmesi için; kişisel yaşamlarını, aile hayatlarını, ilgi alanlarını ve giyim tarzlarını konu alan haberler belirli bir haber sitesi olmaksızın internette ilgili haberler başbakanlık dönemi kapsamında taranmıştır.

2. SAĞ SİYASETİN KADIN BAŞBAKANLARI: THATCHER VE ÇİLLER'İN SİYASAL LİDERLİK SERÜVENLERİ

2.1. Eğitim ve Siyaset Öncesi Kariyerleri

Margaret Thatcher ve Tansu Çiller farklı ülkelerde, farklı kültürlerde yetişmiş, farklı eğitim alanlarında uzmanlaşmıştır. 1925 yılında İngiltere'nin Grantham Kasabasında doğan Thatcher, İngiliz eğitim sistemi içinde yetişmiştir. Üniversite eğitimini kimya alanında tamamlamış, mezuniyet sonrası çeşitli laboratuvarlarda kimyager olarak çalışmıştır (Aitken, 2013; Cannadine, 2017). Üniversitenin ilk yıllarında Oxford Üniversitesi Muhafazakârlar Derneği'ne katılan Thatcher (Blundell, 2008) dernek içerisinde aktif rol alarak, üniversitenin ikinci yılında Oxford Üniversitesi Muhafazakârlar Derneği başkanı olmuştur (Aitken, 2013; Cannadine, 2017). Dernek faaliyetlerinin yanı sıra kendi kasabası olan Grantham'da 1945 yılı seçimlerinde Muhafazakâr Parti'den aday olan milletvekilinin ön konuşmacısı olmuştur (Margaret Thatcher Foundation, 1945; Thatcher, 1995). Mezuniyetinin ardından iş hayatında da dernek faaliyetlerine devam eden Thatcher, bu süreçte Muhafazakâr Parti konferanslarına da katılmıştır (Lewis, 1975). Aynı dönemde aktif olarak siyasal faaliyetlerde de bulunmuş, kimya ve siyaset dışında hukuk eğitimi almış, vergi hukuku alanında uzmanlaşarak avukatlık yapmıştır (Blundell, 2008).

1946 yılında İstanbul'da doğan Çiller ise Amerikan eğitim sistemi içinde yetişerek ekonomi alanında uzmanlaşmıştır (Bildirici, 1998). Lisansüstü eğitimi sonrasında Dünya Bankası'nda ve Amerika'da bir üniversitede öğretim üyesi olarak çalışmıştır. Daha sonra Türkiye'de 1974 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak kariyerine başlayan Çiller, 1977 yılında doçent, 1982 yılında profesör olmuştur. Akademik kariyerinin yanı sıra İstanbul Ticaret Odası, İstanbul Sanayi Odası, Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) ve İstanbul Belediye Başkanı'na danışmanlık yapmıştır (Bildirici, 1998). Çeşitli kurum ve kuruluşlara, siyasi kişilere danışmanlık yaptığı bu dönemde siyasetçilerle yakın ilişki kurmuş ve siyasetle ilgilenmeye başlamıştır (Erel ve Bilge, 1994). Bu durum Çiller'in tanınırlığını arttırmış ve siyasal kariyer sürecine olumlu etki sağlamıştır. Thatcher'ın da kendi mesleğinin dışında farklı eğitimler alarak kendini geliştirmesi, mevzuat bilmesi, vergi avukatlığı yapması siyasal kariyer süreçlerinde öne çıkmasında etkili olmuştur (Lewis, 1975). Thatcher üniversite yıllarından itibaren doğrudan siyasetle ilgiliyken, Çiller profesör olduktan sonra siyasetle ilgilenmeye başlamıştır.

2.2. Farklı Dönem ve Ülkede İki Kadının Siyaset Yolculuğu

Thatcher'ın 1949 yılında Muhafazakâr Parti Datford Bölgesi üyeliği kabul edilmiştir. 1950'li yıllarda kadınlar siyaset mekanizmasında var olma konusunda zorluklar yaşamıştır. Thatcher'da bu zorlukları 1954, 1957, 1958 yıllarında çeşitli seçim bölgelerine adaylık başvurusu sürecinde yaşamıştır. Kısa aday listelerine alındığı seçim bölgelerinde (Thatcher, 1995) Thatcher'ın adaylığı, partideki erkek hâkimiyetinin seçim komiteleri üzerindeki egemenliği ve kadına yönelik ön yargıdan dolayı engellenmiştir (Aitken, 2013). Sonrasında muhafazakârları temsil eden en genç kadın olarak katıldığı iki genel seçimde milletvekili seçilememiştir (Aitken, 2013). 10 yıl sonra 1959 yılındaki genel seçimlerde ise verdiği zorlu mücadelenin ardından Londra'nın kuzeyinde büyük bir ilçe olan Finchley Bölgesi'nde Muhafazakâr Parti milletvekili seçilmiştir (Campbell, 2011). Muhafazakâr Parti içinde yükselişi, onun orta sınıf bir aileden gelmesi ve çalışkanlığıyla özdeşleşmiştir. Çiller ise 1990 yılında DYP lideri Süleyman Demirel'in partisine katılma teklifi ve bakanlık sözüyle siyasete girmiştir. Çiller, partide hızla ilerleyerek Genel İdare Kurulu'na seçilmiş ve partinin genel başkan yardımcısı olmuştur (Erel ve Bilge, 1994). 20 Ekim 1991 tarihinde gerçekleşen genel seçimlerde ise İstanbul milletvekili olarak seçilmiştir. Söz konusu kadın siyasal

aktörlerin siyasal partilere üye olmaları ve milletvekili seçilme zamanları farklılık göstermiştir. Thatcher parti üyeliğinin ardından evlilik ve doğum süreçleriyle belirli bir süre siyasete ara vermiş, sonrasında adaylık başvurularının olumsuz sonuçlanmasıyla (Aitken, 2013) milletvekili seçilmesi uzun zaman almıştır. Ancak bu süreç içinde siyaset konusunda belli bir deneyim edinmiştir. Çiller ise parti üyeliğinin ardından çok fazla deneyim kazanmadan kısa bir süre sonra milletvekili seçilmiştir.

Söz konusu kadın siyasal aktörler milletvekili seçilmelerinin ardından çeşitli hükümet görevlerinde bulunmuştur. Thatcher ilk hükümet görevine, 1961 yılında Emeklilik ve Ulusal Sigorta Bakanlığında parlamenter müsteşar olarak atanmıştır (Blundell, 2008). 1964 yılında Muhafazakâr Parti'nin muhalefet konumuna gelmesiyle 1969 yılına kadar gölge kabinede¹ çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1964—1965 yılları arasında emekli maaşları gölge sözcüsü (Aitken, 2013), 1965—1966 yılları arasında konut ve arazi gölge sözcüsü (Moore, 2013) olarak görev yapmış, 1966 genel seçimlerinin ardından da hazine ve ekonomiden sorumlu gölge sözcüsü olarak atanmıştır (Lewis, 1975). 1967—1969 yılları arasında kadar yakıt ve enerjiden sorumlu gölge bakan olarak görev yapmıştır (Campbell, 2011). Aynı yıl Ekim ayında gölge eğitim bakanının istifası üzerine gölge eğitim bakanı olarak atanan Thatcher (Lewis, 1975), 1970 genel seçimlerinde Muhafazakâr Parti'nin iktidara gelmesiyle Eğitim ve Bilim Bakanı olarak siyasi kariyerine devam etmiştir. 4 yıllık bakanlık görevinin ardından Şubat 1974 genel seçimlerinde Muhafazakâr Parti yeniden muhalefete konumunda kalmış, Thatcher çevre gölge bakanı olarak atanmıştır. 1974 yılı Ekim ayında tekrar yapılan genel seçimlerde ise Muhafazakâr Parti muhalefette kalmayı sürdürmüştür. Thatcher bu sefer gölge kabinede yer almamış, 1975 yılında parti liderliğine seçildiği döneme kadar görevde kalacağı finans yasasından sorumlu yardımcı olarak atanmıştır (Thatcher, 1995). Çiller ise bakanlık güvencesiyle üye olduğu DYP'den 1991 yılında milletvekili seçilmesi sonrasında, Doğru Yol Partisi (DYP) — Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) Koalisyon Hükümeti'nde 1993 kadar Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak görev yapmıştır (Erel ve Bilge, 1994). Söz konusu kadın liderlerin parti liderliği öncesinde parti içi görev ve deneyimleri farklılık göstermiştir. Thatcher, parti liderliğinden önce Muhafazakâr Parti içerisinde 1961 yılından 1975 yılına kadar çeşitli görevlerde bulunmuş ve farklı deneyimler kazanmıştır. Çiller ise parti liderliği öncesinde sadece Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak görev yapmış ve fazla deneyim sahibi olmadan parti liderliğine yükselmiştir.

Thatcher ve Çiller, parti liderliği mücadelesinde, buldukları siyasal partilere egemen olan erkek adaylarla yarışmış ve en fazla oyu alarak partilerinin ilk kadın parti lideri olmayı başarmışlar. 1966 yılından 1974 yılına kadar İngiltere'de gerçekleşen genel seçimlerde Muhafazakâr Parti'nin üç genel seçimi kaybetmesi partide liderlik değişimini gündeme getirmiştir. Thatcher parti liderliğine aday olmadan önce yaptığı bir konuşmada, kıdemli erkek politikacılardan oluşan Muhafazakâr Parti'nin bir kadını lider olarak seçmeye hazır olmadığını vurgulamıştır (Lewis, 1975). Sonrasında parti liderliğine aday olan Thatcher amacını, mevcut liderin başarısızlığı nedeniyle görevden alınması ve parti felsefesinin değişmesi olarak açıklamıştır. Parti felsefesinde ve politikasında değişiklik isteyen Muhafazakârlar, Thatcher'a destek olmuşlardır (Heppell, 2008). Şubat 1975 tarihinde gerçekleşen iki turlu parti liderliği seçiminde² Thatcher, tek kadın aday olarak mevcut parti lideri Edward Heath ve bütün erkek adayları geride bırakarak Muhafazakâr Parti'nin ilk kadın parti lideri olmuştur. Thatcher, kadın olmasından dolayı Muhafazakâr Parti'nin ilke ve amaçlarını desteklemek için oluşturulan ve kıdemli erkek Muhafazakâr politikacıların yaşamlarında belirgin bir yer tutan Londra'nın seçkin Mayfair bölgesindeki St James's Centilmen Kulüpleri gibi birçok muhafazakâr sosyal kulübe

alınmamıştır. Muhafazakâr düzenin geleneksel yetiştirme alanlarına girmemiş, savaş sonrasında görev yapan Muhafazakâr liderler gibi özel ve ücretli okula gitmemiş ya da silahlı kuvvetlerde görev yapmamıştır (Kwarteng, 2015). Fakat partideki deneyim ve başarıları bu durumu tersine çevirerek, Muhafazakâr Parti'nin ilk kadın lideri olmuştur. Hatta parti lideri seçildikten sonra Muhafazakâr Liderin Kulübü olarak anılan tamamı erkeklerden oluşan (Margaret Thatcher Foundation, 1975b) Carlton Kulübü'nden onursal üyelik teklifi almıştır (Lewis, 1975; Carlton Club History, 2024). Muhafazakârların kalesi olarak nitelendirilen söz konusu kulübün; Muhafazakâr Parti liderinin her zaman üye olması, üyeliğin partiye bağlılığın bir işareti olarak görülmesi ve kadınların üye olmasına izin verilmemesi gibi geleneklere sahip olduğu (Margaret Thatcher Foundation, 1975a) düşünüldüğünde Thatcher'ın erkek egemen siyaset mekanizmasında mücadelesi daha anlamlı hale gelmektedir. Ayrıca muhalefet lideri olarak başladığı görevinde uluslararası siyasette dikkat çekmeyi başarmıştır. 1976 yılındaki bir konuşmasında SSCB'ye karşı sert söylemlerinin (Margaret Thatcher Foundation, 1976a) ardından bir gazete (Sovyet Ordusu Gazetesi Red Star) Thatcher'ı eleştirmek ve kınamak için "Demir Leydi" adlandırmasını kullanmış, Thatcher bunu benimsemiş ve bu söylem ona atfen siyasi kariyeri boyunca kullanılmıştır (The Editors of New Word City, 2013).

Çiller'in DYP'nin Nisan genel başkanı ve doğrudan başbakan olma süreci ise, 17 Nisan 1993'te Türkiye'nin 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın vefatıyla başlamış, dönemin DYP lideri ve Başbakan olan Süleyman Demirel'in 16 Mayıs 1993'te Türkiye'nin 9. Cumhurbaşkanı olarak göreve başlamasıyla, DYP'de genel başkan değişikliği söz konusu olmuştur. Bu süreçte Çiller parti liderliğine aday olmuş ve partililerden destek görmüştür. 13 Haziran 1993'te gerçekleşen parti liderliği seçiminde³ Çiller, Köksal Toptan ve İsmet Sezgin gibi Demirel'e yakınlıklarıyla tanınan DYP'nin köklü eski erkek siyasetçileriyle yarışmış ve seçimi kazanmıştır. Çiller DYP'nin ilk kadın parti lideri ve Türkiye'nin ilk kadın Başbakanı olmuştur. Kongrede Çiller parti delegeleri tarafından "*Sen demir leydi olacaksın*", "*Baba gitti, ana geldi*" sloganlarıyla destek görmüştür (Arcayürek, 2001, s. 21). Çiller, partiye katılmasından sadece 3 yıl sonra parti liderliğine yükselmiş ve DYP'nin iktidarda olmasından dolayı doğrudan Başbakan olarak göreve başlamıştır. Çiller'in parti liderliğine seçilmesi ve doğrudan başbakan olmasında partinin ve siyasal konjonktürün etkisi bulunmaktadır. Nitekim Çiller'in genel başkan olarak seçilmesi, uluslararası medyada Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) girme konusundaki kararlığının göstergesi olarak yorumlanmıştır (Bennett, 2010). Hem dünyada hem de Türkiye'de liberalleşme ve yeni sağ politikalara olan eğilim ile Türkiye'de koalisyonel çok kutuplu siyasal hayat ve merkez sağdaki rekabet, partiyi liberalleşmeye zorlamıştır (Cansever ve Kiriş, 2021). Ayrıca Türkiye'de koalisyonel dönemin yaşandığı süreçte, muhalefetin DYP'yi ihtiyar heyetine benzetmesi ve zaman tüneline kaldığını ifade etmesi ve partinin köy/kır partisi olarak görülmesi nedeniyle, DYP yeni bir kimlik ve imaj kazanmaya çalışmış, daha modern ve liberal görünerek kentli seçmenin desteğini çekmek istemiştir (Cansever ve Kiriş, 2021). Bu ortamda Çiller'in yükselişi, DYP'nin tek başına iktidar olabilmek (Brown, 1994) için kentli seçmen tabanının desteğini almak amacıyla parti imajını canlandırmak ve modernleştirmek isteğinin bir uzantısı olarak yorumlanmıştır.

Thatcher ve Çiller'in, parti alanının dışından yetiştiğini ve eski parti liderlerinden herhangi bir destek almadan parti liderliği seçimlerini kazandığını söyleyebiliriz. Ayrıca temel olarak siyasal partilerdeki değişim isteğinin kadın siyasal aktörlerin parti lideri olarak seçilmesinde etkili olduğu görülmektedir. Ancak Çiller'in siyasete girme ve yükselme sürecinde, 1990'lı yılların siyasal konjonktürünün etkisi kolaylaştırıcı etki yapmışken; Thatcher'ın parti liderliğine seçilmesi,

partideki kıdemi ve tecrübesinin yanı sıra bir önceki parti liderinin yönetim konusundaki başarısızlığı (Crines vd., 2016) etkili olmuş, Muhafazakâr Parti içinde yükselmesi uzun bir süreci ve mücadeleyi kapsamıştır.

Dünyada erkek egemen siyaset mekanizmasında kadınların çok yer alamadığı düşünüldüğünde, söz konusu iki kadın liderin hem partilerinin ilk kadın genel başkanı hem de ülkelerinde ilk kadın başbakan olmaları anlamlıdır. İngiltere’de Thatcher’in siyasette yükseldiği dönemde ulusal siyasette kadın temsiline bakıldığında, 1970 tarihinde yapılan genel seçimlerde Avam Kamarası’ndaki 630 milletvekilinin sadece 25’i kadın (IPU, 1970); 1974’te Şubat’ta yapılan genel seçimlerde Avam Kamarası’ndaki 635 milletvekilinin 23’ü kadın (IPU, 1974); Ekim 1974’te yapılan ikinci genel seçimlerde ise Avam Kamarası’ndaki 635 milletvekilinin sadece 27’si kadın temsilciden oluşmaktadır (IPU,1974). Thatcher’in başbakan olmayı başardığı seçimler olan 1979 genel seçimlerde Avam Kamarası’ndaki 635 milletvekilinin sadece 19’u kadındır (IPU, 1979). Thatcher’in son girdiği seçim olan 1987 genel seçimlerinde ise 650 milletvekilinden oluşan Avam Kamarası’nda kadın temsilci sayısı 41’e yükselmiştir (IPU, 1987). Türkiye’de Çiller’in siyasete ilk giriş yaptığı 1991 genel seçimlerinde 450 üyeli TBMM’de sadece 8 kadın temsilci bulunmaktadır (IPU, 1991). Çiller’in Başbakan olarak katıldığı ilk seçim olan 1995 genel seçimlerde ise 550 milletvekilinden sadece 13’ü kadın iken (IPU, 1995); 1999 genel seçimlerde bu sayı 23’e yükselmiştir (IPU, 1999).

Thatcher, siyasal kariyerine başbakanlık dönemi sonrasında istifa ederek son vermiş, sonraki dönemlerde çeşitli sosyal etkinliklerde yer almıştır (Blundell, 2008). 2002 yılında ise geçirdiği felç sonrası çeşitli sağlık sorunları yaşayan Thatcher, 8 Nisan 2013’te 87 yaşında hayatını kaybetmiştir. Çiller ise başbakanlık görevi sonrasında kurulan koalisyon hükümetinin ortağı olmuş ardından 1997 yılında muhalefet lideri olarak siyasi kariyerine devam etmiştir. 2002 yılında ise partisinin seçim barajını geçememesiyle parti kongresinde aday olmayacağını açıklayan Çiller, parti liderliğinden istifa ederek siyasal kariyerini sonlandırmıştır.

Erkek egemen siyaset mekanizmasında Thatcher ve Çiller ulusal ve uluslararası medya da kadın başbakan olarak giyimi, aksesuarları ve görünüşleriyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Her iki kadın siyasal aktör, sarı saçları, güzel giyimleriyle medyada ilgileri toplamıştır. Thatcher’ın sık giyiminin yanında simgesi haline gelen el çantası, siyasette kadına ait olan bir figür olarak dikkat çekmiş ve Thatcher tarafından ulusal ve uluslararası toplantılarda güç gösterisi olarak kullanılmıştır (Kwa, 2020). Çiller’in de desenli fularları, beyaz vatkalı ceketleri ve diz altı etekleri güç kıyafetleri olarak anılmıştır. Siyasette kadının varlığını gösteren söz konusu giysiler güçlü kadın lider stilini yansıtmıştır (Posta, 2018). Thatcher’ın Başbakanlık görevini tamamladığı, Çiller’in ise Ekonomi Bakanı olduğu ve Başbakan olmaya hazırlandığı süreçte iki kadın lider bir kez bir araya gelerek görüşmüştür. Gerçekleşen görüşmede, Çiller’in muhalefet ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile yaşadığı sorunları Thatcher ile paylaştığı ve ondan çeşitli tavsiyeler aldığı söylenmektedir (Erel ve Bilge, 1994). Görüşmede siyasal kariyerini tamamlayan Thatcher, siyasal kariyerinin ilk dönemlerinde olan Çiller’e siyasal tecrübelerini aktarmıştır.

2.3. Seçim Performansları

İngiltere’de Muhafazakâr Parti lideri Thatcher 1979, 1983 ve 1987 yapılan genel seçimlerini kazanarak 1979—1990 yılları arasında 11 yıl üst üste üç dönem Başbakan olarak görev yapmıştır. DYP Lideri Çiller ise, genel başkanlığı devraldığı 1993’ten, 1995 seçimlerine kadar DYP-SHP/CHP ve DYP-CHP Koalisyon hükümetlerinde yaklaşık 3 yıl başbakan olarak görev

yapmış, 1995—1997 yılları arasında koalisyon hükümetlerinin ortağı olmuş sonrasında 2002 seçimlerine kadar muhalefet liderliği yapmıştır.

Thatcher ve Çiller, parti liderliği dönemlerinde üç genel seçime katılmışlardır. Thatcher döneminde Muhafazakâr Parti, muhalefetteyken katıldığı 1979 genel seçimlerinde %43,9 oy oranıyla iktidara gelmiş ve Thatcher, İngiltere'nin ilk kadın başbakanı olarak göreve başlamıştır. Başbakanlığı öncesinde İngiltere'de sağ ve sol kanatta bulunan bütün hükümetler politik ve ekonomik olarak başarısız olmuş (Kwarteng, 2015), kriz ortamındaki bir ülkeyi ve yönetimi devralan Thatcher; Heath, Wilson ve Callaghan Hükümetleri'nin ardından İngiltere için dönüm noktası olarak görülmüştür (Jenkins, 2020). 1983 genel seçimlerinde Thatcher liderliğindeki Muhafazakâr Parti oy oranını yükselterek %42,4 (Thatcher, 1993); 1987 genel seçimlerinde ise %42,2 oy oranıyla yeniden iktidara gelmiştir (Election History and Commentary, 2024; Cannadine, 2017).

Parti lideri olarak göreve başladığında doğrudan Başbakan olan Çiller, ilk seçim yarışına yaklaşık iki yıl sonra 1995 yılında iktidar partisi olarak katılmıştır. 1995 seçimlerinde Çiller'in genel başkan olduğu DYP, %19 oy oranıyla birinci parti konumundan ikinci parti konumuna gerilemiş ve koalisyon hükümeti ile yeniden iktidara gelmiştir. Çiller, DYP'nin ideolojik çizgisinden uzak mili görüş geleneğinden olan Refah Partisiyle (RP) Refahyol koalisyon hükümetini kurmuş ve hükümette Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenmiştir. 1997 yılına kadar iktidarda olan RP-DYP koalisyon hükümetinin istifasıyla Çiller muhalefet durumuna düşmüş, 1999 genel seçimlerinde %12 oy oranıyla muhalefette kalmaya devam etmiş ve 2002 genel seçimlerinde ise %9 oy oranıyla baraj altında kalmıştır (TÜİK, 2012). Söz konusu kadın parti liderlerinin genel seçimlerdeki performansı farklılık göstermiştir. Thatcher'ın parti liderliği süresince girdiği genel seçimlerde Muhafazakâr Parti'nin oy oranlarını birbirine yakın sayılarda sabitlediği, Çiller'in ise parti liderliği boyunca DYP'nin girdiği seçimlerde oy oranlarında düşüş yaşandığı görülmektedir.

3. BAŞBAKANLIK DÖNEMLERİ: BENZER POLİTİKA VE SÖYLEMLER, FARKLI SONUÇLAR

Thatcher'in liderliğinde Muhafazakâr Partinin resmi politika belgesi olan 1976 tarihli Doğru Yaklaşım Belgesi'nde Muhafazakâr Parti'nin politika öncelikleri; karma ekonomi, parlamento ve hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi, kamu yetkilerinin azaltılması, mülkiyetin genişletilmesi, düşük vergiler ve borçlanma, daha fazla yatırım, istihdam ve Avrupa Topluluğu'nun gelişimine katkı olmak gibi muhafazakâr yaklaşımlar şeklinde açıklanmıştır (Margaret Thatcher Foundation, 1976b). Çiller liderliğinde DYP 1998 yılında II. Demokrasi Programını yayınlamıştır. DYP'nin politika öncelikleri; karma ekonomi, siyasal hukukun demokratikleşmesi, anayasa reformu, medyanın demokratikleşmesi, hukukun üstünlüğünün sağlanması, devletin yeniden yapılandırılması, iç ve dış güvenlik reformunun yapılması, AB'ye tam üyeliğin gerçekleşmesi gibi demokratikleşme yolunda olan adımlar şeklinde açıklanmıştır (DYP, 1998). Her iki kadın başbakanın farklı dönem ve sürede görev yapması kadın başbakanların farklı yönlerini yansıtırken, ideolojik yelpazede sağda bulunan partilerde bulunmaları benzer yönlerini yansıtmaktadır. Her iki lider de siyasi çalkantı dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Thatcher, İngiltere'deki ekonomik zorlukların ortasında yükselirken, Çiller Türkiye'nin daha demokratik bir yönetim yapısına geçişi sırasında öne çıkmıştır (Bennett, 2010). Brown'a (1994) göre de iki kadın başbakanın dış politikadaki kararlı girişimleri ve ekonomik kriz ortamlarındaki tutumları benzerlik göstermektedir. Bu benzerliklerin yanı sıra kadın başbakanların ekonomi, iç ve dış politikalarının

benzer ve farklı yönleri bulunmaktadır. Bu bölümde parti belgeleri ve kadın başbakanların söylemleri üzerinden ekonomi, iç ve dış politikalarındaki farklılık ve benzerlikler incelenecektir.

3.1. Thatcher ve Çiller'in Ekonomi Politikaları

Kadın Başbakanlar, enflasyonun yüksek seviyelerde seyrettiği dönemlerde görev yapmış, o nedenle ekonomi politikaları enflasyonla mücadeleyi içermiştir. Her iki kadın başbakanın uyguladığı politikalar, ekonominin düzelmesi konusunda farklılık göstermiştir. Thatcher hükümetlerinin ekonomi politikalarında serbest piyasa ekonomi anlayışı yer almıştır. *Birinci Thatcher Hükümeti'nde* vergilerle uygulanan kesintiler ve fiyat artışları enflasyonun daha fazla yükselmesine neden olmuş, ülkedeki ekonomik krizi ve işsizliği arttırmıştır (Margaret Thatcher Foundation, 1979a). Bu nedenlerle daha fazla kısıtlama önlemleri alınmış, faiz oranları yükseltilmiş, bütçe kesintileri yapılmış ve ek vergiler konulmuştur (Margaret Thatcher Foundation, 1980b; Margaret Thatcher Foundation, 1981; Campbell, 2011). Uygulanan politikalar ilk dönemlerde var olan kriz ortamını kötüleştirirken, Başbakan Thatcher başka alternatifin olmadığını belirterek uyguladığı politikalarda geri adım atmamıştır (Jenkins, 2020). Ayrıca bu dönemde uygulanan özelleştirme politikaları ve ekonomide atılan adımlar, dönemin sonlarına doğru enflasyon ve faiz oranlarını düşürmüş, ülkede refah ortamı sağlamıştır (Crines vd., 2016; Cannadine, 2017). Thatcher'ın *ikinci başbakanlık döneminde*, ilk dönemin olumlu sonuçlarının ardından enflasyon yükselişe geçmiş ve işsizlik artmıştır. Söz konusu sorunların çözümüne yönelik olarak vergi reformları (Cannadine, 2017) ve kamu harcamalarında kesinti yapılmıştır (Aitken, 2013). Özelleştirmeler ekonominin ana hedefi haline gelmiş, uygulanan politikalar hazine gelirleri ve hizmet kalitesini arttırmış (Campbell, 2011), ulusallaşmış birçok endüstri özelleştirilmiştir. Özelleştirmeler, dünyanın birçok yerinde uygulanacak politikalar haline gelirken, endüstri sektörü verimli ve rekabetçi hale gelmiştir (Margaret Thatcher Foundation, 1984a; Margaret Thatcher Foundation, 1985; Cannadine, 2017). Thatcher'in ikinci döneminde uyguladığı ekonomi politikaları dönemin sonlarına doğru enflasyon, faiz oranları ve işsizliğin düşmesiyle olumlu sonuçlanmıştır.

Thatcher'in *üçüncü döneminde* ise işsizlik sorununa yönelik uyguladığı teşvik politikaları sonuç vermiş ve önemli adımlar atılmıştır (Campbell, 2011). İşsizlik azalırken, vergi ve faiz oranlarında indirim gerçekleşmiştir. Uygulanan indirimler ilk dönemlerde olumlu sonuçlar verse de zamanla enflasyonun yükselmesine neden olmuştur (Campbell, 2011). Ayrıca bu dönemde Başbakan Thatcher'ın onayıyla İngiltere, Avrupa Döviz Kuru Mekanizmasına katılmış (Seldon ve Daniel, 2013), bu konudaki politika anlaşmazlığı son bulmuştur. Thatcher Hükümeti'nin ekonomi politikaları kapsamında yer alan son uygulaması da anket vergisi olmuştur. 18 yaş üstü yerel hizmetlerden yararlanan her vatandaştan alınan anket vergisi (Köseçik, 2000) ülkede kriz ortamı oluşturmuş (Carpenter, 2014) ve Thatcher'ın parti liderliğinden istifa etmesinde etkili olan faktörlerden biri olmuştur. Thatcher'ın üç dönemlik başbakanlık görevinde uygulanan ekonomi politikalarıyla Gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) artmıştır. 1979 yılında 439,01 milyar olan GSYİH, birinci başbakanlık görevinin sonu olan 1983 yılında 489,6 milyara yükselmiştir. İkinci başbakanlık döneminin sonunda yani 1987 yılında, 745,13 milyara, üçüncü başbakanlık döneminin sonu olan 1990'da ise 1.09 trilyona yükselmiştir (The World Bank, 2022b). Söz konusu verilerle Thatcher'ın iktidar dönemlerinde ekonomi politikalarının başarılı olduğu ve ekonomide iyileşmenin gerçekleştiği görülmektedir.

Çiller hükümetlerinde uygulanan ekonomi politikaları da enflasyon ve işsizlikle mücadeleyi kapsamıştır. İşsizlik konusunda gençlere ve kadınlara iş kurmaları açısından çeşitli teşvikler verilmiştir (Çiller, 1993). Ekonomi politikaları kapsamında uygulanan en önemli politika Türk

lirasının değeri düşürülerek alınan devalüasyon kararıdır. Bu karar sonucunda ülkede var olan ekonomik kriz daha da artmış (Erel ve Bilge, 1994) ve krize yönelik önemli mali kararlar alınmıştır. 5 Nisan Kararları olarak adlandırılan mali istikrar paketiyle kur politikası izlenmeye başlanmış, işletmelerin faaliyetleri durdurulmuş ve ek vergiler getirilmiştir (Odatv, 2021; TRT Arşiv, 2017). Ekonominin toparlanması açısından alınan kararlar ilk dönemlerde ülkede olumsuz bir hava oluşturmuş ve halkın tepkisinin artmasına neden olmuştur (Saybaşıllı, 1995). Tüm bu olumsuzluklara rağmen kararların açıklanmasından üç ay sonra Başbakan Çiller uygulanan kararların ekonomiyi olumlu etkilediği yönünde açıklama yapmıştır (Çiller, 1994). Özelleştirme uygulamaları konusundaki politikalar ise Çiller'in başbakanlığının ilk dönemlerinde koalisyon ortağının itirazları ve Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararıyla sürekli ertelenmiştir. Fakat 1994'te özelleştirme uygulamalarındaki düzenlemeleri içeren kanunun kabul edilmesiyle 1995 yılına kadar 600 milyon dolarlık özelleştirme yapılmıştır (22124 Sayılı Resmî Gazete, 1994; Çiller, 1995b). Ayrıca uygulanan serbest piyasa ekonomi politikalarıyla Çiller'in başbakanlık döneminin son zamanlarına doğru maaş artışları, düzenlenmeler, teşviklerin arttırılması, enflasyonun ve faiz oranlarının düşmesi gibi ekonomide olumlu gelişmeler yaşanmıştır (Çiller, 1995a; Çiller, 1995b). Ancak Tansu Çiller'in Başbakanlık döneminde uygulanan ekonomi politikalarıyla GSYİH düşüş göstermiştir. GSYİH 1993'te 180.42 Milyar, 1994'te 130.65 Milyar, 1995'te 169.32 Milyar'dır (The World Bank, 2022a). 1994 yılındaki düşüşün ardından gerçekleşen artış ise 1993 GSYİH rakamından düşüktür. Ekonomi verileri değerlendirildiğinde Çiller'in başbakanlık döneminde, ekonomi politikalarının başarılı olmadığı ve ekonomik iyileşmenin yeterli derecede gerçekleşmediği söylenebilir.

Söz konusu kadın başbakanların uyguladığı ekonomi politikalarıyla İngiltere'de Thatcher'ın başbakanlık döneminde GSYİH artarken; Türkiye'de Çiller'in başbakanlık döneminde GSYİH düşmüştür. Her iki kadın başbakanın ülkelerindeki kriz dönemlerinde uyguladıkları ekonomi politikaları ilk olarak ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Ancak söz konusu ekonomi politikaları uzun vadede İngiltere'de olumlu sonuçlar verip ekonomiyi iyileştirirken; Türkiye'de kısa süreli ekonomik toparlanma yaşanmış ancak uzun vadede ekonomik iyileşme yaratmamıştır. Nitekim sonrasında Thatcher, uyguladığı serbest piyasa ekonomi politikalarıyla dünyadaki pek çok lideri etkilemiştir. Türkiye'de Anavatan Partisi (ANAP) lideri Turgut Özal, dünyada Thatcherizm olarak da anılan yeni sağ ekonomi politikaların uygulayıcısı olmuştur. DYP lideri Çiller de özellikle 1995 sonrasında ANAP gibi serbest piyasa ekonomi politikaları benimseyerek bu konuda söylemlerini arttırmış ve "ANAP'laşan DYP" görüntüsünü vermesiyle (Cansever, 2019; Cansever ve Kiriş, 2021) de ekonomi politikaları konusunda Thatcher'ı örnek almıştır.

3.2. Thatcher ve Çiller'in İç Politikaları

Thatcher ve Çiller'in başbakanlık dönemlerinde uyguladığı iç politikalar genel olarak eğitim, sağlık, yerel yönetimler, terörle mücadele ve yasa değişiklikleri konularını kapsamaktadır. Her iki kadın başbakan döneminde söz konusu alanlarda uygulanan politikalar ülkelerin sosyoekonomik kültürel farklılıklarından dolayı farklılıklar içerse de genel olarak benzerlik göstermiştir. Özellikle kadın başbakanların eğitim politikalarında yükseköğretim kurumlarına yönelik uyguladığı politikalar benzerlik göstermiştir. Thatcher'ın üçüncü döneminde; üniversitelerde özerkliğin kaldırılması, bilimsel çalışmalara hükümet denetiminin getirilmesi (Jenkins, 2020), akademik görev süresinin kaldırılması ve Üniversite Finansman Konseyi kurulması (Seldon ve Daniel, 2013) gibi politikalar uygulanmıştır. Çiller'in başbakanlık döneminde ise lisansüstü öğrencilere yurt dışı eğitimi desteği verilmesi, sınava giren her

öğrencinin üniversiteye yerleştirilmesi, yükseköğretim seferberliği ile yeni üniversiteler ve nitelikli öğretim üyeleri yetiştirilmesinin sağlanması gibi politikalar hedeflenmiştir (Çiller, 1993).

Thatcher ve Çiller'in başbakanlık dönemlerinde uyguladıkları sağlık politikalarının temelinde özelleştirme anlayışı vardır. Thatcher'ın üçüncü döneminde sağlık politikaları kapsamında, özel sağlık sigortasının teşvik edilmesi ve 60 yaş üzerindeki kişiler için özel sağlık sigortası primlerinde vergi indirimi olması gibi kararlar alınmıştır (Seldon ve Daniel, 2013). Ayrıca pratisyen hekimlere kendi sağlık ekipmanlarını sunmaları için bütçeler verilmiş ve hastalara tedavi süreçlerini seçme hakkı sunulmuştur (Evans, 1997). Bölge hastane fonlarıyla doktorların kendi bütçelerini yönetmesi, en uygun hizmetleri satın almaları ve verimli hastaneler oluşturmaları teşvik edilmiştir (Campbell, 2011). Çiller'in başbakanlığında uygulanan sağlık politikalarında ise; sağlık çalışanlarına zorunlu kılınan Doğu ve Güneydoğu hizmetlerine gönüllük esas getirilmiş, sağlık sigortası konusunda özel sigortalar ve özel hastanelerin pilot olarak uygulanması için Sağlık Finansman Sigortasının kurulması hedefi açıklanmıştır (Çiller, 1994).

Thatcher ve Çiller'in başbakanlık dönemlerinde uyguladıkları yerel yönetim politikaları genel olarak farklılık göstermektedir. Thatcher'ın ikinci döneminde yerel yönetim alanlarında 1983 genel seçimleri Muhafazakâr Seçim Bildirgesinde de belirtilmiş olan büyükşehir belediyelerinde değişiklikler yapılmış, Londra Büyükşehir Belediyesi (GLC) ve altı büyükşehir ilçe belediyesi kaldırılmıştır (Margaret Thatcher Foundation, 1983; Cannadine, 2017). Çiller'in başbakanlık döneminde ise yerel yönetimlerde; tek ili kapsayan projeler ve ülkenin çeşitli yerlerine çeşitli sektörlerde yatırımlar (toplu konut, hastane, hizmet binaları, baraj, havaalanı, terminal, liman, termik santral üniteleri, sanayi sitesi, hidroelektrik santral, otoyol vb.) gerçekleştirilmiştir (Çiller, 1995a). Kadın başbakanların yerel yönetim politikalarının benzerlik gösterdiği alan ise konut politikalarıdır. Her iki kadın başbakan döneminde vatandaşlara ev sahibi olma hakkı verilmiştir. Thatcher'ın birinci döneminde belediye konutlarında yaşayan kiracılara oturdukları evleri satın alma hakkı tanınmış (Cannadine, 2017), yaklaşık yarım milyon aile ev sahibi olmuştur. Satın alma hakkı birçok vatandaşa yaşam alanlarında özgürlük hakkı tanımış, bu politika Thatcher'ın üçüncü dönemin sonuna kadar devam etmiştir. Çiller'in döneminde ise Emlak Bankasına müracaatla aylık taksitlerle ev sahibi olma projesi (Çiller, 1993) ve kırsal alanda İskân Projeleriyle (Çiller, 1994), vatandaşların ev sahibi olmaları kolaylaştırılmıştır.

Söz konusu iki kadın başbakan da ülkelerinin iç güvenliğini ve huzurunu bozan, birçok vatandaşın ölümü ve yaralanmasıyla sonuçlanan terör olaylarıyla mücadele etmiştir. Thatcher'ın başbakanlık döneminde IRA terör örgütüyle mücadele edilmiştir. Mücadele için müzakere yoluyla İngiliz-İrlanda Anlaşması imzalanmış, Dublin ve Londra arasında iki taraflı bir iletişim kanalı oluşturulmuş (Kelly, 2021), güvenlik ve politik konularda konferansların düzenlenmesi hedeflenmiştir (Blundell, 2008). Çiller'in başbakanlık döneminde ise PKK terör örgütüyle mücadele edilmiştir. Terörle mücadele konusunda PKK'nın siyasal destekleri kesilmiş, Türk Silahlı Kuvvetleri'ne siyasal ve ekonomik destekler verilmiş (Çiller, 1995b), polis teşkilatı sayı ve kuvvet bakımından arttırılmış ve Emniyet İstihbarat Örgütü kurulmuştur (21666 Sayılı Resmî Gazete, 1993; Gökmen, 1999). Uluslararası alanda da gerçekleşen görüşmelerle PKK'nın yasa dışı örgüt olarak ilan edilmesi Türkiye'nin teröre karşı mücadelesini kolaylaştırma açısından olumlu rol oynamıştır (Saybaşıllı, 1995). Thatcher, ülkede yaşanan terör olaylarının çözümünde müzakere ve anlaşma yöntemini kullanırken; Çiller uluslararası müzakereler ve askeri güç yöntemini kullanmıştır. Her iki kadın başbakan da terörle mücadele konusunda izledikleri politika ve kullandıkları yöntem konusunda başarılı sonuçlar elde etmiştir.

Kadın başbakanlar, son olarak ülkelerinin iç politikasına yönelik sorunların çözümü için bazı yasal düzenlemeler ve yasa değişikliklerine öncelik vermişlerdir. Thatcher hükümetleri İngiltere’de iç huzurun bozulmasına ve hükümetlerin düşmesine neden olan sendika grevlerine yasa değişiklikleriyle çözüm sağlamaya çalışmıştır. Thatcher’ın başbakanlık dönemlerinde de yaşanan grevler, İngiltere’de büyük sorunlara yol açmıştır. Birinci Thatcher Hükümeti, grev sorununun çözümüne yönelik olarak istihdam yasasında düzenlemeler yapmış, 1982 yılında tamamlanan İstihdam Yasası’yla sendikaların aşırılıklarına karşı önlemler alınmıştır (Campbell, 2011). Thatcher ikinci döneminde ise grevlerde, polise tam yetki vermiş ve grev yapan sendikanın lideriyle uzlaşma için görüşme kararı almıştır (Margaret Thatcher Foundation, 1984b; Thatcher, 1993). Üçüncü dönemde de Sendika ve İstihdam Yasası’nda bireylerin yetkileri artırılıp (Evans, 1997), sendikaların gücünün azaltıldığı (Campbell, 2011) yasa değişiklikleriyle ülkenin uzun yıllardır mücadele ettiği sendika ve grev sorununa çözüm getirilmiştir. Çiller’in başbakanlık döneminde yaptığı yasa değişiklikleri ise ülkede demokrasi ve katılımçılık ilkesinin güçlendirilmesi ile özgürlük ortamının pekiştirilmesini amaçlamıştır (22355 Sayılı Resmî Gazete, 1995; Çiller, 1995b). Düzenlemelerle 1982 Anayasasıyla bireysel hak ve özgürlüklere getirilen kısıtlamalar kaldırılmış, siyasal süreçlere katılma hakları kolaylaştırılmıştır (Arcayürek, 2002). Çiller’in iç politikada yaptığı söz konusu yasa değişikliklerinde AB’ye üyelik sürecinin de etkisi olmuştur.

Çiller, bu süreçte yaptığı konuşmalarda kadın vatandaşları politikaya davet eden içerikte konuşmalar yapmış, kendi başarılarını örnek göstererek kadınların siyasete girmesinin önemini vurgulamıştır. Yaptığı konuşmalarda ülkenin yarısını oluşturan kadınların politikaya katılımıyla demokratik kurumların işleyişinde olumlu gelişmeler yaşanacağını vurgulamış (Çiller, 1993) ancak somut reformlar yapmamıştır. Thatcher’ın politik söylemleri incelendiğinde ise, kadını güçlendirmeye yönelik söylemlerden ziyade yaptığı açıklamalarda muhafazakâr bakış açısıyla aile değerleriyle bağlantılı olarak kadını ele aldığı görülmüştür. 1988 yılında yaptığı bir konuşmasında bu durum net şekilde görülmüştür: *“Kadınların kendi hayatlarını kendilerinin seçme hakkını destekliyoruz... Son on yılda avukat olan kadınların sayısı iki katına çıkmıştır; mezun olan kadın doktorların sayısı %50’nin üzerinde artmıştır...Ancak pek çok kadın kendini esas olarak aile kurmaya ve evini çekip çevirmeye adanmış istiyor. Ve bizim de böyle bir seçeneğimiz olmalı. Çok az iş, uzun vadeli önem ve tatmin açısından ev hanımlığı ve annelik ile kıyaslanabilir. Çünkü aile toplumun yapı taşıdır...Devlet ne kadar refah sağlarsa sağlasın, aile daha fazlasını, çok daha fazlasını sağlar”* (Margaret Thatcher Foundation, 1988b). Thatcher’ın üçüncü seçim başarısını kutladığı 1989 yılındaki konuşmasında ise Muhafazakâr Parti’nin kadın örgütlerini överken *“Bunların hiçbirini, kadın örgütlerimizin kararlı ve özverili çalışmaları olmadan başılamazdı. Başarımızı mümkün kılan şey, sizin görev anlayışınız, aile hayatınız ve toplumdaki öneminiz”* şeklinde yine aile vurgusunu ön plana çıkardığı görülmüştür (Margaret Thatcher Foundation, 1989).

3.3. Thatcher ve Çiller’in Dış Politikası

Thatcher ve Çiller’in Başbakanlık dönemlerinde dış politika gündemlerinde genel olarak; Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), AB, farklı ülkelerle ilişkilerinde uyguladıkları politikalar, uluslararası savaş ve krizlerde uygulanan savunma politikaları yer almıştır. Thatcher, AET’ye karşı sert, tartışmacı ve kararlı bir tutum sergilemiştir. Başbakanlığının ilk döneminde, İngiltere’nin AET’ye ödemiş olduğu bütçe tutarlarındaki adaletsizliği dile getirmiş ve yetkililerin sunduğu teklife karşı çıkarak kararlı bir tutum sergilemiştir (Margaret Thatcher Foundation, 1979b; Margaret Thatcher Foundation, 1979c; Moore, 2013). Thatcher ilerleyen dönemde ulusal

egemenlik konusundaki endişeleri sebebiyle AET'nin tek merkezde toplanmasına (Margaret Thatcher Foundation, 1988a; Margaret Thatcher Foundation, 1990b) ve döviz kuru mekanizmasına karşı çıkmıştır (Evans, 1997). Thatcher'ın söz konusu politikaları ve duruşu ile Avrupa'ya şüpheli ve temkinli yaklaştığı söylenebilir. Ancak bu tutumundan dolayı kabinedeki desteği azalmış (Margaret Thatcher Foundation, 1990a), bu nedenle Thatcher siyasal partisinin çizgisi doğrultusunda hareket etmeye başlamıştır. Thatcher'ın aksine Çiller ise başbakanlık görevi süresince Türkiye'nin AB'ye üye olması konusunda mücadeleci ve kararlı bir duruş sergilemiştir. AB'ye üyelik kapsamında çalışmalar, uluslararası ziyaretler ve toplantılar gerçekleştirmiştir (Çiller, 1995a). Nitekim 6 Mart 1995'te Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne kabul edilmesiyle (Bennett, 2010) Başbakan Çiller'in yaptığı uluslararası ziyaretlerin ve çalışmaların olumlu sonuç verdiği görülmektedir. Thatcher ve Çiller'in AET/AB konusundaki politika, tutum ve yaklaşımları farklıdır. Thatcher İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda şüpheli, temkinli ve sert tutum sergilerken; Çiller mücadeleci ve kararlı tutum sergilemiştir. Nitekim Çiller, basılı parti belgeleri bağlamında da politika ve söylemlerinde de AB üyeliğine önem vermiş, hatta 1999 ve 2002 seçim kampanyaları AB'ye üyelik vaadi kapsamında şekillenmiştir (Doğru Yol Partisi ve Anavatan Partisi, 1996; Çiller, 2002).

Söz konusu iki kadın başbakan uluslararası politik ilişkilerde, ülke çıkarlarının korunmasına özel önem vermiştir. Thatcher'ın ilk başbakanlık döneminde İngiliz sömürgesi altında bulunan Rodezya'da, beyaz azınlık tek taraflı bağımsızlık ilan ederek azınlık hükümeti kurmuştur (Cannadine, 2017). Thatcher Hükümeti Rodezya'da yaşanan iç savaştan sonra ülkede bağımsızlık, meşruiyet ve istikrar kurma amacıyla politikalar uygulamıştır. Bu amaçla İngiltere tarafından Rodezya'ya vali atanmış, yeniden otorite kurularak seçimler yapılmış ve yeni hükümetin uluslararası kabulü için anayasal değişiklikler yapılmıştır. Böylelikle Rodezya, Zimbabve Cumhuriyeti olarak bağımsızlığını kazanmış (Thatcher, 1993), iç savaş bastırılmıştır. Thatcher döneminde Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'yle geliştirilen müttefik ilişkilerinde dönem dönem sıkıntılar meydana gelmiştir. En önemli sorun 1982 yılında İngiltere ve Arjantin arasında yaşanan Falkland Savaşı sırasında gerçekleşmiştir. ABD ilk zamanlarda savaşa karşı çıkmış ve müttefik ilişkilerinde sorun yaşanmıştır. Thatcher'ın kararlı tutum sergilemesiyle bu sorun savaşın ilerleyen dönemlerinde ABD'nin askeri güç desteğiyle çözülmüştür (Carpenter, 2014). ABD ile yaşanan bir diğer gerilim ise, İngiliz sömürgesindeki Grenada'nın ABD tarafından işgal edilmesiyle yaşanmıştır (Seldon ve Daniel, 2013). Ayrıca ABD'de yaşanan Libya destekli terör saldırıları karşısında ABD'nin İngiltere'de koşullanmış silahlarla Libya'ya bir saldırı gerçekleştirme istediği de iki ülke arasında gerilime sebep olmuştur. Thatcher, İngiltere'nin çıkarları ve ABD ile ilişkilerin devam etmesi açısından saldırıyı kabul etmiştir (Margaret Thatcher Foundation, 1986; Blundell, 2008). Yaşanan bu sorunlar, ABD ile müttefik ilişkilerinde ufak çaplı krizlere neden olsa da Thatcher'ın iki ülke arasındaki ittifakın devam etmesini sağlamasıyla atlatılmış, genel olarak iki ülkenin ilişkileri zarar görmemiştir. Ayrıca bu dönemde Thatcher, ülkesinin çıkarlarını korumak için ABD ile Sovyetler Birliği arasında arabuluculuk görevinde bulunmuştur. Soğuk Savaş döneminde iki ülke arasındaki iletişimsizliği Sovyet yetkilileriyle görüşerek (Carpenter, 2014; Seldon ve Daniel, 2013) gideren Thatcher, uzlaştırmacı performansı ve denge kurma başarısıyla söz konusu sürecin daha sakin geçmesini sağlamıştır. Thatcher'ın Sovyetler Birliği ve ABD ilişkileri arasında bu olumlu rolü, dünyada iki süper güç arasında kilit isim olarak görülmesini sağlamıştır (Margaret Thatcher Foundation, 1984c; Evans, 1997). Çiller'in başbakanlığı döneminde ise dış politika, büyük ülkelerle ve komşu ülkelerle iyi ilişkiler geliştirmek ve ticari anlaşmalar yapmak odaklıdır. Çiller, Rusya ziyaretinde doğalgaz, kömür ve petrole ilişkin proje ve çeşitli sorunların çözümüne karşı bir protokol imzalamış, Almanya ve Fransa ziyaretlerinde ise çeşitli yatırım ve iş

birliği kararları almıştır. Ayrıca kadın başbakanlar arasında yer alan Pakistan Başbakanı Benazir Butto'nun Türkiye'yi ziyaretinde, Türkiye ile Pakistan arasında ticaret ve iş birliği anlaşması yapılmıştır (Çiller, 1993; Çiller, 1994). Temel olarak her iki kadın başbakan da ülke çıkarlarının korunması bakımından diğer ülkelerle iyi ilişkiler yürütmüştür.

Dış politika kapsamında söz konusu kadın başbakanlar savunma politikalarında ülke sınırlarının korunması amacıyla önemli politikalar yürütmüştür. Başbakan Thatcher'ın birinci döneminde İngiliz Sömürgesi altında bulunan Falkland Adalarını Arjantin işgal etmiştir. Bu süreçte Thatcher tarafından hızlıca askeri kampanya başlatılmış (Cannadine, 2017), aynı zamanda diplomatik yollarla işgale karşı mücadele edilmiştir. Mücadele sürecinde uzlaşma adımları olumlu sonuç vermeyince askeri güç kullanılmıştır. Askeri mücadelenin başlamasından 72 gün sonra Arjantin ordusu teslim olmuştur (Thatcher, 1993). Bu durum Thatcher'ın sert, uzlaşmaz ve kararlı siyasetçi imajını pekiştirmiştir (Margaret Thatcher Foundation, 1982; Kwarteng, 2015). Çiller'in başbakanlık döneminde uyguladığı başarılı savunma politikaları ise Çelik Harekâtı ve Kardak Krizi'dir. Türkiye'de yapılan operasyonlarla güç kaybeden PKK terör örgütünün Kuzey Irak bölgesinde örgütlenmesiyle, bölgeye operasyon düzenlenmesine yönelik TBMM'de karar alınmıştır. Çelik Harekâtı adı verilen operasyonla kısa sürede terör örgütünün Kuzey Irak'ta bulunan kampları dağıtılmış ve teçhizatları ele geçirilmiştir (Çiller, 1995b). Çiller'in başbakanlığının son dönemlerinde Yunanistan, Kardak Adalarında Türk bayrağını indirerek Yunan bayrağını asmış, Türkiye ve Yunanistan arasında diplomatik kriz yaşanmıştır (Bildirici, 1998). Çiller'in talimatı ve kararlı duruşuyla düzenlenen operasyon sonrasında Kardak Adalarına Türk bayrağı dikilmiş ve iki ülke arasında çıkan diplomatik kriz son bulmuştur. Söz konusu kadın başbakanlar ülke sınırlarını korumak amacıyla uyguladıkları savunma politikalarında hızlı ve radikal kararlar vermiş, korkusuz ve kararlı bir imaj sergilemiş, uyguladıkları savunma politikaları konusunda başarılı olmuşlardır.

Thatcher ve Çiller başbakanlık dönemlerinde söylem ve politikalarında genel olarak kararlı duruş sergilemiştir. Thatcher uyguladığı politikalarından vazgeçmeyeceğini ve kararlı duruşunu, birinci başbakanlık dönemi ekonomi politikalarının olumsuz sonuçlanması sonrasında "*İsteyenler dönebilir. Leydi dönmeyecek.*" sözleriyle ifade etmiştir (Margaret Thatcher Foundation, 1980a). Çiller ise özellikle savunma politikası konusunda cesaretli ve kararlı bir duruş sergilemiştir. Söz konusu bu duruşu terörle mücadele konusunda, "*terör ya bitecek ya bitecek*" söylemi (Çiller, 1995b, s. 15–18), Kardak Krizi sürecinde ise: "*Bu bayrak inecektir, bu asker gidecektir*" söylemiyle (Kesgin, 2012, s. 42) ifade etmiştir. Ayrıca "*Milli ve manevi duygularımızla ve bütün değerlerle bayrağımızı demokrasi ve hürriyet yaparak, ülkemizi uygar dünyaya ve ileriye taşıyacağız.*" sözüyle (Doğru Yol Partisi, 1995, s. 43) kararlı bir duruş sergilemiştir.

Benzer siyasal ideolojik yelpazede konumlanmış, farklı siyasal ve kültürel özelliklere sahip ülkede farklı dönemde ancak birbiri ardından siyasal temsil mekanizmasında söz sahibi olmayı başarmış ve söz konusu ülke siyasetinde etkili olmuş olan Thatcher ve Çiller'in; başbakanlık dönemlerinde benimsedikledikleri politikalar ve siyasal hayata katkıları ile siyaset mekanizmasını ne yönde etkiledikleri bütüncül şekilde tablolaştırılarak verilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Margaret Thatcher ve Tansu Çiller'in Karşılaştırması

		Margaret Hilda Thatcher	Tansu Penbe Çiller
Başbakanlık Dönemleri		I. Dönem: 1979–1983 II. Dönem: 1983–1987 III. Dönem: 1987–1990	1993–1995 DYP- SHP/CHP Hükümeti DYP Azınlık Hükümeti 1995–1996 DYP- CHP Hükümeti
Dönemin Koşulları		Thatcher döneminde İngiltere ekonomik kriz ve sendikal hareketlerle mücadele ediyordu.	Çiller döneminde Türkiye yüksek enflasyon, terör olayları ve siyasi istikrarsızlıkla mücadele ediyordu.
Ekonomi Politikaları		I. Dönem; Enflasyonla Mücadele, Özelleştirmeler, Bütçe Kesintileri, Teşvik Politikaları, Serbest Piyasa Ekonomisi II. Dönem; İşsizlikle Mücadele, Vergi Reformları, Özelleştirmeler III. Dönem; İşsizlik, Özelleştirmeler, Avrupa Döviz Kuru Mekanizması, Anket Vergisi	Enflasyonla Mücadele, İşsizlikle Mücadele, Devalüasyon Kararları 5 Nisan Kararları (IMF Programı, Kur Politikası, İşletmelerin Faaliyetlerinin Durdurulması, Ek Vergiler), Özelleştirmeler
İç Politikalar	Eğitim	Okul Müfredatı, Hibe Bakımlı Okullar, Üniversitelerde Özerkliğin Kaldırılması, Açık Kayıt Sistemi	Lisansüstü Öğrencilere Yurtdışı Eğitimi, Üniversiteye Giriş, Yükseköğretim Seferberliği
	Sağlık	Özel Sağlık Sigortası Teşviki, Bölge Sağlık Hastaneleri, Pratisyen Hekimlere Bütçe	Sağlık Çalışanlarına Doğu ve Güneydoğu Hizmetlerinde Gönüllülük Esası, Özel Sağlık Finansman Sigortasının Kurulması
	Yerel Yönetimler	Büyük Londra Konseyi'nin ve Büyükşehir İlçe Belediyelerinin Kaldırılması Belediye Evleri Satın Alma Hakkı, Kiracılar için Düzenlemeler	İstanbul'da Uygulanan Yap-İşlet-Devret Projesi Yatırımlar (Baraj, Havaalanı, Terminal, Termik Santral Üniteleri, Otoyol) Emlak Bankasına Müracaatla Ev Sahibi Olma Projesi, İskân Projesi
	Terörle Mücadele	IRA Terör Örgütü ile Mücadele, İngiliz-İrlanda Anlaşması	PKK Terör Örgütü ile Mücadele
	Yasa Değişikleri	İstihdam Yasası (Grevlerle Mücadele Konusunda Değişiklikler)	Siyasi Yasakların Kaldırılması, Sendika Hakkı, Siyasal Parti Kanununda Değişiklikler
Dış Politikalar	AB ve Çeşitli Ülkelerle İlişkiler	AET İlişkileri Çeşitli Ülkelerle İlişkiler: Rodezya, ABD İlişkileri, ABD-Sovyetler Birliği İlişkileri	AET'ye Üyelik için AB Görüşmeleri Çeşitli Ülkelerle İş birliği Anlaşmaları Gümrük Birliği Anlaşması

Savunma Politikaları	Falkland Savaşı	Çelik Harekâtı, Kardak Krizi
Siyasi Duruş ve Liderlik Tarzları	Daha çok ideolojik bir lider profiline sahip olmuş, sert, kararlı ve uzlaşmaz bir liderlik tarzı sergilemiş, erkek egemen siyasette "kadını" özellikler sergilemek yerine, geleneksel erkek liderlik özelliklerini benimsemiş.	Pragmatik bir teknokrat imajı çizmiş, daha yumuşak bir liderlik tarzı sergilemiştir. Akademisyen kimliğini ve batılı kadın imajını öne çıkarmış hem modern hem geleneksel değerleri dengeleyen bir profil çizmiş.
Siyasal Miras	İngiltere'yi derinden değiştirdi, Thatcherizm olarak adlandırılan bir ekonomik/siyasi doktrin yarattı. Kadın siyasetçilere yönelik önyargıları kırdı. Kadınların en üst düzey siyasi pozisyonlarda başarılı olabileceğini gösterdi. Ancak diğer kadın siyasetçilerin önünü açma konusunda aktif bir çaba göstermedi.	Siyasal mirası daha tartışmalıdır, ekonomik krizler ve siyasi çalkantılar döneminin hatırlanmasında etkili olmuştur. Türk siyasetinde kadın liderliğine dair bir örnek oluşturdu. Muhafazakâr kesimde kadın siyasetçilerin kabul görmesine katkı sağladı. Ancak kadın hakları konusunda sistematik reformlar gerçekleştirmedi.
Toplumsal Etkisi	Thatcher sonrası kadın siyasetçiler artış gösterdi. Theresa May ve Liz Truss gibi kadın başbakanlar geldi. Ancak siyasette kadın-erkek eşitliği tam olarak sağlanamadı.	Çiller sonrası üst düzey siyasette kadın temsiline önemli bir artış olmadı. Kadın siyasetçiler hala parti liderliği pozisyonlarında çok az yer alıyor. Bir daha kadın başbakan olmadı.
Başbakanlık Sonrası	1990 yılı istifa etmesinin ardından siyasi kariyeri sonlanmıştır.	Koalisyon Hükümetinde Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Bir süre muhalefet liderliği yapmış ve 2002 genel seçimlerinden sonra istifa etmiştir.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kadınlar üst düzey siyasal yönetim kadrolarında 1960 yılından itibaren yer almaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren kadın siyasal liderler, siyaseti etkilemeyi başarmış ve sayıları zamanla artmıştır. Araştırmada dünya ve ülke siyasetlerini etkilemeyi başaran kadın siyasal liderlerden Thatcher ile Çiller başbakanlık dönemleri kapsamında karşılaştırılmıştır. Thatcher, 1979–1990 yılları arasında üç dönem art arda başbakanlık yapmıştır. Türkiye siyasetinde önemli bir yer edinen, Türkiye'nin ilk ve son kadın başbakanı olan Tansu Çiller ise 1993–1996 yılları arasında üç koalisyon hükümeti kurarak Başbakanlık yapmıştır. Söz konusu kadın başbakanlar farklı ülkelerde ve dönemlerde görev yapmaları ancak sağ ideolojik konumda olan siyasi partilerde görev almaları, birbirlerine yakın dönemlerde göreve gelmeleri ve ülkelerinin ilk kadın başbakanı olmaları bakımından karşılaştırmaya değer görülmüştür. Söz konusu kadın başbakanların hayatı, siyasete girişleri, erkek egemen siyaset mekanizmasında nasıl

yükseldikleri, siyasal kariyerleri ve başbakanlık dönemlerindeki politika ve söylemleri karşılaştırılarak analiz edilmiştir.

Hayatları bakımından kadın siyasal liderler farklı kültür ve sosyoekonomik gelişmişliğe sahip ülkelerde doğmuştur. Thatcher İngiliz eğitim sisteminde, Çiller ise Amerikan eğitim sisteminde yetişmiştir. Thatcher, öğrencilik yılları ve çalışma hayatında siyasi faaliyetlerle ilgiliyken, Çiller ise eğitim hayatında siyasal faaliyetlerle ilgilenmemiş, çalışma hayatında danışmanlık yaptığı dönemde dolaylı yollarla siyasal faaliyetlerle ilgilenmiştir. Siyasal kariyerlerinde parti üyeliğinden parti liderliğine uzanan süreçte, Thatcher parti üyeliğinin ardından yaklaşık 10 yıl sonra milletvekili seçilmiş, parti liderliğine kadar hükümette çeşitli birimlerde görev yaparak uzun süre siyasi deneyim kazanmıştır. Çiller ise parti üyeliğinin ardından yaklaşık 1 yıl sonra milletvekili seçilmiş, parti lideri olmadan hükümette sadece bakanlık göreviyle kısa bir deneyim yaşamıştır. Çiller, siyasetin en alt tabanından yetişmeden DYP'ye girmesinden 3 yıl sonra parti lideri seçilmiş ve başbakan olarak siyasal kariyerinde en zirveye ulaşmıştır.

Thatcher ve Çiller, ideolojik olarak sağ konumda bulunan söz konusu partilerin genel başkanlık yarışına tek kadın aday olarak katılmış, deneyimli erkek adaylarla yarışmış ve parti liderliği mücadelesinde en yüksek oyu olarak partilerinin ilk kadın parti lideri sonrasında ülkelerinin ilk kadın başbakanı olmuşlardır. İki kadın siyasal liderin siyasette yükselirken yaşadıkları zorluk ve kolaylaştırıcı faktörler ülke özelinde incelenmiştir. DYP ve Muhafazakâr Parti'nin değişim isteği ve ülkelerinin siyasal konjonktürü iki liderin siyasete girmesi konusunda kolaylaştırıcı etki yapsa da DYP ve Muhafazakâr Parti'nin kadın temsili konusundaki ideolojileri ve tutumlarının olumlu olmadığı söylenebilir. Özellikle partinin tutucu davranışları nedeniyle Thatcher, Muhafazakâr Parti içinde zorluklar yaşamış eril siyasetle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Thatcher'ın parti lideri olarak seçilmesinde partideki değişim isteği kolaylaştırıcı etki yapsa da siyasal deneyimi de çok etkili olmuştur. Benzer şekilde parti liderliği yarışını Çiller'in kazanmasında; DYP'nin liberal ve modern görünme çabasıyla değişim isteği, böylece kentli seçmene hitap etme çabası etkili olmuştur. Çiller'in başbakanlığa gelişi ise Süleyman Demirel'in cumhurbaşkanı seçilmesiyle DYP'de oluşan liderlik boşluğuyla bağlantılı olmuş, ABD'de eğitim görmüş olması, ekonomi profesörü kimliği ile Türkiye'nin 1990'lardaki ekonomik sorunlarına teknokrat çözümler getireceği beklentisi yaratmıştır. Ayrıca batılı, modern ve eğitimli kadın imajı, Türkiye'nin modernleşme idealleriyle örtüşmüştür.

Kadın siyasi aktörlerin parti liderliği mücadeleleri benzerlik gösterirken; siyasal kariyerlerinde yükselme aşamaları, politika ve seçim başarıları iktidarda ve muhalefette kalma süreleri farklılık göstermiştir. Thatcher, ilk 4 yıl muhalefet lideri olarak sonraki 11 yıl başbakan olarak toplamda 15 yıl parti liderliği yapmıştır. Parti liderliği döneminde yapılan genel seçimlerin üçünde de partisini iktidara getirmiş ve Muhafazakâr Parti'nin oy oranları yükselmiştir. Thatcher, muhalefet liderliği döneminde katıldığı seçimlerde yüksek oy alarak 1979 yılında İngiltere'nin ilk kadın başbakanı olmuştur. Katıldığı üç genel seçimde aldığı yüksek oylarla 11 yılda 3 hükümet kurarak Başbakanlık görevini yürütmüştür. Çiller ise ilk 4 yıl başbakan ve koalisyon ortağı olarak, sonraki 5 yıl muhalefet lideri olarak toplamda 9 yıl parti liderliği yapmıştır. 1993 yılında parti lideri seçilmesiyle partisinin iktidarda olmasından dolayı herhangi bir seçime katılmadan Türkiye'nin ilk kadın başbakanı olmuş ve parti liderliği döneminde yapılan genel seçimlerde DYP'nin oy oranları düşmüştür.

Liderlerin ekonomi, iç ve dış politika ve söylemlerini şekillendiren dinamiklerin siyasi partilerinin ideolojik çizgisi, ülke ve dünya koşullarının etkisi ve kişisel liderlik tarzlarının etkisi

olduğu söylenebilir. Ancak Çiller'e göre Thatcher'in kişisel olarak kadın liderliğinin etkisinin çok daha baskın olduğu söylenebilir. 1979–1990 arasında kesintisiz başbakanlık yapan Thatcher döneminde İngiltere, ekonomik kriz ve sendikal hareketlerle mücadele ederken; 1993–1995 arasında başbakanlık yapan Çiller döneminde Türkiye, yüksek enflasyon, terör olayları ve siyasi istikrarsızlıkla mücadele etmiştir. *Ekonomi politikalarında* enflasyonla mücadele konularına odaklanan kadın başbakanların ekonomik kriz ile mücadelesi benzerlik gösterirken, bu mücadele kapsamında uyguladıkları ekonomi politikalarının başarısı farklılık göstermiştir. İki lider liberal ekonomi politikalarını, serbest piyasa ekonomisini savunmuştur. Thatcher'ın uyguladığı ekonomi politikaları olumlu sonuçlanırken, Çiller'in uyguladığı ekonomi politikalarıyla bir başarı elde edilmemiştir. Thatcher serbest piyasa ekonomisinin sıkı bir savunucusu olarak, sendikaların gücünü kırmış, devlet işletmelerini özelleştirmiş ve finansal piyasaları serbestleştirmiştir. Çiller de benzer şekilde liberal ekonomi politikaları benimsemiş ve özelleştirmelere ağırlık vermiş; ancak Thatcher kadar radikal reformlar yapamamıştır. Thatcher çok daha uzun süre iktidarda kalıp politikalarını daha kapsamlı uygulama şansı bulurken; Çiller koalisyon hükümetlerinde görev yapması, siyasi kariyerinin daha kısa sürmesi ve dönemin zorlu koşulları nedeniyle politikalarını tam olarak uygulayamamış ve benzer bir etki yaratamamıştır. Thatcher ve Çiller'in ekonomi, iç ve dış politikaları incelendiğinde uygulanan politikaların farklılıklarının yanı sıra daha çok benzerlik gösterdiği görülmüştür. *İç politikalar* kapsamında eğitim alanında yükseköğretim kurumlarına yönelik politikalar, sağlık alanında özelleştirme anlayışının yer aldığı politikalar, yerel yönetimlerde konut politikaları, terörle mücadele konusunda uygulanan politikadaki başarıları ve ülkelerin iç sorunlarının çözümüne yönelik gerçekleştirilen yasa değişiklikleri benzerlik göstermektedir. Her ne kadar söz konusu kadın başbakanların uyguladığı iç politikalarda benzerlik görülse de sağlık ve yerel yönetimler alanlarındaki politika başarıları farklılık göstermiştir. *Dış politikalar* kapsamında ise kadın başbakanların AET/AB ile ilgili ilişkileri farklılık gösterirken; diğer ülkelerle, ülke çıkarları açısından iletişimi, savunma politikalarındaki tutumları ve başarıları benzerlik göstermektedir. Thatcher İngiltere'yi derinden değiştirmiştir. İngiltere'de uyguladığı ekonomi politikalarıyla başlarda tepki çekse de uzun vadede politikaların faydası görülmüş ve benimsediğı ekonomi politikası anlayışını birçok ülke ve siyasal lider örnek alarak benimsemiştir. Ayrıca Thatcher, "Thatcherizm" olarak adlandırılan bir ekonomik/siyasi doktrin yaratmıştır. Thatcher'a söylenen ve kabul gören "Demir leydi" siyasal söylem ve lakabı, Türkiye'de Çiller'e yakıştırılsa da Çiller'in siyasi mirası daha tartışmalıdır. Söz konusu dönem ekonomik krizler ve siyasi çalkantılarla hatırlanmaktadır.

Thatcher kararlı, sert ve uzlaşmaz bir liderlik tarzı benimsemiş ve bunu yansıtan Demir Leydi sıfatıyla anılmıştır. Erkek egemen siyasette kadını özellikler sergilemek yerine, geleneksel erkek liderlik özelliklerini benimsemiş, kabinesinde çok az kadın bakan buldurmuş, kadın hareketlerine mesafeli durmuştur. Çiller ise daha yumuşak bir liderlik tarzı benimsemiş, akademisyen kimliğini ve batılı kadın imajını öne çıkartmıştır. Hem modern hem geleneksel değerleri dengeleyen bir profil çizmeye çalışmıştır. Thatcher'ın aksine, Çiller kadın kimliğini stratejik olarak kullanarak, politik söylemlerinde ve konuşmalarında "anne" ve "bacı" rollerini vurgulayarak toplumsal kabul görmeyi amaçlamıştır. Thatcher, kadın siyasetçilerin önünü açma konusunda aktif bir çaba göstermemesine rağmen İngiltere'de ilk kadın başbakan olarak kadın siyasetçilere yönelik ön yargıları kırmıştır. Politik başarısıyla da kadınların en üst düzey siyasi pozisyonlarda başarılı olabileceğini göstermiştir. Thatcher gibi Çiller de kadın hakları konusunda sistematik reformlar gerçekleştirilmediği takdirde muhafazakâr sağ siyasette kadın siyasetçilerin kabul görmesine katkı sağlamış, Türk siyasetinde kadın liderliğine dair önemli bir örnek oluşturmuştur. İki ülkede de siyasette kadın-erkek eşitliği tam olarak sağlanamasa da Thatcher sonrası

İngiltere’de kadın siyasetçiler artış göstermiş, Muhafazakâr Parti’den Theresa May (2016–2019) ve Liz Truss (2022) gibi kadın başbakanlar göreve gelmiştir. Türkiye’de ise Çiller sonrası üst düzey siyasette kadın temsiliinde önemli bir artış olmamıştır. Ayrıca kadın siyasetçiler hala daha parti liderliği ve başbakanlık pozisyonlarında çok az yer alırken, yerel ve ulusal siyasette kadın kotası tartışmaları devam etmektedir.

Sonuç olarak birbirlerine yakın dönemlerde görev yapan, ülkelerinin ilk kadın başbakanı olan Thatcher ve Çiller’in; siyasete ilgi duyma, siyasete katılma zamanları ve siyaset ve hükümet deneyimleri, siyasal kariyerlerinde yükselme başarıları farklılık göstermiştir. Parti liderliğine yükselmelerindeki faktörler, parti liderliği seçim süreçleri, başbakanlık dönemi politikaları benzerlik gösterirken; seçim başarıları ve başbakanlık süreleri farklılık göstermiştir. İki kadın liderde erkek egemen siyasette merkez sağ muhafazakâr siyaset alanında kendi ülkelerinde ilk kadın başbakan unvanını almayı başarmış siyasetçilerdir. Erkek egemen siyaset mekanizmasında giyim tarzları, saç stilleri, kullandığı aksesuarlarla da ulusal ve uluslararası alanda dikkat çekerek güçlü bir kadın başbakan imajıyla en önemli temsil mekanizmalarından biri olan “başbakanlık” konumunda ülkelerinde siyasal anlamda iz bırakmışlardır. Her iki lider de kendi dönemlerinde erkek egemen siyasette var olmayı başarmış, ancak sistemi dönüştürme konusunda sınırlı kalmışlardır. Thatcher’ın İngiliz siyasetine etkisi daha kalıcı olurken, Türkiye’de Çiller’in etkisi daha çok sembolik düzeyde kalmıştır. Her iki örnek de göstermektedir ki kadın liderlerin varlığı tek başına siyasetin erkek egemen yapısını değiştirmeye yetmemekte bunun için daha sistematik ve yapısal değişimler gerekmektedir.

NOTLAR

¹ Gölge kabine, parlamenter sistemlerle yürütölen ölkelerde muhalefet lideri tarafından oluşturulan, hükümet kabinesine alternatif olarak ana muhalefet milletvekillerinden oluşmaktadır. Gölge kabinedeki, gölge bakanların bir sonraki seçimde muhalefet partisinin iktidara gelmesi durumunda hükümet kabinesinde yer alması beklenir.

² İlk tur seçimlerde; Margaret Thatcher 130, Edward Heath 119, Hugh Fraser 16 oy almıştır. İkinci turda ise; Margaret Thatcher 146, William Whitelaw 79, Geoffrey Howe 19, Jim Prior 19, John Peyton 11 oy almıştır

³ İlk tur seçimlerde; Margaret Thatcher 130, Edward Heath 119, Hugh Fraser 16 oy almıştır. İkinci turda ise; Margaret Thatcher 146, William Whitelaw 79, Geoffrey Howe 19, Jim Prior 19, John Peyton 11 oy almıştır.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik Kurul Onayı

Bu araştırma için Etik Kurul Onayına ihtiyaç yoktur.

Yazar Katkıları

Hazal Eroğlu: Katkı oranı %50

Niran Cansever: Katkı oranı %50

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuştur.

Çıkar Çatışması

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek Beyanı

Bu çalışma herhangi bir kurumdan destek almamıştır.

KAYNAKÇA

7.11.1982 Tarihli ve 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç Metni ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun. (1995, 26 Temmuz). *Resmî Gazete* (Sayı: 22355). 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22355.pdf> adresinden alınmıştır.

Aitken, J. (2013). *Margaret Thatcher power and personality*. In Bloomsbury.

Arat, Y. (1998). A woman prime minister in Turkey: Did it matter? *Women and Politics*. ss. 1-21.

Arcaşüre, C. (2001), *Etekli demokrasi*. Bilgi Yayınevi.

- Arcayürek, C. (2002). *Çankaya muhalefeti*. Bilgi Yayınevi.
- Başbakan Tansu Çiller'in konuşmaları. (1995a). Başbakanlık Basın Merkezi.
- BBC News (2015). Dünyada hangi ülkeler kadınlar tarafından yönetiliyor? 31 Mart 2024 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/01/150112_dunyanin_kadin_liderleri adresinden alınmıştır.
- Bennett, C. (2010). *Muslim women of power: Gender, politics and culture in Islam*. 1. Baskı. London. Bloomsbury Publishing Plc.
- Bildirici, F. (1998). *Maskeli Leydi tekмили birden - Tansu Çiller*. Ümit Yayıncılık.
- Blundell, J. (2008). *Margaret Thatcher a portrait of the Iron Lady*. Algora Publishing.
- Brown, J. M. (1994). Tansu Çiller and the question of Turkish identity. *World Polity Journal*, 55–60.
- Bülbül, A. (2019). Başbakan Angela Merkel dönemi Almanya'nın Ortadoğu Politikası (Tez No. 584037) [Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi].
- Campbell, J. (2011). *The Iron Lady Margaret Thather from grocer's to prime minister*. Penguin Books.
- Cannadine, D. (2017). *Margaret Thatcher a life and legacy*. Oxford University Press.
- Cansever, N. (2019). Türk siyasal hayatında yöneten sağın bölünmesi: 1990'lı yıllarda Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisi karşılaştırmalı analizi (Tez No. 601815) [Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi].
- Cansever, N., & Kiriş, H. M. (2021). *Yöneten sağda rekabet ve dönüşüm*. Detay Yayıncılık. Ankara
- Carlton Club. (2024). Carlton club history. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.carltonclub.co.uk/the-club/history/> adresinden alınmıştır.
- Carpenter, D. S. (2014). *Great leaders Margaret Thatcher*. The Editors of New Word City.
- Crines, A. S. vd. (2016). *The political rhetoric and oratory of Margaret Thatcher*. Palgrave Macmillan.
- Çiller, T. (1993). *DYP Genel Başkanı ve Başbakan Tansu Çiller'in Konuşmaları*. Başkanlık Basın Merkezi.
- Çiller, T. (1994). *DYP Genel Başkanı ve Başbakan Tansu Çiller'in Konuşmaları*. Başbakanlık Basın Merkezi.
- Çiller, T. (1995a). *Başbakan Tansu Çiller'in Konuşmaları*. Başbakanlık Basın Merkezi.
- Çiller, T. (1995b). *Türkiyem*. Ankara.
- Çiller, T. (2002). *Prof. Dr. Tansu Çiller değişim ve demokrasi söylemleri*. Doğru Yol Partisi Yayınları.
- Demirkürek, İ. (2011). 1980 Sonrası değişimin ışığında kadın ve liderlik olgusu: Tansu Çiller örneği (Tez No. 302057) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi].

- Doğru Yol Partisi & Anavatan Partisi. (1996). *Doğru Yol Partisi ile Anavatan Partisi Ortak Hükümet Protokolü ve Ekleri*. 6 Mayıs 2023 tarihinde <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/5f10b799-155f-44de-9900-e288892c4b0b> adresinden alınmıştır.
- Doğru Yol Partisi. (1998). *II. Demokrasi Programı*. 24 Kasım 2024 tarihinde <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/87d36890-28c3-4f0d-be1d-58c736160137> adresinden alınmıştır.
- Doğru Yol Partisi. (1990). 3. Olağan Büyük Kongresi sonuç belgesi, 24–25 Kasım 1990. Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi.
- Doğru Yol Partisi. (1995). *Doğru Yol Partisi 12 yaşında*. Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi.
- Electoral Calculus (2024). Election history and commentary. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.electoralcalculus.co.uk/commentary.html> adresinden alınmıştır.
- Erel, N., & Bilge, A. (1994). *Tansu Çiller'in siyaset romanı*. Bilgi Yayınevi.
- Eroğlu, H., & Cansever N. (2023). Dünya'da siyasal alanda kadın liderler. E. Osman & G. Gafurova (Eds.), *International Istanbul Modern Scientific Research Congress-V: The of Full Texts* ISBN: 978-625-367-198-3. 5. Uluslararası İstanbul Modern Bilimsel Araştırmalar Kongresi (ss. 404-417).
- Euronews (2019). Dünyada hangi ülkeleri kadın liderler yönetiyor?. 01 Nisan 2024 tarihinde <https://tr.euronews.com/2019/12/12/hangi-ulkeleri-kadin-liderler-yonetiyo-r-finlandiya-kadinlar-icin-secme-secilme-turkiye> adresinden alınmıştır.
- Evans, J. E. (1997). *Thatcher and Thatcherism*. Routledge.
- Global Women Leader (2024). 8 Dynamic women prime ministers shaping global politics in 2024. 31 Mart 2024 tarihinde <https://www.theglobalwomanleader.com/> adresinden alınmıştır.
- Gökmen, Y. (1999). *Sarışın güzel kadın*. Doğan Kitapçılık.
- Heppell, T. (2008). *Choosing the Tory Leader: Conservative Party Leadership elections from heath to cameron*. Tauris Academic Studies.
- IPU Parline. İngiltere Seçim sonuçları. 24 Kasım 2024 tarihinde <https://data.ipu.org/parliament/GB/GB-LC01/election/GB-LC01-E20240704/> adresinden alınmıştır.
- IPU Parline. Türkiye Seçim sonuçları. 24 Kasım 2024 tarihinde <https://data.ipu.org/parliament/TR/TR-LC01/election/TR-LC01-E20230514/> adresinden alınmıştır.
- Jalalzai, F. (2004). Women political leaders: Past and present. *Women & Politics*, 26(3-4), 85-108.
- Jalalzai, F. (2014). Gender, presidencies, and prime ministerships in Europe: Are women gaining ground?. *International Political Science Review*, 35(5), 577-594.
- Jenkins, S. (2020). *İngiltere'nin kısa tarihi*. Çev: Kocabaşoğlu, U. İletişim Yayınları.
- Kelly, S. (2021). *Margaret Thatcher: The Conservative Party and the Northern Ireland Conflict 1975 – 1990*. Bloomsbury Publishing.

- Kesgin, B. (2012). *Tansu Çiller's leadership traits and foreign policy. Perceptions*, 29–50.
- Kösecik, M. (2000). Baş Vergisi'nin Başbakan Thatcher'ın istifasındaki rolü. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 201–208.
- Kwarteng, K. (2015). *Thatcher's trial 180 days that created a conservative icon*. Public Affairs.
- Lewis, R. (1975). *Margaret Thatcher a personel and political biography*. Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Margaret Thatcher Foundation (1980a). Speech to Conservative Party conference. 11 Mart 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/104431> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation (1988a). Speech to the College of Europe. 11 Mart 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/107332> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1945). Speech in Sleaford. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/100817> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1975a). Press Conference after winning Conservative leadership 25 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/102452> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1975b). Remarks at Victory Party. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/102490> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1976a). Speech at Kensington Town Hall. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/102939> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1976b). The right approach. 24 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/109439> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1979a). 1979 Budget. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/109497> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1979b). Press conference after Dublin European Council. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/104180> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1979c). Speech at youth for Europe rally. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/104088> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1980b). 1980 Budget. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/1094988> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1981). 1981 Budget. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/109499> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1982). Speech to Conservative Rally at Cheltenham. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/104989> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1983). Conservative General Election Manifesto 1983. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/110859> adresinden alınmıştır.

- Margaret Thatcher Foundation. (1984a). 1984 Budget. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/109501> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1984b). Speech to Conservative Party conference. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/105763> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1984c). TV Interview for BBC. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/105592> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1985). 1985 Budget. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/109502> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1986). US bombing of Libya. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/106363> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1988b). Speech to Conservative Women’s conference. 24 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/107248> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1989). Speech to Conservative Women’s conference. 24 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/107675> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1990a). Letter to Sir Geoffrey Howe MP. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/108236> adresinden alınmıştır.
- Margaret Thatcher Foundation. (1990b). Rome European Council. 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.margaretthatcher.org/document/108234> adresinden alınmıştır.
- Medium (2020). The semiotics of Thatcher’s handbag. 28 şubat 2020 tarihinde <https://medium.com/exploring-history/the-semiotics-of-thatchers-handbag-5a8a4dfa5652> adresinden alınmıştır.
- Mogalakwe, M. (2006). The use of documentary research methods in social research. *African Sociological Review*, 10(1), 221-230.
- Moore, C. (2013). *Margaret Thatcher*. Penguin Books.
- Müller-Rommel, F. & Vercesi, M. (2017). Prime ministerial careers in the European Union: Does gender make a difference? *European Politics and Society*, 18(2), 245-262.
- Odatv (2022). 5 Nisan 1994, Bu tarihi krizden kaçınılabilirdi, oradaydım. 09 Mart 2024 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=UUKVxShKQFM> adresinden alınmıştır.
- Özdikmen, T. (2021). Margaret Thatcher’ın hayatı, kişiliği ve Türkiye’ye bakışı (Tez No. 694276) [Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi].
- Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesine ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (1994, 27 Kasım). *Resmî Gazete* (Sayı: 22124). 22 Kasım 2024 tarihinde <https://resmigazete.gov.tr/> adresinden alınmıştır.
- Paker, T. (2015). Durum Çalışması. (Edt.), Fatma Nevra Seggie, Yasemin Bayyurt. *Nitel Araştırma*. Ankara. Anı Yayıncılık, ss. 119-134.

- Paxton, P., & Hughes, C. (2007). Women as presidents, prime ministers and government ministers. Paxton, P. Hughes, M. M. & O'Connor, K. (2010). *Gender and Women's Leadership: A Reference Handbook*, 321-30.
- Posta (2018). Tansu Çiller'in beyaz renk düşkünlüğü (Tansu Çiller Stili). 28 Şubat 2024 tarihinde <https://www.posta.com.tr/galeri/tansu-ciller-in-beyaz-renk-duskunlugu-tansu-ciller-stili-1363559/11> adresinden alınmıştır.
- Saybaşıllı, K. (1995). *DYP-SHP Koalisyonu'nun üç yılı*. Bağlam Yayıncılık.
- Seldon, A., & Daniel, C. (2013). *Britain under Thatcher*. Routledge.
- Statista (2023). Number of countries where the de facto highest position of executive power was held by a woman from 1960 to 2023. 31 Mart 2024 tarihinde <https://www.statista.com/statistics/1058345/countries-with-women-highest-position-executive-power-since-1960/> adresinden alınmıştır.
- Tali, R. (2022). En yüksek cam tavanlara meydan okumak: Latin Amerika kadın devlet başkanları. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 5(1), 1-17.
- Thatcher, M. (1993). *The downing street years*. HarperCollins Publishers.
- Thatcher, M. (1995). *The path to power*. HarperCollins Publishers.
- The Editors of New Word City. (2013). *Margaret Thatcher: A life*. New Word City.
- The World Bank (2022a). GDP–Türkiye. 09 Mart 2024 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=TR> adresinden alınmıştır.
- The World Bank (2022b). GDP–United Kingdom. 08 Mart 2024 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=GB> adresinden alınmıştır.
- ThoughtCo (2019). Women prime ministers and presidents: 20th Century. 31 Mart 2024 tarihinde <https://www.thoughtco.com/women-prime-ministers-presidents-20th-century-3530291> adresinden alınmıştır.
- TRT Arşiv (2018). 5 Nisan kararları. 09 Mart 2024 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=289OhrZKAAQ> adresinden alınmıştır.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2012). Milletvekili Genel Seçim seçimleri 1932–2011 (ISBN 978-975-19-5319-3). Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası. Ankara.
- Uzman Erbaş Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname. (1993, 12 Ağustos). *Resmî Gazete* (Sayı: 21666). 22 Kasım 2024 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr> adresinden alınmıştır.
- Worldwide Guide to Women in Leadership (2017). Woman prime ministers. 31 Mart 2024 tarihinde https://www.guide2womenleaders.com/Premier_Ministers.htm adresinden alınmıştır.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. 12. Baskı. Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Yılmaz, O. (2016). Türk ve Alman siyaset yaşamında kadın figürü ve politik söylemleri. Politik dilbilim incelemesi, Angela Merkel ve Tansu Çiller Örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(2).

Yin, R. K. (2018). *Case study research: Design and methods*. 6. Baskı. London. Sage Publications.

Araştırma Makalesi / Research Article

Borsa Kapitalizasyonu, Ekonomik Büyüme, Ticaret Hacmi ve Banka Kredi Genişlemesinin Sürdürülebilir Gelişim Üzerindeki Etkisi: G7 Ülkelerinden Kanıtlar*

Cengizhan Karaca¹, İbrahim Halil Ekşi², Ahmet Şit³

Öz

Bu çalışmanın amacı, G-7 Ülkelerinde Borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi ve banka kredilerindeki genişlemenin sürdürülebilir gelişim üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Küresel zenginliğin %64'ünü temsil etmesi dolayısı ile örneklem ülke grubu olarak yalnızca G-7 Ülkeleri seçilmiştir. Çalışmanın ele aldığı dönem, 1990-2019 aralığını kapsamaktadır. Çalışmanın bağımlı değişkeni sürdürülebilir gelişim; bağımsız değişkenleri ise borsa kapitalizasyonu, kişi başı milli gelir, toplam ticaret hacmi ve dağıtılan yerel kredilerdir. Yöntem olarak Panel AMG Grup tahmincisi Dumitrescu ve Hurlin Panel Nedensellik teknikleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, ticaret hacmi ve sürdürülebilir gelişim arasında pozitif bir ilişki vardır. Ekonomik büyüme 4 ülkenin sürdürülebilir gelişimi negatif etkilerken, diğer ülkeler üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir. İlave olarak, ticaret hacminin 5 ülkenin sürdürülebilir gelişimine önemli bir katkı sunduğu, diğer ülkelerde ise herhangi bir etkisinin bulunmadığı gözlemlenmiştir. Banka kredilerindeki genişleme ise İtalya ve ABD'nin sürdürülebilir gelişimine negatif etki ederken Almanya'ya olumlu katkı sağlamakta, diğer ülkeler üzerinde herhangi bir etki meydana getirmemektedir. Ülkelerin sürdürülebilir gelişimlerini sağlamak için ticari piyasalarında daha etkin düzenlemeler yapması ve ticaret hacimlerini geliştirici politikalar geliştirmelidir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Gelişim, Borsa Kapitalizasyonu, Ekonomik Büyüme, G-7 Ülkeleri, Panel Veri Analizi.

The Impact of Stock Market Capitalization, Economic Growth, Trade Volume, and Bank Credit Expansion on the Sustainable Development Index: Evidence from G7 Countries

Abstract

This study aims to investigate the impact of stock market capitalization, economic growth, trade volume, and the expansion of bank credits on the Sustainable Development Index in the G-7 countries. The sample group was exclusively selected as the G-7 countries due to their representation of 64% of global wealth. The period of the study spans from 1990 to 2019, with the Sustainable Development Index serving as the dependent variable. The independent variables include stock market capitalization, GDP - per capita, trade volume, and domestic credits to the private sector. Methodologically, the study employs the Panel AMG (Augmented Mean Group) estimator and the Dumitrescu-Hurlin Panel Causality tests. According to the findings, there is a positive relationship between trade volume and the Sustainable Development Index. While economic growth negatively affects the sustainable development index of 4 countries, it does not have any effect on other countries. Additionally, trade volume significantly contributes to the sustainable development of five countries, with no observed impact on the others. The expansion of domestic credits negatively influences the sustainable development of Italy and the USA, whereas it positively contributes to Germany, without affecting the other countries. To ensure sustainable development, countries should make more effective regulations in their commercial markets and develop policies that will increase their trade volumes.

Keywords: Sustainable Development, Stock Market Capitalization, Economic Growth, G-7 Countries, Panel Data Analysis.

* Bu çalışma 18-21 Ekim 2023 tarihinde 26. Finans Sempozyumu'nda sunulan "Sürdürülebilir Gelişim Borsa Kapitalizasyonu, Ekonomik Büyüme ve Banka Kredilerindeki Genişlemenin Boyutları G7 Ülkelerinden Kanıtlar" başlıklı bildirinin geliştirilmiş ve genişletilmiş halidir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, SBMYO Muhasebe ve Vergi Bölümü, ckaraca@gantep.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8121-7142>

² Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, eksihalil@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0239-3253>

³ Sorumlu Yazar (Corresponding Author) Doç. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, SBBF Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ahmet.sit@ozal.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0257-9023>

Atıf/Cite as: Karaca, C., Ekşi, İ. H., Şit, A. (2024). Borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi ve banka kredi genişlemesinin sürdürülebilir gelişim üzerindeki etkisi: G7 ülkelerinden kanıtlar. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2025, 43 (1), 94-115.

© 2025 Hacettepe Üniversitesi.

EXTENDED SUMMARY

In enterprises operating in line with development goals, development should be sustainable within the framework of the principle of business continuity. For this reason, politicians expect all targets for economic growth and development to be sustainable. In fact, the concept of sustainable development is based on the understanding that growth for countries will not only consist of economic growth (Warman & Thirlwall, 1994). The concept of sustainable development was based on the Limits to Growth Report (Limits to growth) at the Stockholm Environment Conference in 1972 and the Mediterranean Action Plan in 1974. Conceptually, it was first mentioned in the report on Our Common Future (Brundtland Report) published by the World Commission on Environment and Development in 1987. Subsequently, the Rio Conference in 1992, the Kyoto Protocol in 1997, the United Nations Millennium Development Summit in 2000 and the World Summit on Sustainable Development in 2002 indicate that the importance of sustainable development has increased worldwide (Sneddon et al., 2006).

Low-cost funding for enterprises operating in countries will increase the volume of production. For enterprises in sectors with market saturation, it will enable them to utilize other income-generating investment instruments. In other words, some of the funds will be invested in real markets and the volume of trade will increase, production will increase and economic growth will be achieved. On the other hand, surplus funds will be invested in different financial investment instruments in the financial markets, which will lead to the development of stock exchanges and financial markets in general. In other words, one of the starting points of the double-sided growth of the real and financial markets in enterprises with insufficient equity is bank credit expansion. However, this credit expansion should be utilized in optimal investments and channeled into investment rather than consumption. The simultaneous development of real and financial markets will lead to a sustainable increase. This would allow for a correlation with the sustainable development index. The compositions of the sustainable development index also support these data.

The aim of this study is to investigate the effects of stock market capitalization, economic growth, trade volume and bank credit expansion on sustainable development in G-7 countries. Only G-7 countries are selected as the sample country group since they represent 64% of global wealth. The period covered by the study covers 1990-2019. The dependent variable of the study is sustainable development, while the independent variables are stock market capitalization, GDP per capita, total trade volume and domestic credit allocated. Panel AMG Group estimator Dumitrescu and Hurlin Panel Causality techniques are used as the methodology.

This study contributes to the literature by comprehensively examining the interactions between the sustainable development index (SDI) and stock market capitalization, economic growth, trade volume and bank credit expansion for G7 countries. Apart from Destek et al. (2023), there is no other study that examines these macro variables together in the same model for G7 countries. Using the panel AMG method, the results are strengthened by analyzing both the overall effects for G7 countries and individual country-specific effects by taking into account horizontal cross-sectional dependence. The fact that the AMG coefficient estimator yields both panel and country-specific results allows for the interpretation of the volatility of the sustainable development index, stock market capitalization, economic growth, trade volume, and bank credit expansion variables on a country-by-country basis. This will enable the interpretation of the variables according to the advanced level of the countries. The interpretation of the study on a country specific-based expresses unique results. Moreover, the dynamic causal relationships between sustainable development and these macro variables are also revealed using the Dumitrescu-Hurlin panel causality test developed for heterogeneous panels. It provides a deeper understanding of the effects of sustainable development policies for G7 countries and their relationship with economic growth, trade and financial markets, thus filling an important gap in the literature and providing valuable implications for policymakers.

This study examines the relationship between sustainable development and stock market capitalization, economic growth, trade volume and bank credit expansion in G7 countries over the annual period 1990-2019. The reason for taking the data set until 2019 is that although macroeconomic data are presented with a one-year lag, sustainable development index data provide data later than macroeconomic indicators. The dependent variable of the study is the sustainable development index recently developed by Hickel (2020) as a sustainable development indicator and coded as SSI. The independent variables are stock market capitalization (STOCK MARKET), which is the share of stock market capitalization of publicly traded local firms in GNP, economic growth (GNP), which is GNP per capita in 2015 constant USD amounts, trade volume as a percentage of GNP (TRADE), and expansion in bank credit to

the private sector (CREDIT). The dependent variable, SDI, was obtained from the open access website developed by Hickel, (2020); the independent variables are obtained from the World Bank data (World Development Indicators) browser (The World Bank Database, 2023) and all variables are used in natural logarithmic form in order to be suitable for econometric tests.

In this study, we use the Panel Augmented Mean Group (AMG) estimator developed by Bond & Eberhardt, (2013) and Eberhardt & Bond, (2009) to assess cross-sectional dependence and country-specific heterogeneity across G7 countries. The other advantage of using this methodology is that it allows the examination of the parameters of non-stationary variables. Therefore, no preliminary test (unit root or cointegration) is required to use this approach (Destek & Sarkodie, 2019). To examine the causal links between variables, this study uses heterogeneous panel causality (Dumitrescu & Hurlin, 2012). This methodology is an improved version of Granger causality and is adapted to heterogeneous panel data models. Moreover, Monte Carlo simulations show that this methodology yields consistent results under cross-sectional dependence.

According to the empirical analyses across G7 countries, we find that stock market capitalization has a negative impact on sustainable development, suggesting that the growth and profitability-oriented strategies of large corporations do not adequately take environmental and social responsibilities into account. We also find that economic growth has a negative impact on sustainable development, increasing environmental costs and leading to inefficient use of natural resources. In contrast, we conclude that the volume of trade makes a strong contribution to sustainable development, and that trade plays a positive role by promoting the diffusion of sustainable technologies and products. On the other hand, credit to the private sector does not have a significant impact on sustainable development, underlining the fact that credit policies are not sufficiently directed towards sustainable projects. Overall, these results emphasize that to promote sustainable development in G7 countries, stock market and economic growth strategies need to be carefully managed and trade policies need to be strengthened to enhance sustainability.

On the other hand, according to Dumitrescu-Hurlin (2012) panel causality test results, we find that the sustainable development index (SDI) and other economic variables exhibit remarkable relationships. We find a strong and significant effect of stock market capitalization and credit expansion on the SDI, while the SDI exhibits reciprocal causality on the stock market and credit. On the other hand, we find that economic growth affects the GCI, while the effect of trade volume on the GCI is significant. These findings emphasize the dynamics between sustainable development and economic indicators and highlight the importance of stock market and credit policies on sustainability. These results are important in terms of revealing individual interactions outside the established model.

GİRİŞ

Kalkınma hedefleri doğrultusunda faaliyet gösteren işletmelerde kalkınmanın işletme sürekliliği ilkesi çerçevesinde süreklilik arz etmesi gerekmektedir. Bu nedenle politikacılar için ekonomik büyüme ve kalkınma özelinde tüm hedeflerin sürdürülebilir olması beklenmektedir. Aslında sürdürülebilir kalkınma kavramı, ülkeler için büyümenin sadece ekonomik büyümeden ibaret olmayacağı anlayışından yola çıkmıştır (Warman ve Thirlwall, 1994). Sürdürülebilir kalkınma kavramına 1972’de Stockholm Çevre Konferansında Büyümenin Sınırları Raporu (Limits to growth), 1974 Akdeniz Eylem Planı temel oluşturmuştur. Kavramsal olarak ise ilk defa 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunun yayınladığı Ortak Geleceğimiz (Brutland Raporu) temalı raporda yer verilmiştir. Ardından 1972 Rio Konferansı, 1997 yılında Kyoto Protokolü, 2000 yılında Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Zirvesi ve 2002 yılında Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi sürdürülebilir kalkınmanın dünya genelinde önemini arttırdığını işaret etmektedir (Sneddon vd., 2006).

2015 yılında 193 ülkenin katılımı ile Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (Sustainability Development Goals (SDG)) protokolü yapılmıştır. Bu protokolün temel amacı, dünya genelinde yoksulluğu bitirmek, evrenin zarar görmesini önlemek, dünya genelinde insanların refahını sağlamak, gelir adaleti oluşturmaktır. Kısaca daha yaşanabilir bir dünya için seferber olmak ve insanların refahını arttırmaktır. Son olarak da 2018 yılında Avrupa Birliği’nin yayınladığı sürdürülebilir Kalkınmanın Finansmanı Eylem Planı yukarıda saptanan hedeflerin gerçekleştirilebilirliğinin zorunlu olduğunu göstermektedir (European Commission, 2018). Sürdürülebilir kalkınmanın temeli ekonomik büyüme, çevresel koruma ve sosyal gelişim olmak üzere üç ana unsurdan oluşmaktadır (Kanberoğlu ve Kara, 2016). Sürdürülebilir kalkınmanın dünya genelinde önemini artması yeni kavramları doğurmuştur. Sürdürülebilir finans, geleneksel finanstan farklı olarak finansal, sosyal ve çevresel amaçların bileşiminden oluşmaktadır (Schoenmaker, 2017). Yatırımcılar, fon arz edenler, fon talep edenler için çevresel, sosyal ve yönetim ilkelerini karar almanın yanı sıra iktisadi kalkınma ve yatırım stratejilerinde de uygulamaktadır (Akbaş ve Canikli, 2019). Sürdürülebilir finansın son dönemlerde yeşil finans ile birlikte anılması, çevresel anlamda da kavramı vurgulamaktadır. Enerji şirketleri tarafından ihraç edilen yeşil ve mavi tahvillere olan talebin artması ve buna bağlı olarak ihraç miktarının da artması sürdürülebilir finans kavramının tabana yayıldığını göstermektedir. YDA Yeşil/Sürdürülebilir Tahvil, Rönesans Yeşil Proje Tahvili, Garanti Cinsiyet Tahvili, Garanti Yeşil Bono, Zorlu Enerji Sürdürülebilir Sukuk, Yapı Kredi Yeşil Tahvil, Vestel Elektronik Yeşil Tahvil ülkemizde ihraç edilen sürdürülebilir tahvillerdir. Sürdürülebilir tahvil ihracının artırılması için SPK 2021 yılında ‘Yeşil Borçlanma Aracı ve Yeşil Kira Sertifikası Rehberi’ yayınlamıştır. Bu rehber ile yeşil borçlanma araçları ile çevrenin korunması, mavi borçlanma araçları ile de deniz ve okyanuslardaki çevresel bozulmalara karşı projelerin finanse edilmesi amaçlanmıştır (Canikli, 2022; Sermaye Piyasası Kurulu, 2021).

Hickle (2020) tarafından geliştirilen Sürdürülebilir Gelişim Endeksi (SDI), ülkelerin insani gelişim sağlama kapasitesini ekolojik verimlilik temelinde ölçen bir göstergedir. Bu endeks, iki temel bileşenin oranı olarak hesaplanır. İlk bileşen, yaşam beklentisi, eğitim ve modifiye edilmiş gelir endekslerinin geometrik ortalaması alınarak oluşturulan bir “gelişim endeksi”dir. Bu yapı, geleneksel İnsani Gelişim Endeksi (Human Development Index)’ni temel alır. İkinci bileşen ise tüketim kaynaklı CO₂ emisyonları ve ekolojik ayak izinin, kişi başına düşen yeryüzü sınırlarını ne ölçüde aştığını gösteren bir “ekolojik etki endeksi”dir. Bu yaklaşım, ülkelerin sürdürülebilir

gelişim performansını değerlendirirken, çevresel sınırları da dikkate alarak daha kapsamlı bir analiz sunmaktadır.

Ülkelerin kalkınmasında finansal piyasalarının gelişimi stratejik bir önem sahiptir. Finansal piyasalar özellikle sürdürülebilir kalkınmayı hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkilemektedir. Örneğin, bankalar çevresel kirlenme projelerini fonladığı takdirde, doğal kirlenmenin önüne geçme adına katkı sağlayacakları için proje sonunda fayda/kazanç sağlayabilirler. Yani çevresel etmenler finansal piyasalardaki geleneksel fayda-maliyet dengesini kırmış olacaktır (Guo ve Yongda, 2010). Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) raporlarında yer alan tahminlere göre sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşebilmesi için dünya genelinde 5-7 trilyon dolar bir yatırıma ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun yaklaşık 2,5-4 trilyon doları gelişmiş ülkeler tarafından fonlandığında yaklaşık 2,5-3 trilyon dolaylı bir finansman açığı doğmaktadır. Hatta pandemi dönemi sonrasında bu finansman açığının 5 trilyon dolara yaklaştığı belirtilmektedir (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, 2020). Bu finansman açığının kapanmasında finansal piyasaların başrol oyuncusu olacağı söylenebilir. Finansal piyasaların ana aktörlerinden biri de şüphesiz borsalardır. Borsalar fon arz edenler, fon talep edenler, düzenleyici ve aracı kuruluşlar, politika yapıcılar arasında önemli rol oynamanın yanı sıra şeffaf, güvenilir, sistematik ve düzenli bir piyasa oluşturur ve tarafları teşvik ettiği söylenebilir. Uluslararası piyasalar dünya geneli için çok kompleks bir yapıdadır. Özellikle dünyada borsaların çok sayıda olması uluslararası yatırım yapmak isteyenler için finansal sürdürülebilirliği olumsuz etkilemektedir (Vijaya ve Reddy, 2017). Afrika'da 1989 yılında payları borsada işlem gören 8 firma varken 2006 yılında bu sayı 19'a çıkmıştır. Ayrıca Afrika'da (Güney Afrika haricinde) borsada işlem göre pay senetlerinin piyasa değeri 1992-2002 döneminde 113.423 milyon dolardan 244.672 milyon dolara artarken piyasa kapitalizasyonu iki kattan fazla artış göstermiştir (Yartey ve Adjasi, 2007). Güney Afrika'da en fazla payın işlem gördüğü Johannesburg Borsası'nda (JSE) halka açık güncel firma sayısı 275 olup borsa değeri yaklaşık 83 milyar dolara çıkmıştır (Trading Economics, 2024).

Borsa kapitalizasyonunun sürdürülebilir gelişim üzerindeki etkisinin geleneksel bazda değerlendirildiğinde piyasa değerleri yüksek olan ülkelerin sermaye piyasalarının gelişmişliği, ekonomik büyüme yoluyla çevresel sürdürülebilirliğin sağlanacağı düşünülse de borsadaki piyasa değeri artışı her zaman sürdürülebilir kalkınma ile örtüşmeyebilir. Örneğin, petrol, kömür ve ağır sanayi gibi çevresel etkileri yüksek sektörlerde faaliyet gösteren şirketlerin piyasa değerinin artması, çevresel sürdürülebilirliği olumsuz etkileyebilir. Bu tür yatırımlar, sürdürülebilir gelişimin ekolojik bileşenini negatif yönde etkileyebilmekte ve genel sürdürülebilir gelişim performansını zayıflatabilmektedir. Diğer taraftan, ekonomik büyüme, bir ülkenin ekonomik refahının, sağlık ve eğitim hizmetlerinin iyileşmesine katkıda bulunmaktadır. Bu da sürdürülebilir gelişim bileşenini güçlendirebilmektedir. Örneğin, yüksek ekonomik büyümeye sahip ülkeler, genellikle daha gelişmiş sağlık ve eğitim altyapısına sahiptir ve bu da insanların yaşam kalitesini artırmaktadır. Ayrıca, ekonomik büyümenin çevre dostu teknolojilerle desteklenmesi, yenilenebilir enerji ve düşük karbonlu üretim yöntemlerinin teşvik edilmesi gibi stratejiler, hem ekonomik hem de ekolojik sürdürülebilirliği desteklemektedir. Ancak, ekonomik büyüme çevresel maliyetlerle birlikte geldiğinde, bu büyüme sürdürülemez hale gelebilmektedir. Örneğin, hızlı sanayileşme ve enerji tüketiminin artışı, doğal kaynakların tükenmesine ve çevre kirliliğinin artmasına yol açabilmektedir. Bu tür büyüme, kısa vadede ekonomik büyümeyi artırsa da uzun vadede sürdürülebilir gelişimin ekolojik bileşenine zarar verebilmektedir.

Gelişmiş ülkelerde ticaret hacmi, ülkelerin ekonomik büyümesini, teknoloji transferini ve iş fırsatlarını artırmaktadır. Örneğin, çevre dostu ürünlerin ihracatı ve ithalatı, sürdürülebilir gelişimi teşvik etmektedir. Gelişmiş ülkelere çevre dostu teknoloji ithal eden ülkeler, bu teknolojileri kendi sanayilerine adapte ederek çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlayabilmektedir. Bu tür ticaret faaliyetlerin, sürdürülebilir gelişimin ekolojik bileşenini olumlu yönde etkileyeceği değerlendirilmektedir. Son olarak, Bankaların özel sektöre sağladığı krediler, işletmelerin büyümesi, yenilikçi projelere yatırım yapması ve kapasite artırımı için kritik öneme sahiptir. Örneğin, yenilenebilir enerji projeleri için sağlanan krediler, ülkelerin enerji dönüşümünü hızlandırarak çevresel sürdürülebilirliği teşvik eder. Ayrıca, küçük ve orta ölçekli işletmelere (KOBİ'ler) verilen destekler, istihdamı artırarak ekonomik kalkınmaya katkıda bulunur ve bu da SDI'nın gelişim bileşenine pozitif etki yapmaktadır. Ancak, kredi genişlemesi, çevresel sürdürülebilirliği dikkate almadan yüksek karbon emisyonlu sektörlerle yönelirse, ekolojik zararlar ortaya çıkabilir. Örneğin, fosil yakıt santrallerinin veya yoğun enerji tüketen sanayilerin finanse edilmesi, karbon ayak izini artırarak SDI'nın ekolojik bileşenini olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle, kredi tahsislerinde çevre dostu projelere öncelik verilmesi önemlidir. Bu noktada, tüm uluslararası önlemler ile sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmada G7 ülkeleri genelinde ve ülke bazlı politikalarında borsa kapitalizasyonunun, ekonomik büyümenin, ticaret hacminin ve ticaret hacminin sürdürülebilir gelişim üzerindeki etkilerinin ortaya çıkarılması önemli bir araştırma konusu olarak literatürde yerini almaktadır.

Bu çalışma, G7 ülkeleri özelinde sürdürülebilir gelişim endeksi (SDI) ile borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi ve banka kredi genişlemesi arasındaki etkileşimleri kapsamlı bir şekilde inceleyerek literatüre önemli katkılar sunmaktadır. Destek vd. (2023) çalışması dışında, bu makro değişkenlerin G7 ülkeleri için aynı modelde birlikte ele alındığı başka bir çalışma bulunmamaktadır. Panel AMG yöntemi kullanılarak yatay kesit bağımlılığını dikkate alan analizlerle hem G7 ülkelerinin genelinde hem de ülke bazlı bireysel etkiler detaylı şekilde değerlendirilmiş ve sonuçlar güçlendirilmiştir. AMG Katsayı tahmincinin hem panel hem ülke bazında sonuçlar vermesi sürdürülebilir gelişim endeksi, borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi, banka kredi genişlemesi değişkenlerindeki volatilitenin ülkeler bazından yorumlanmasına da imkân vermektedir. Bu da değişkenlerin ülkelerin gelişmiş düzeyine göre yorumlanmasını sağlayacaktır. Çalışmanın ülke bazında da yorumlanması, özgün sonuçlar ifade etmektedir. Ayrıca, heterojen paneller için geliştirilmiş Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi kullanılarak sürdürülebilir gelişim ile bu makro değişkenler arasındaki dinamik nedensel ilişkiler de ortaya konulmuştur. Bu sayede, G7 ülkeleri için sürdürülebilir gelişim politikalarının etkileri ve bu politikaların ekonomik büyüme, ticaret ve finansal piyasalarla olan ilişkileri daha derinlemesine anlaşılmış; böylece literatürdeki önemli bir boşluk doldurularak politika yapıcılar için değerli çıkarımlar sunulmuştur.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde birinci bölümde literatür taraması, ikinci bölümde veri seti ve yöntem, üçüncü bölümde ampirik bulgular dördüncü bölümde sonuç ve değerlendirmelere yer verilmektedir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Sürdürülebilir gelişim, çevrenin uzun vadede değerini korurken ekonomik ilerlemeyi sürdürmeyi amaçlayan bir kavramdır. Diğer bir ifade ile bugünün ihtiyaçlarını, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğini tehlikeye atmadan karşılayan gelişme (kalkınma) olarak tanımlanmaktadır. Ekonomik büyüme, sosyal gelişme ve çevre koruma arasındaki dengeyi

kapsamaktadır (Khosla vd., 2021). Öyle ki Birleşmiş Milletler Genel Kurulu kamu politikalarına rehberlik etmesi amacıyla 2030 yılına kadar gerçekleştirilmesi gereken 17 sürdürülebilir kalkınma hedefi de belirlemiştir (Biermann vd., 2022).

Borsa kapitalizasyonu, bir şirketin borsada işlem gören tüm hisse senetlerinin veya hisselerinin toplam değerini ifade etmektedir. Şirketin toplam hisse sayısının mevcut piyasa fiyatı ile çarpılmasıyla elde edilmektedir (Kuvshinov ve Zimmermann, 2022). Borsa kapitalizasyonu bir şirketin büyüklüğü, büyüme potansiyeli ve pazardaki değeri hakkında bilgi sağladığı için yatırımcılar açısından önemli bir ölçüt olarak da kullanılmaktadır (Dondio, 2013). Bununla birlikte borsa kapitalizasyonu borsanın ya da bir endeksin toplam değerini ölçmek amacıyla da kullanılmaktadır. Örneğin, bir hisse senedi endeksinin borsa kapitalizasyonu, endekste bulunan tüm şirketlerin toplam piyasa değerlerinin bir ölçüsüdür (Bonga ve Sithole, 2019).

Borsa kapitalizasyonunun gelişmesi finansal piyasalara katma değer sağlar. Finansal piyasalardaki gelişim ile işletmelerin daha fazla fon kaynağına ulaşmasına imkân sağladığı için ekonomik büyümeye de yol açacaktır (Dritsaki ve Bargiota, 2005). Ancak bankaların sağladığı kredi genişlemesi atıl alanlarda değerlendirilirse de finansal piyasalara olumsuz yansımaktadır (Naceur ve Ghazouani, 2007). Bu amaçla değişkenler arasındaki ilişkilerin olduğu çalışma özeti Tablo 1’de verilmektedir:

Tablo 1: İlgili Literatür

Yazar(lar)	Örneklem	Metodoloji/Dönem	Değişkenler	Bulgular
Bai vd. (2023)	-Şangay Borsası imalat firmaları	-Regresyon Analizi, 2012-2021	-Kurumsal sosyal sorumluluk -Sürdürülebilir kalkınma -Firma performansı	-Kurumsal sosyal sorumluluk sürdürülebilir kalkınmayı arttırmaktadır -Kurumsal sosyal sorumluluk firma performansını arttırmaktadır.
Azeem vd. (2023)	-23 Asya Ülkesi	-Çapraz kesit bağımlılığı testi -Westerlund eşbütünleşme testi, 2006-2019	-Borsa kapitalizasyonu -Enerji dönüşümü -Doğal Kaynaklar -Uluslararası ticaret -Ekonomik büyüme -CO2 emisyonu	-Borsa kapitalizasyonu, enerji dönüşümü ve doğal kaynaklar CO2 emisyonunu azaltmaktadır - Uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme, CO2 emisyonunu arttırmaktadır
Sadiq vd. (2023)	-10 ASEAN ülkesi	-ARDL, 1986-2020	-Sürdürülebilir gelişim hedefi endeksi -Çevre puanı -Ekonomik büyüme -Yönetim puanı -Sosyal puan	-ASEAN ülkelerinin çevre, ekonomik ve yönetim puanı sürdürülebilir gelişim endekslerini arttırmaktadır
Destek vd. (2023)	-Karbon emisyonları ve sürdürülebilir kalkınma düzeyleri açısından heterojen bir yapıya sahip 42 ülke	-Quantile via Moment yaklaşımı -Driscoll-Kraay tahmin tekniği, 1990-2017	-Borsa Kapitalizasyonu -Ekonomik büyüme -Doğrudan yabancı yatırımlar -Enerji tüketimi -Kentleşme -Ticaret açıklığı	-Artan kentleşme ve ticari açıklık karbon emisyonunu arttırmaktadır -Yabancı sermaye artışının karbon emisyonları ve sürdürülebilir kalkınma üzerinde etkisi yoktur -Ticaret açığı sürdürülebilir kalkınmayı azaltmaktadır

Hailiang vd. (2023)	-Çin'in 24 şehri	-AMG/ - GMM, 2005-2020	-Yeşil finansman -Yenilenebilir enerji -Teknolojik ilerleme -Sağlık harcamaları -CO2 emisyonu	-Yenilenebilir enerji, yeşil finans ve teknolojik ilerleme sürdürülebilir gelişim için turizm endüstrisiyle pozitif ilişkilidir -Sağlık maliyeti ve CO2 emisyonu sürdürülebilir gelişim için turizm endüstrisiyle negatif ilişkilidir
Zhou vd. (2022)	-Şanghay ve Şenzhen A pay piyasalarından 167 şirket	-Regresyon Analizi, 2014-2019	-Sürdürülebilir gelişim -ESG performans -Finansal performans -Şirket Pazar değeri	-Sürdürülebilir gelişim, çevresel-sosyal-kurumsal performans, finansal performans ve şirket piyasa değerini arttırmaktadır -ESG performans şirket piyasa değeri ve finansal performansı arttırmaktadır -Finansal performans şirket piyasa değerini arttırmaktadır
Dhar vd. (2022)	-Dhaka Borsası listelenen 212 firma	-Çoklu doğrusal regresyon, 2010-2019	-Yeşil muhasebe -Sürdürülebilir gelişme -Sosyal sorumluluk açıklamaları	-Sosyal sorumluluk açıklamaları yeşil muhasebe uygulamalarını arttırmaktadır -Yeşil muhasebe sürdürülebilir gelişmeyi arttırmaktadır
Evan (2022)	-Kenya	-VECM, 1990-2021	-Borsa kapitalizasyonu -Ekonomik büyüme	-Borsa kapitalizasyonu ekonomik büyümeyi azaltmaktadır
Alshubiri (2021)	-12 Batı Avrupa ülkesi	-Quantile regresyon -Havuzlanmış en küçük kareler, 2005-2019	-Borsa kapitalizasyonu -Doğrudan yabancı yatırım -Hisse senedi işlem hacmi -Kişi başı GSYİH -Enflasyon -Finansal büyüme	-Borsa kapitalizasyonu, doğrudan yabancı yatırım ve hisse senedi işlem hacmi finansal büyümeyi arttırmaktadır -Kişi başı GSYİH ve enflasyon artışı finansal büyümeyi azaltmaktadır

Alam vd. (2021)	-30 OECD ülkesi	-ARDL, 1972–2019	-Temiz enerji tüketimi -Borsa kapitalizasyonu -Ar-Ge yatırımı -CO2emisyonu	-Ar-Ge yatırımı ve borsa kapitalizasyonu CO2 emisyonunu azaltmaktadır -Ar-Ge yatırımı ve borsa kapitalizasyonu temiz enerji tüketimini arttırmaktadır
Prats ve Sandoval (2020)	-10 Orta ve doğu Avrupa ülkesi	-Vektör Otoregresif (VAR) model, 2004-2007	-Borsa kapitalizasyonu -Reel GSYİH (ekonomik faaliyeti ölçen değişken) -GSYİH (borsa gelişimini ifade eden değişken)	-Borsa kapitalizasyonu ile reel GSYİH ve GSYİH arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi var olmaktadır.
Lotfi vd. (2018)	Tahran'da 85 şirket	-Kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modeli (PLS-SEM), Anket Çalışması	-Sürdürülebilir gelişim -Yeşil girişimcilik -Yeşil ürün -Yeşil dizayn -Yeşil tedarik zinciri -Yeşil üretim	-Yeşil ürün, tasarım, tedarik zinciri ve üretim sürdürülebilir gelişmeyi arttırmaktadır
Aali-Bujari vd. (2017)	-7 Latin Amerika ülkesi	- GMM, 1994-2012	-Borsa kapitalizasyonu -Bankacılık faiz marjı -GSYİH	-Borsa kapitalizasyonu GSYİH'yı arttırmaktadır -Bankacılık faiz marjı GSYİH'yı azaltmaktadır
Toraman ve Başarır (2014)	-Türkiye	-Vektör Otoregresif Model (VAR), 1998-2012	-Borsa kapitalizasyonu -Faiz oranı	- Borsa kapitalizasyon oranı ile faiz oranları arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmaktadır
Pätäri vd. (2012)	-Dow Jones sürdürülebilirlik endeksinde yer alan 210 enerji şirketi	-Bağımsız örneklem T testi -Wilcoxon iki örneklem testi, 2000-2009	-Sürdürülebilir gelişim -Değer yaratma -Finansal performans	-Sürdürülebilir gelişim finansal performans ve değer yaratmayı arttırmaktadır

Tablo 1’de sunulan literatür taraması incelendiğinde sürdürülebilir gelişim bağlamında farklı değişkenler kullanılarak çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Yapılan incelemede Destek vd. (2023) dışında (bu çalışmada 42 ülke bir araya getirilmiş ve G7 özelinde bir veri seti oluşturulmamıştır) borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi ve banka kredi genişlemesinin sürdürülebilir gelişim endeksi değişkenlerinin aynı modelde birarada kullanıldığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Diğer taraftan, G7 ülkelerinin geneline ilişkin Panel AMG ile etkiler incelenmekle birlikte ülke ülke bireysel etkilerle sonuçlar güçlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, Dumitrescu – Hurlin (2012) heterojen paneller için geliştirilmiş nedensellik testi ile sürdürülebilir gelişim ile borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi ve banka kredi genişlemesi arasında nedensel ilişkiler de ortaya koyularak kapsamlı bir çalışma ortaya çıkarılarak bu çalışmanın literatürde önemli bir boşluğu doldurması hedeflenmektedir.

2. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışma, G7 ülkelerinde sürdürülebilir gelişim ile borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi ve banka kredilerindeki genişleme arasındaki ilişkileri 1990 – 2019 yıllık dönemde incelemektedir. Veri setinin 2019’a kadar alınmasının nedeni her ne kadar makroekonomik veriler bir yıl gecikmeli olarak sunulsa da sürdürülebilir gelişim endeksi verileri makroekonomik göstergelere göre daha geç veri sağlamasıdır. Çalışmanın bağımlı değişkeni, sürdürülebilir gelişim göstergesi olarak Hickel (2020) tarafından yeni geliştirilmiş olan sürdürülebilir gelişim endeksidir ve SGE olarak kodlanmıştır. Bağımsız değişkenler ise sırasıyla halka açık yerel firmaların borsa değerlerinin GSMH içindeki payı olan borsa kapitalizasyonu (BORSA), Kişi başına GSMH 2015 sabit USD tutarları olan ekonomik büyüme (GSMH), ticaret hacmi GSMH’nın yüzdesi (TİCARET) ve özel sektöre sunulan yerel kredileri banka kredilerindeki genişleme (KREDİ) şeklinde oluşturulmuştur. Bağımlı değişken SGE, Hickel, (2020) tarafından geliştirilen açık erişimli web sitesinden; bağımsız değişkenler ise dünya bankası resmi sitesinden (World Development Indicators) tarayıcısından (The World Bank Database, 2023) edilmiş olup tüm değişkenler ekonometrik testlere uygunluğu açısından doğal logaritmik formda kullanılmıştır.

Bu çalışmada, G7 ülkeleri arasında yatay kesit bağımlılığı ve ülkelere özgü heterojenliği değerlendirmek için Bond ve Eberhardt (2013) ve Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen Panel Augmented Mean Group (AMG) tahmincisi kullanılmaktadır. Bu metodolojiyi kullanmanın diğer avantajı, durağan olmayan değişkenlerin parametrelerinin incelenmesine izin vermesidir. Bu nedenle, bu yaklaşımı kullanmak için herhangi bir ön test (birim kök veya eşbütünlük) gerekli değildir (Destek ve Sarkodie, 2019). Test prosedürünün ilk adımında, ana panel modeli aşağıdaki gibi birinci fark formunda ve T-1 periyodu kukla değişkeni ile tahmin edilir:

$$\Delta SGE_{it} = \gamma_1 \Delta BORSA_{it} + \gamma_2 \Delta GSMH_{it} + \gamma_3 \Delta TİCARET_{it} + \gamma_4 \Delta KREDİ_{it} + \sum_{t=2}^T \rho_t (\Delta D_t) + u_{it}$$

Burada, ΔD_t , T-1 periyodundaki birinci fark dummy değişkeni, ρ_t ise periyoda ait parametrenin dummy değişkenini temsil etmektedir. İkinci aşamada, ρ_t tahmin edildikten sonra ϕ_t değişkenine dönüştürülmekte ve ortak dinamik süreç (common dynamic process) olarak aşağıdaki modele yerleştirilmektedir (Destek ve Sarkodie, 2019):

$$\Delta SGE_{it} = \gamma_1 \Delta BORS A_{it} + \gamma_2 \Delta GSMH_{it} + \gamma_3 \Delta TİCARET_{it} + \gamma_4 \Delta KREDİ_{it} + d_i(\varphi_t) + u_{it}$$

$$\Delta SGE_{it} - \varphi_t = \gamma_1 \Delta BORS A_{it} + \gamma_2 \Delta GSMH_{it} + \gamma_3 \Delta TİCARET_{it} + \gamma_4 \Delta KREDİ_{it} + u_{it}$$

Bu yöntemde gruba özgü regresyon (group – specific regression) modeli önce φ_t ile uyarlanır ve ardından gruba özgü model parametrelerinin ortalama değerleri hesaplanır. Örneğin, AOTS parametresi γ_1 hesaplanırken aşağıdaki gibi hesaplanabilir (Destek ve Sarkodie, 2019):

$$\gamma_{1, AMG} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \gamma_{1,i}$$

Değişkenler arasındaki nedensel bağlantıları incelemek için bu çalışma, (Dumitrescu ve Hurlin, 2012) heterojen panel nedenselliğini kullanmaktadır. Bu metodoloji, Granger nedenselliğinin geliştirilmiş bir versiyonudur ve heterojen panel veri modellerine uyarlanmıştır. Ayrıca, Monte Carlo simülasyonları, bu metodolojinin yatay kesit bağımlılığı altında tutarlı sonuçlar verdiğini göstermektedir. Test istatistiğinin hesaplanması aşağıdaki gibidir (Dumitrescu ve Hurlin, 2012):

$$W_{N,T}^{HNC} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N W_{i,T}$$

$$Z_{N,T}^{HNC} = \sqrt{\frac{N}{2K}} (W_{N,T}^{HNC} - K) \rightarrow N(0,1)$$

3. AMPİRİK BULGULAR

Bu bölümde, sürdürülebilir gelişim, borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi ve dağıtılan yerel kredilere ilişkin kurulan modele ait tanımlayıcı istatistiklere, korelasyon matrisine, uzun dönem panel katsayı tahmini ile ülke bazlı uzun dönem katsayı tahminlerine ve panel nedensellik testlerine ilişkin analizlere yer verilmiştir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Medyan	p1 Değeri	p10 Değeri
SGE	210	0.4603	0.1695	0.48	0.17	0.20
BORSA	199	4.1928	0.8592	4.35	2.24	3.20
GSMH	210	10.5144	0.1828	10.47	10.24	10.31
TİCARET	210	3.8011	0.4340	3.92	2.80	3.115
KREDİ	166	4.7869	0.3455	4.77	4.13	4.34

* SGE: Sürdürülebilir Gelişim Endeksi, BORSA: borsa kapitalizasyonu, GSMH: Kişi Başı Düşen Gayri Safi Milli Hasıla, TİCARET: Ticaret Hacmi GSMH'nın Yüzdesi, KREDİ: Banka Kredilerindeki Genişleme

Tablo 2 tanımlayıcı istatistikleri göstermektedir. Tabloya bakıldığında SGE Ortalama değeri 0.4603 ve standart sapma 0.1695'tir. Bu da değerlerin genellikle ortalamanın çevresinde oldukça yakın olduğunu göstermektedir. Medyan ise 0.48 olarak belirtilmiştir, yani bu değişkenin

değerlerinin yarısı 0.48'den düşük, yarısı ise 0.48'den yüksektir. En düşük %1'lik dilimdeki değer 0.17, en düşük %10'luk dilimdeki değer ise 0.2 olduğu görülmektedir. BORSA değişkeninin ortalaması 4.1928 ve Standart sapması 0.8592 olarak hesaplanmıştır. Diğer bir değişle, değerler ortalamının etrafında biraz daha yayılmış durumdadır. Medyan 4.35'tir. Bu yüzden değerlerin yarısı bu noktanın altında ve yarısı üstünde yer almaktadır. En düşük %1'lik dilimdeki değer 2.24, en düşük %10'luk dilimdeki değer ise 3.2'dir. GSMH değişkeninin Ortalamada 10.5144 ve standart sapmada 0.1828 olduğu dikkati çekmektedir. Bu durum düşük bir varyans anlamına gelmektedir ve GSMH değerlerinin ortalamının etrafında oldukça yakın olduğunu gösterir. Medyan 10.47, en düşük %1'lik dilimdeki değer 10.24 ve en düşük %10'luk dilimdeki değer ise 10.31'dir. TİCARET değişkeninin Ortalaması 3.8011 ve standart sapması 0.434 şekilde hesaplanmakta ve değerler ortalamının çevresinde yayılmış durumdadır. Medyan 3.92, en düşük %1'lik dilimdeki değer 2.8 ve en düşük %10'luk dilimdeki değer 3.115 olarak tespit edilmiştir. KREDİ değişkenine bakıldığında Ortalama 4.7869 ve standart sapma 0.3455'dir. Dolayısıyla değerlerin ortalamının etrafında yakın bir şekilde yoğunlaşmış olduğu söylenebilir. Medyan 4.77, en düşük %1'lik dilimdeki değer 4.13 ve en düşük %10'luk dilimdeki değer ise 4.34 şeklinde hesaplanmaktadır.

Tablo 3: Korelasyon Matrisi

Değişkenler	BORSA	GSMH	TİCARET	KREDİ
BORSA	1.000			
GSMH	0.516*	1.000		
TİCARET	-0.046	-0.005	1.000	
KREDİ	0.387*	0.381*	-0.616*	1.000

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 3 korelasyon matrisi hakkında bilgiler sergilemektedir. Değişkenler arasındaki ilişkilere bakıldığında, yüksek bir korelasyona rastlanmamaktadır. Böylece, kullanılacak bağımsız değişkenlerin panel veri analizi kapsamında çoklu doğrusal bağlantı içermediği söylenebilir. TİCARET ve KREDİ değişkenleri arasındaki 0.616 korelasyon katsayısı % 60 seviyesinin çok üzerinde olmadığı için değişkenin modelde kalması uygun görülmüştür.

Tablo 4: Panel AMG katsayı Tahminleri

	Katsayı	Standart Hata	Z istatistiği	Anlamlılık Düzeyi
Bağımlı Değişken: SGE				
BORSA	-0.015	0.009	-1.710	0.088
GSMH	-0.599	0.246	-2.440	0.015
TİCARET	0.300	0.085	3.530	0.000
KREDİ	0.040	0.084	0.480	0.634
Sabit Terim	5.516	2.419	2.280	0.023

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Panel AMG katsayı tahminleri trendli modellerle tahmin edilmiştir.

Tablo 4, G7 ülkelerinin genelini kapsayan Panel AMG katsayı tahminlerini göstermektedir. Genel olarak bakıldığında, BORSA ile SGE arasında % 10 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif katsayılı; GSMH ile SGE arasında% 5 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif katsayılı; TİCARET ile SGE arasında% 1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif katsayılı uzun dönemli bir ilişkiye rastlanmaktadır. Bu görüşlerden BORSA ve GSMH ile SGE arasındaki negatif ilişki Destek vd. (2023) çalışmasını desteklemekte ancak, TİCARET ile tersi bir sonucu göstermektedir. KREDİ ile SGE arasında istatistiksel olarak uzun dönemli anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Tablo 5, Panel AMG Grup Spesifik Katsayı Tahmin sonuçlarını ortaya koymaktadır. Sonuçlar genel olarak pozitif ve anlamlı, negatif ve anlamlı, anlamsız ilişkiler yönüyle ele alındığında borsa kapitalizasyonunun, ekonomik büyümenin, ticaret hacminin ve kredilerdeki genişlemenin sürdürülebilir gelişim üzerindeki etkileri daha net anlaşılabilir. ABD'de *Borsa kapitalizasyonunun* negatif etkisi, yüksek piyasa kapitalizasyonunun sürdürülebilir gelişime zarar verebileceği anlamına gelebilir. Bu durum, büyük şirketlerin büyüme ve kârlılık odaklı stratejilerinin çevresel ve sosyal sorumlulukları göz ardı edebileceği sinyallerini vermektedir. Almanya, İngiltere, İtalya, Fransa, Japonya ve Kanada gibi ülkelerdeki anlamsız sonuçlar, borsa kapitalizasyonunun sürdürülebilir gelişim üzerinde belirgin bir etkisi olmadığını veya borsa değerlemelerinin çevresel ve sosyal sorumlulukları tam olarak yansıtmadığını gösterebilir. Borsalar, genellikle ekonomik büyüme ile ilişkilidir, ancak sürdürülebilirlik açısından bu büyüme her zaman olumlu sonuçlar doğurmayabileceğini göstermektedir. Almanya, İtalya, Fransa ve Japonya gibi ülkelerde *ekonomik büyümenin* negatif etkisi, bu ülkelerde büyümenin çevresel maliyetlerle ilişkilendirilebileceğini gösterebilmektedir. Örneğin, enerji yoğun endüstrilerde büyümenin artması, karbon emisyonlarının yükselmesine neden olabilir ve bu durum sürdürülebilir gelişimi olumsuz etki altına alabilmektedir. ABD, İngiltere, Kanada'da ise ekonomik büyümenin anlamsız olması, büyümenin sürdürülebilir gelişimle doğrudan ilişkili olmamasıyla açıklanabilir. Örneğin, büyümenin daha çok imalat dışı sektörlerde gerçekleşmesi, çevresel etkilerin daha az olması anlamına gelebilir, bu durum sürdürülebilir gelişimle zayıf bir ilişki ile açıklanabilir. Almanya, İngiltere, İtalya, Fransa ve Kanada için *ticaret hacminin* pozitif etkisi, bu ülkelerde sürdürülebilir teknolojilerin ve çevre dostu uygulamaların yayılmasını teşvik etmesiyle ilişkilendirilebilir. Yüksek ticaret hacmi, sürdürülebilir ürünlerin ve hizmetlerin yaygınlaşmasını destekleyerek sürdürülebilir gelişime katkı sağlayabilmektedir. ABD ve Japonya'da ticaret hacminin anlamsız olması, bu ülkelerde sürdürülebilir gelişim üzerinde doğrudan etkisinin olmadığını veya ticaretin çevresel sürdürülebilirliği artıracak şekilde düzenlenmediğini gösterebilmektedir. Ticaret politikalarının sürdürülebilirlik hedeflerini desteklememesi de bu sonuçları açıklayabilmektedir. Son olarak, Almanya'da *özel sektöre sunulan kredilerin* pozitif etkisi, finansman kaynaklarının sürdürülebilir projelere yönlendirildiğini ve bu projelerin ekonomik büyüme ile çevresel sürdürülebilirliği birleştirmeyi başardığını gösterebilmektedir. ABD ve İtalya'da kredilerin negatif etkisi, finansal kaynakların sürdürülebilir olmayan kısa vadeli projelere yönlendirilmesiyle açıklanabilir. Bu durum, kredilerin sürdürülebilir projeler yerine daha az çevresel sorumluluğa sahip alanlarda kullanıldığını işaret etmektedir. İngiltere, Fransa, Japonya ve Kanada'da anlamsız sonuçlar, bu ülkelerdeki kredi tahsislerinin sürdürülebilir projeler üzerinde belirgin bir etki yaratmadığını gösterebilir. Krediler geleneksel sektörlerdeki yatırımlara yöneltiliyor olabilir, bu da sürdürülebilir gelişimi yeterince desteklemediği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 5: Panel AMG Grup Spesifik Katsayı Tahminleri

Bağımlı Değişken: SGE	Katsayılar	Standart Hatalar	Z istatistiği	Anlamlılık Düzeyi
<u>ALMANYA</u>				
BORSA	-0.013	0.014	-0.910	0.363
GSMH	-0.661	0.160	-4.130	0.000
TİCARET	0.633	0.085	7.470	0.000
KREDİ	0.478	0.095	5.040	0.000
<u>ABD</u>				
BORSA	-0.049	0.018	-2.690	0.007
GSMH	0.089	0.149	0.600	0.552
TİCARET	0.011	0.054	0.200	0.841
KREDİ	-0.185	0.057	-3.260	0.001
<u>İNGİLTERE</u>				
BORSA	-0.025	0.026	-0.960	0.338
GSMH	-0.267	0.213	-1.260	0.209
TİCARET	0.394	0.082	4.780	0.000
KREDİ	-0.038	0.044	-0.860	0.391
<u>İTALYA</u>				
BORSA	-0.024	0.019	-1.260	0.209
GSMH	-0.986	0.128	-7.700	0.000
TİCARET	0.440	0.080	5.490	0.000
KREDİ	-0.157	0.060	-2.620	0.009
<u>FRANSA</u>				
BORSA	-0.012	0.017	-0.710	0.478
GSMH	-1.790	0.500	-3.580	0.000
TİCARET	0.395	0.087	4.550	0.000
KREDİ	0.054	0.073	0.750	0.455
<u>JAPONYA</u>				
BORSA	0.027	0.022	1.220	0.224
GSMH	-0.593	0.285	-2.080	0.037
TİCARET	0.087	0.063	1.390	0.164
KREDİ	0.110	0.100	1.110	0.268
<u>KANADA</u>				
BORSA	-0.008	0.005	-1.510	0.130
GSMH	0.018	0.068	0.270	0.785
TİCARET	0.140	0.013	10.630	0.000
KREDİ	0.016	0.013	1.170	0.244

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Panel AMG katsayı tahminleri trendli modelle gerçekleştirilmiştir.

Tablo 6: Dumitrescu ve Hurlin (2012) Heterojen Panel Nedensellik Sonuçları

Hipotezler:			Walt İst.	Zbar – İst.	Anlamlılık Düzeyi
SGE	⇒	BORSA	2.313	1.958	0.050**
BORSA	⇒	SGE	5.711	7.397	0.000***
SGE	⇒	GSMH	1.789	1.144	0.252
GSMH	⇒	SGE	2.723	2.656	0.007***
SGE	⇒	TİCARET	2.707	2.630	0.009***
TİCARET	⇒	SGE	1.337	0.412	0.680
SGE	⇒	KREDİ	10.555	14.219	0.000***
KREDİ	⇒	SGE	3.408	3.444	0.000***

Not: ***, **, * sırasıyla yüzde %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Çalışmaya sağlamlık kazandırmak amacıyla değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri Dumitrescu ve Hurlin, (2012) Heterojen Panel Nedensellik testi ile incelenmiştir. Tablo 6 sonuçlarına bakıldığında sonuçlar şöyle sıralanabilir: (i) BORSA'dan SGE'ye doğru % 1 anlamlılık düzeyinde; SGE'den BORSA'ya doğru %5 anlamlılık düzeyinde çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. (ii) GSMH'dan SGE'ye doğru % 1 anlamlılık düzeyinde tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. (iii) SGE'den TİCARET'e doğru doğru % 1 anlamlılık düzeyinde tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. (iv) KREDİ'den SGE'ye doğru % 1 anlamlılık düzeyinde; SGE'den KREDİ'ye doğru %1 anlamlılık düzeyinde çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu sonuçlar Panel AMG testi için kurulan modelin dışında değişkenlerin karşılıklı tek tek etkileşimini içermesinden dolayı önemli kabul edilebilir. KREDİ değişkenindeki farklılık (Panel AMG ile anlamsız ancak nedensel olması) panel veri analizinin uzun dönemli etkilerinin incelenmesi iken nedensellik ilişkilerinin incelenmesi kısa vadeli etkiyi ortaya koymaktadır. Diğer değişkenler ise hem kısa dönemde hem de uzun dönemde benzer politikaları ortaya çıkarmaktadır.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, G7 ülkelerinde sürdürülebilir gelişim ile borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi ve banka kredilerindeki genişleme arasındaki ilişkileri 1990 – 2019 yıllık dönemde incelemektedir. Sürdürülebilir gelişim göstergesi olarak Hickel (2020) tarafından yeni geliştirilmiş “sürdürülebilir gelişim endeksi” ele alınarak bu endeksin borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi ve banka kredilerindeki genişlemenin etkileşim boyutları yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Panel AMG ile gerek G7 ülkelerinin tamamına ilişkin sonuçlar gerekse de ülke bazlı sonuçlar incelenmiştir. Çalışmaya sağlamlık kazandırmak amacıyla sürdürülebilir gelişim ile borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi ve banka kredilerindeki genişlemenin nedensel sonuçları da ortaya koyulmaktadır.

G7 ülkelerinin genelinde yapılan panel analizi, borsa kapitalizasyonunun sürdürülebilir gelişim üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, büyük şirketlerin büyüme ve kârlılık odaklı stratejilerinin çevresel ve sosyal sorumlulukları yeterince dikkate almadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, ekonomik büyümenin sürdürülebilir gelişimi olumsuz etkilediği, bu büyümenin çevresel maliyetleri artırarak doğal kaynakların verimsiz kullanımına

yol açtığı görülmektedir. Buna karşın, ticaret hacminin sürdürülebilir gelişime güçlü bir katkı sağladığı, ticaretin sürdürülebilir teknolojilerin ve ürünlerin yayılmasını teşvik ederek olumlu bir rol oynadığı saptanmıştır. Öte yandan, özel sektöre verilen kredilerin sürdürülebilir gelişim üzerinde belirgin bir etkisi bulunmamaktadır; bu da kredi politikalarının sürdürülebilir projelere yeterince yönlendirilmediğini düşündürmektedir. Genel olarak, bu sonuçlar G7 ülkelerinde sürdürülebilir gelişimi teşvik etmek için borsa ve ekonomik büyüme stratejilerinin dikkatlice yönetilmesi ve ticaret politikalarının sürdürülebilirliği artıracak şekilde güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Diğer taraftan, Dumitrescu-Hurlin (2012) panel nedensellik testi sonuçları, Sürdürülebilir Gelişim Endeksi (SGE) ile diğer ekonomik değişkenler arasında dikkat çekici ilişkiler ortaya koymuştur. Borsa kapitalizasyonu ve kredi genişlemesinin SGE üzerinde güçlü ve anlamlı etkileri bulunurken, SGE'nin de borsa ve kredi üzerinde karşılıklı nedensellik sergilediği tespit edilmiştir. Öte yandan, ekonomik büyüme SGE'yi etkilerken, ticaret hacminin SGE üzerindeki etkisi anlamlı çıkmamıştır. Bu bulgular, sürdürülebilir gelişim ile ekonomik göstergeler arasındaki dinamikleri vurgulamakta ve özellikle borsa ile kredi politikalarının sürdürülebilirlik üzerindeki önemini öne çıkarmaktadır. Bu sonuçlar, kurulan modelin dışında tek tek karşılıklı etkileşimi ortaya koyması açısından önemli görülmektedir.

G7 ülkelerine ait ülke bazlı politika önerileri borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacminin genişlemesi ve yerel banka kredilerinin genişletilmesi bağlamında sırasıyla şöyle ele alınabilir: (i) Ülkeler, özellikle ABD gibi borsa kapitalizasyonunun sürdürülebilir gelişime olumsuz etki yaptığı yerlerde, şirketlerin çevresel ve sosyal sorumluluklarını artıracak düzenlemelere odaklanmalıdır. Büyük şirketlerin sürdürülebilirlik odaklı yatırımlarını teşvik etmek için “yeşil finansman” modelleri benimsenebilir. Örneğin, sürdürülebilirlik derecelendirmesine sahip şirketlere daha düşük vergi oranları sunulabilir veya “yeşil tahvil” ve ESG (Çevresel, Sosyal, Yönetişim) endekslerine daha fazla teşvik verilerek sermaye piyasalarının sürdürülebilir yatırımları desteklemesi sağlanabilir. Ayrıca, halka açık şirketlerin sürdürülebilirlik raporlaması zorunlu hale getirilerek yatırımcıların daha bilinçli kararlar alması teşvik edilmelidir. Bu, piyasa kapitalizasyonunu artırırken, şirketlerin sürdürülebilirlik performanslarını da iyileştirebilir. (ii) Almanya, İtalya, Fransa ve Japonya gibi ekonomik büyümenin çevresel maliyetlerle ilişkilendirildiği ülkeler, sürdürülebilir büyüme modellerini benimsemelidir. Bu ülkelerde enerji yoğun endüstrilerde büyüme sürdürülebilir gelişimi olumsuz etkilediğinden, yenilenebilir enerji sektörlerine yatırım teşvik edilmelidir. Özellikle temiz enerji altyapısının geliştirilmesi, enerji verimliliğini artıran teknolojilere yönelik Ar-Ge yatırımlarının artırılması ve fosil yakıt sübvansiyonlarının kademeli olarak kaldırılması gibi politikalar büyümenin çevresel etkilerini azaltabilir. Ayrıca, döngüsel ekonomi ilkeleri doğrultusunda atık yönetimi, geri dönüşüm ve kaynak verimliliği alanlarında yeni teşvik paketleri geliştirilmelidir. Böylece ekonomik büyüme sağlanırken, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı da garanti altına alınabilir. (iii) Ticaretin sürdürülebilir gelişime pozitif katkı sağladığı ülkeler (Almanya, İngiltere, İtalya, Fransa, Kanada), bu başarıyı artırmak için yeşil ticaret politikalarını güçlendirmelidir. Ticaret anlaşmalarında çevresel ve sosyal standartlara daha fazla yer verilerek, sürdürülebilir ürünlerin ve teknolojilerin ithalat ve ihracatını teşvik edebilirler. Özellikle gelişmekte olan ülkelerle yapılan ticaret anlaşmalarında sürdürülebilir tarım, düşük karbonlu üretim süreçleri ve çevre dostu lojistik sistemler teşvik edilmelidir. ABD ve Japonya gibi ticaret hacminin sürdürülebilir gelişime anlamlı bir katkı sağlamadığı ülkeler ise, yeşil ticaret koridorları oluşturarak çevre dostu ürün ve hizmetlerin ticaretini artırabilir. Ayrıca, sınırda karbon düzenlemesi gibi politikalarla karbon yoğun üretim süreçlerini azaltmaya yönelik global girişimlerde aktif rol alınmalıdır. (iv) Kredi tahsislerinin sürdürülebilir gelişime pozitif katkı

sağladığı Almanya örneğinde görüldüğü gibi, bankaların kredi politikaları sürdürülebilir projeleri destekleyecek şekilde yeniden yapılandırılmalıdır. Diğer ülkeler, özellikle ABD ve İtalya, kredi kaynaklarının sürdürülebilir yatırımlara yönlendirilmesi için finansal teşvikler oluşturmalıdır. Bu amaçla, yenilenebilir enerji projeleri, düşük karbon teknolojileri, yeşil binalar ve sürdürülebilir tarım gibi alanlarda yatırım yapmak isteyen firmalara düşük faizli veya uzun vadeli krediler sağlanmalıdır. Ek olarak, çevresel riskleri yüksek projelere verilen kredilerde daha sıkı denetim ve koşullar getirilerek, finansal kaynakların sürdürülebilir olmayan sektörlerden çekilmesi sağlanabilir. İngiltere, Fransa, Japonya ve Kanada gibi kredilerin anlamsız çıktığı ülkeler, finansal kurumlar aracılığıyla yeşil yatırım fonları oluşturabilir ve bu fonlar aracılığıyla sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen şirketlere doğrudan sermaye sağlanabilir.

Çalışmanın bağımlı değişkeni olan sürdürülebilir gelişim endeksinin belli aralıklarda güncellenmesinden dolayı veri setinin 2019'a kadar sunulması araştırmanın en önemli kısıtıdır. Diğer taraftan, sadece G7 ülkeleri özelinde incelenmesi sonuçların genelleştirilmesi açısından diğer bir kısıt ve varsayım teşkil etmektedir. İzleyen çalışmalarda, bu çalışmanın sonuçları geliştirmekte olan ülkelere ve farklı piyasalara uygulanabilir.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazar Katkıları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuştur.

Çıkar Çatışması

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aali-Bujari, A., Venegas-Martínez, F., & Pérez-Lechuga, G. (2017). Impact of the stock market capitalization and the banking spread in growth and development in Latin American: A panel data estimation with System GMM. *Contaduría y administración*, 62(5), 1427-1441. <https://doi.org/10.1016/j.cya.2017.09.005>
- Akbaş, H. E., & Canikli, S. (2019). Determinants of voluntary greenhouse gas emission disclosure: An empirical investigation on Turkish firms. *Sustainability*, 11(1), Article 1. <https://doi.org/10.3390/su11010107>
- Alam, M. S., Alam, M. N., Murshed, M., Mahmood, H., & Alam, R. (2022). Pathways to securing environmentally sustainable economic growth through efficient use of energy: A bootstrapped Ardl analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(33), 50025-50039. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-19410-9>

- Alshubiri, F. (2022). The impact of the real interest rate, the exchange rate and political stability on foreign direct investment inflows: A comparative analysis of G7 and GCC Countries. *Asia-Pacific Financial Markets*, 29(3), 569-603. <https://doi.org/10.1007/s10690-022-09360-0>
- Amin, N., & Song, H. (2023). The role of renewable, non-renewable energy consumption, trade, economic growth, and urbanization in achieving carbon neutrality: A comparative study for South and East Asian countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(5), 12798-12812. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-22973-2>
- Azeem, A., Naseem, M. A., Hassan, N. U., Butt, I., Aslam, M. T., Ali, S., & Jadoon, A. K. (2023). A novel lens of stock market capitalization and environmental degradation. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(5), 11431-11442. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-22885-1>
- Bai, K., Ullah, F., Arif, M., Erfanian, S., & Urooge, S. (2023). Stakeholder-centered corporate governance and corporate sustainable development: Evidence from CSR practices in the top companies by market capitalization at Shanghai Stock Exchange of China. *Sustainability*, 15(4), 2990. <https://doi.org/10.3390/su15042990>
- Biermann, F., Hickmann, T., Sénit, C.-A., Beisheim, M., Bernstein, S., Chasek, P., Grob, L., Kim, R. E., Kotzé, L. J., Nilsson, M., Ordóñez Llanos, A., Okereke, C., Pradhan, P., Raven, R., Sun, Y., Vijge, M. J., van Vuuren, D., & Wicke, B. (2022). Scientific evidence on the political impact of the Sustainable Development Goals. *Nature Sustainability*, 5(9), Article 9. <https://doi.org/10.1038/s41893-022-00909-5>
- Bond, S., & Eberhardt, M. (2013). *Accounting for unobserved heterogeneity in panel time series models*. University of Oxford, 1(11), 1-12.
- Bonga, W. G., & Sithole, R. (2019). Stock market development: Evidence from market capitalization trends. *Journal of Economics and Finance*, 4(3), 41-52, <https://ssrn.com/abstract=3479221>
- Canikli, S. (2022). Sürdürülebilir finans mekanizmaları, araçları ve sürdürülebilir kalkınma ilişkisi. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 22(1), Article 1. <https://doi.org/10.25294/aiiibfd.903364>
- The World Bank Database. (2023, January 5). World bank group, August 23 Ağustos 2024 tarihinde <https://databank.worldbank.org/home.aspx> adresinden alınmıştır.
- Destek, M. A., & Sarkodie, S. A. (2019). Investigation of environmental Kuznets curve for ecological footprint: The role of energy and financial development. *Science of The Total Environment*, 650, 2483-2489. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.10.017>
- Destek, M. A., Sohag, K., Aydın, S., & Destek, G. (2023). Foreign direct investment, stock market capitalization, and sustainable development: Relative impacts of domestic and foreign capital. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(11), 28903-28915. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-24066-6>
- Dhar, B. K., Sarkar, S. M., & Ayittey, F. K. (2022). Impact of social responsibility disclosure between implementation of green accounting and sustainable development: A study on heavily polluting companies in Bangladesh. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 29(1), 71-78. <https://doi.org/10.1002/csr.2174>

- Dondio, P. (2013). Stock market prediction without sentiment analysis: Using a web-traffic based classifier and user-level analysis. *46th Hawaii International Conference on System Sciences*, 3137-3146. <https://doi.org/10.1109/HICSS.2013.498>
- Dumitrescu, E.-I., & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>
- Dritsaki, C., & Dritsaki-Bargiota, M. (2005). The causal relationship between stock, credit market and economic development: An empirical evidence for Greece. *Economic Change and Restructuring*, 38, 113-127. <https://doi.org/10.1007/s10644-005-4525-3>
- Eberhardt, M., & Bond, S. (2009). Cross-section dependence in nonstationary panel models: A novel estimator, *MPRA Paper*, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/17692/>
- Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü. (2020). Global outlook on financing for sustainable development 2021: A new way to invest for people and planet. Organisation for Economic Co-operation and Development. 18 Mayıs 2024 tarihinde https://www.oecd-ilibrary.org/development/global-outlook-on-financing-for-sustainable-development-2021_e3c30a9a-en adresinden alınmıştır
- European Commission. (2018). Communication from the commission to the european parliament, the european council, the council, the european central bank, the european economic and social committee and the committee of the regions action plan: Financing sustainable growth. 17 Mayıs 2024 tarihinde <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0097> adresinden alınmıştır.
- Evan, O. (2022). The effect of stock market capitalization on economic growth in Kenya. *International Journal of Finance Research*, 3(4), 357-371. <https://doi.org/10.47747/ijfr.v3i4.989>
- Guo, P., & Yongda, Y. (2010). Sustainable financing in China: The progress and the future. 11 Mayıs 2024 tarihinde <http://opim.wharton.upenn.edu/gc/philadelphia/abstract/Guo.pdf> adresinden alınmıştır.
- Hailiang, Z., Chau, K. Y., & Waqas, M. (2023). Does green finance and renewable energy promote tourism for sustainable development: Empirical evidence from China. *Renewable Energy*, 207, 660-671. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2023.03.032>
- Hickel, J. (2020). The sustainable development index: Measuring the ecological efficiency of human development in the anthropocene. *Ecological Economics*, 167, 106331. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.05.011>
- Kanberoğlu, Z., & Kara, O. (2016). Finansal sektör gelişimi ve sürdürülebilir kalkınma ilişkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(57), 309-318. <https://doi.org/10.17755/esosder.84176>
- Khosla, R., Miranda, N. D., Trotter, P. A., Mazzone, A., Renaldi, R., McElroy, C., Cohen, F., Jani, A., Perera-Salazar, R., & McCulloch, M. (2021). Cooling for sustainable development. *Nature Sustainability*, 4(3), Article 3. <https://doi.org/10.1038/s41893-020-00627-w>

- Kuvshinov, D., & Zimmermann, K. (2022). The big bang: Stock market capitalization in the long run. *Journal of Financial Economics*, 145(2, Part B), 527-552. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2021.09.008>
- Liang, H., Zeng, Y., Jiang, X., & Li, Y. (2023). Dynamic evaluation of low-carbon development in China's power industry and the impact of carbon market policies. *Heliyon*, 9(2), 1-19. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e13467>
- Lotfi, M., Yousefi, A., & Jafari, S. (2018). The effect of emerging green market on green entrepreneurship and sustainable development in knowledge-based companies. *Sustainability*, 10(7), 2308. <https://doi.org/10.3390/su10072308>
- Naceur, S. B., & Ghazouani, S. (2007). Stock markets, banks, and economic growth: Empirical evidence from the MENA region. *Research in International Business and Finance*, 21(2), 297-315. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2006.05.002>
- Pätäri, S., Jantunen, A., Kyläheiko, K., & Sandström, J. (2012). Does sustainable development foster value creation? Empirical evidence from the global energy industry. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 19(6), 317-326. <https://doi.org/10.1002/csr.280>
- Prats, M. A., & Sandoval, B. (2020). Does stock market capitalization cause GDP? A causality study for Central and Eastern European countries. *Economics*, 14(1), 20200017. <https://doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2020-17>
- Sadiq, M., Ngo, T. Q., Pantamee, A. A., Khudoykulov, K., Ngan, T. T., & Tan, L. P. (2023). The role of environmental social and governance in achieving sustainable development goals: Evidence from ASEAN countries. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 36(1), 170-190. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2022.2072357>
- Schoenmaker, D. (2017). From risk to opportunity: A framework for sustainable finance. RSM Series on Positive Change, 3-62, <https://ssrn.com/abstract=3066210>
- Sermaye Piyasası Kurulu (2021). Yeşil borçlanma aracı, sürdürülebilir borçlanma aracı, yeşil kira sertifikası, sürdürülebilir kira sertifikası rehberi basın duyurusu. 21 Mayıs 2024 tarihinde <https://spk.gov.tr/surdurulebilirlik/yesil-borclanma-araci-surdurulebilir-borclanmaaraci-yesil-kira-sertifikasi-surdurulebilir-kira-sertifikasi-rehberi-basin-duyurusu> adresinden alınmıştır.
- Sneddon, C., Howarth, R. B., & Norgaard, R. B. (2006). Sustainable development in a post-Brundtland world. *Ecological Economics*, 57(2), 253-268. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2005.04.013>
- Toraman, C., & Başarir, Ç. (2014). The long run relationship between stock market capitalization rate and interest rate: Co-integration approach. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 143, 1070-1073. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.557>
- Trading Economics (2024). South Africa Stock Market. 22 Temmuz 2024 tarihinde <https://tradingeconomics.com/south-africa/stock-market> adresinden alınmıştır.
- Vijaya, P., & Reddy, P. S. (2017). A study on stock exchanges and sustainable development. *International Journal of Management (IJM)*, 8(2), 112-122. <http://www.iaeme.com/ijm/issues.asp?JType=IJM&VType=8&IType=2>

- Warman, F., & Thirlwall, A. P. (1994). Interest rates, saving, investment and growth in Mexico 1960–1990: Tests of the financial liberalisation hypothesis. *The Journal of Development Studies*, 30(3), 629-649. <https://doi.org/10.1080/00220389408422330>
- Yartey, C. A., & Adjasi, C. K. (2007). Stock market development in Sub-Saharan Africa: Critical issues and challenges, *Social Science Research Network Scholarly Paper*,1-23, <https://papers.ssrn.com/abstract=1012992>
- Zhou, G., Liu, L., & Luo, S. (2022). Sustainable development, esg performance and company market value: Mediating effect of financial performance. *Business Strategy and the Environment*, 31(7), 3371-3387. <https://doi.org/10.1002/bse.3089>

Araştırma Makalesi / Research Article

Türk Bankacılık Sektöründe Dijitalleşmenin Şubeleşmeye Etkisi

Ömer Keskin¹

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türk bankacılık sektöründe dijitalleşmenin şubeleşmeye etkisini ortaya koymaktır. Dolayısıyla internet ve mobil bankacılığı aktif kullanan toplam müşteri sayılarına ve toplam şube sayısına ilişkin veriler toplanmıştır. Veriler, 2012Q4-2023Q4 dönemini kapsamaktadır. Analiz yöntemleri olarak Kesirli-Frekanslı Fourier Artırılmış Dickey-Fuller (KFFADF) birim kök testi, Kesirli-Frekanslı Fourier Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (KFFARDL) sınır testi ve Kesirli-Frekanslı Fourier Toda-Yamamoto (KFFTY) nedensellik testi uygulanmıştır. KFFARDL sınır testinin bulgularına göre değişkenler arasında hem uzun hem kısa dönemde tek yönlü negatif bir ilişki tespit edilmiştir. İnternet ve mobil bankacılığı aktif kullanan müşteri sayısındaki %1'lik yükseliş, şube sayısını uzun dönemde sırasıyla %0.07 ve %0.08, kısa dönemde ise sırasıyla %0.015 ve %0.016 kadar azaltmaktadır. Son aşamada uygulanan KFFTY nedensellik testi bu negatif ilişkiyi doğrulamaktadır. Bulgulardan hareketle, Türk bankacılık sektöründe yaşanan dijital dönüşüm sürecine etkili bir şekilde uyum sağlayabilecek uygun bir istihdam politikasının geliştirilip uygulanması gerektiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Şubeleşme, Bankacılık Sektörü, Zaman Serisi Analizi.

The Impact of Digitalization on Branching in the Turkish Banking Sector

Abstract

The present study aims to reveal the impact of digitalization on branching in the Turkish banking sector. Therefore, data on the total number of customers actively using internet and mobile banking and the total number of branches were collected. The data cover the period 2012Q4-2023Q4. Fractional-Frequency Fourier Augmented Dickey-Fuller (FFFADF) unit root test, Fractional-Frequency Fourier Autoregressive Distributed Lag (FFFARDL) bounds testing, and Fractional-Frequency Fourier Toda-Yamamoto (FFFTY) causality test were applied as analysis methods. The findings of the FFFARDL bounds testing reveal a unidirectional negative relationship between the variables in both the long and short run. A 1% increase in the number of customers actively using internet and mobile banking reduces the number of branches by 0.07% and 0.08%, respectively, in the long run and by 0.015% and 0.016%, respectively, in the short run. The FFFTY causality test confirms this negative relationship. The findings underscore the need for an appropriate employment policy that can effectively adapt to the ongoing digital transformation in the Turkish banking sector.

Keywords: Digitalization, Branching, Banking Sector, Time Series Analysis.

¹ Öğr. Gör. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Özalp Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, omerkeskin@yyu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1939-2791>

Atıf/Cite as: Keskin, Ö. (2025). Türk bankacılık sektöründe dijitalleşmenin şubeleşmeye etkisi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2025, 43 (1), 116-134.

© 2025 Hacettepe Üniversitesi.

EXTENDED ABSTRACT

The growing use of computers and mobile phones, combined with developments in internet infrastructure, has enabled banks to offer nearly all financial services through digital channels. Banks carefully evaluate customer feedback from transactions conducted via these channels, allowing for ongoing improvements. As trust in and the advantages of using digital channels increase, more customers choose these channels over traditional bank branches. The development of digital channels in the Turkish banking sector has significantly differed from the development of traditional branch banking. As banks have expanded the range of services offered through digital channels, there has been a notable increase in the number of customers choosing to use these channels. However, the increase in the number of bank branches has been relatively slow. Despite the growing interest in the banking sector's digital transformation, the existing literature has yet to conduct thorough analyses that effectively assess the impact of digitalization on traditional banking branches using robust econometric methodologies. Consequently, we cannot draw definitive conclusions from existing research about how this impact occurs.

This study comprehensively investigates the impacts of digitalization on the branching dynamics in the Turkish banking sector. By employing advanced econometric testing methods, augmented with Fourier functions, this research aims to uncover patterns and trends that may not be evident through traditional econometric testing methods. The study is important because it examines the interaction between bank branches, where most of the personnel are employed in the Turkish banking sector, and the rapidly developing digital banking channels from both a cointegration and causality perspective. It also develops original policy recommendations in this context. The study's contribution to the existing literature is that it discusses a fundamental issue for the banking sector by applying econometric testing methods that consider structural changes.

The hypotheses tested in this study are presented as follows:

H₁: A negative and statistically significant cointegration relationship exists between the usage of internet banking and the number of bank branches. This implies that an increase in internet banking usage may decrease the necessity for traditional banking branches.

H₂: A negative and statistically significant cointegration relationship exists between the usage of mobile banking and the number of bank branches. This implies that an increase in mobile banking usage may decrease the necessity for traditional banking branches.

Data on internet banking, mobile banking, and bank branches in the Turkish banking sector were collected from the Banks Association of Türkiye website. The data covers the period from the fourth quarter of 2012 to the fourth quarter of 2023. The number of customers actively using the internet and mobile banking was selected as the independent variables, as these are prominent and rapidly developing digital channels in Türkiye. The number of branches variable was selected as the dependent variable because it is the traditional bank service distribution channel still used by most customers in Türkiye and creates most of the employment in the sector despite the digital transformation.

In the study, we first tested whether the variables were stationary using unit root tests. Next, we analyzed long- and short-term relationships and causality among the variables using cointegration and causality tests. The analysis employed the Fractional-Frequency Fourier Augmented Dickey-Fuller (FFFADF) unit root test developed by Bozoklu et al. (2020), the Fractional-Frequency Fourier Autoregressive Distributed Lag (FFFADL) bounds test developed by Yılanıcı et al. (2020), and the Fractional-Frequency Fourier Toda-Yamamoto (FFFTY) causality test developed by Pata and Yılanıcı (2020), respectively.

The findings from the estimation of the full logarithmic model established in this study reveal a negative and statistically significant relationship between digitalization and the number of bank branches, both long-term and short-term. A 1% increase in customers actively using internet banking and mobile banking reduces bank branches by 0.07% and 0.08% in the long-term and by 0.015% and 0.016% in the short-term, respectively. The causality test applied at the last analysis stage confirms this negative relationship. On the other hand, deviations from the long-term equilibrium that occur in the short-term disappear over time.

An analysis of the impact of digitalization on bank branches in the Turkish banking sector revealed that an increase in customers using internet and mobile banking channels leads to a decrease in the number of bank branches. This finding is consistent with the findings of earlier studies conducted by Kayağdı (2022), Demirhan (2021), Ulusoy and Demirel (2021), and Putica (2020). However, these studies did not consider permanent and non-permanent structural changes.

The rapid development of digital banking negatively affected branch distribution channels in the banking sector. However, not all current and potential customers prefer digital banking over traditional branches shortly. Therefore, like other service sectors, human capital will continue to be essential in banking. Human capital is one of companies' most effective and irreplaceable competitive advantages in the service industry. Consequently, the current branch structure, which fosters direct customer relationships, will likely remain important for a long time, especially in regions where the use of information technologies is low. The extent of employment loss that digital transformation may cause in the Turkish banking sector should be estimated. In this context, new job departments (such as data analysts, cyber security specialists, and digital transformation/product managers) should be created in the sector to prevent professional bank employees from remaining idle. In this way, it may be possible to prevent the banking sector, which creates a particular share of the country's employment, from increasing unemployment figures. On the other hand, operating with fewer branches will result in lower operating expenses for banks. The extra resources should be used to effectively mobilize employees in the sector.

Future studies could investigate the multifaceted impacts of digitalization on key profitability indicators in the Turkish banking sector. This studies could comprehensively analyze how technological developments, such as mobile banking, online financial services, and automated customer interactions, influence profitability metrics. Researchers could uncover the underlying mechanisms driving profitability in the digital age by employing quantitative and qualitative research methodologies. Furthermore, they could present original policy recommendations to optimize operational efficiency, improve customer engagement, and foster sustainable growth in the banking industry.

GİRİŞ

Endüstri 4.0 veya 4. Sanayi Devrimi olarak adlandırılan teknolojik gelişmelerle birlikte yeni bir döneme girilmiş ve bu dönemde tüm sektörleri etkisi altına alan ciddi bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu dönüşüm, “dijitalleşme” olarak ifade edilmektedir. Özellikle bankacılık sektörünün gelişmekte olan ulusal ekonomilerde fon sağlama noktasındaki ağırlığı düşünüldüğünde sektörde yaşanan dijitalleşme daha da önemli bir hale gelmektedir (Ulusoy ve Demirel, 2021). Dijitalleşmenin göstergelerinden biri olan ve finansla teknoloji kavramlarının bir araya getirilmesiyle oluşturulan FinTek, finansal hizmetlerin veriliş şekillerini etkileyen yeni iş modelleri veya süreçler, teknoloji uygulamaları ve ürünler ile sonuçlanabilecek teknolojik bir yeniliktir (Financial Stability Board [FSB], 2019). Bankaların hızla gelişen teknolojiye ve müşterilerin değişen beklentilerine ayak uydurabilmeleri ve böylelikle rekabet güçlerini ve pazar paylarını artırabilmeleri için sahip oldukları teknolojik altyapıları sürekli geliştirmeleri ve verdikleri hizmetleri/sundukları ürünleri daha da çeşitlendirmeleri gerekliliği kaçınılmaz bir gerçektir. Dolayısıyla geleceğin bankacılık sisteminde ortaya çıkabilecek her türlü değişime uyum sağlamak için bankalar tarafından teknolojik altyapı çalışmaları yoğun bir şekilde yürütülmektedir. Bu bağlamda, özellikle yenilikçi dijitalleşme projelerine öncelik verilip bu konuda yaşanan küresel gelişmeler ve eğilimler takip edilmektedir (Türkiye Bankalar Birliği [TBB], 2021). Günümüzde bankalar, dijitalleşme konusunda daha açık ve tanımlı stratejilere sahiplerdir. Söz konusu stratejiler, yenilikçilik, güvenlik, basitlik, verimlilik, müşteri dostluluk, düşük maliyetlilik ve çeşitlilik üzerine geliştirilmektedir (Çakar, 2023).

İnternet altyapısında yaşanan gelişmelerle birlikte bilgisayarların ve mobil telefonların kullanımının hızla artması, bankaların geliştirdikleri stratejilerin bir sonucu olarak, finansal hizmetlerin neredeyse tamamının dijital kanallar aracılığıyla sunulmasını beraberinde getirmiştir. Bu kanallar aracılığıyla işlem yapan müşterilerin geri bildirimleri bankalar tarafından büyük bir titizlikle değerlendirilmekte ve böylelikle kanallar sürekli iyileştirilmektedir (TBB, 2022). Dijital kanalların kullanımına ilişkin güven ve avantajlar arttıkça bu kanallar, giderek daha fazla müşteri tarafından bankaların şubeleri yerine tercih edilir hale gelmektedir (Kocatürk, 2023).

Bu çalışma, Türk bankacılık sektöründe dijitalleşmenin şubeleşmeye etkisini; yakın geçmişte literatüre kazandırılmış olan ve keskin ve yumuşak yapısal değişimleri dikkate alan Fourier fonksiyonlu birden çok ekonometrik test yöntemini bir arada uygulayarak güçlü bulgular temelinde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma, bankacılık sektöründe önemli gelişimin yaşandığı dijital bankacılık kanallarıyla sektördeki çalışanların çoğunun içinde yer aldığı geleneksel nitelikteki banka hizmet dağıtım kanalı olan şubeler arasındaki etkileşimi hem eşbütünleşme hem nedensellik ilişkileri açısından ele alması ve bu doğrultuda çeşitli politika önerileri sunması yönüyle önem arz etmektedir. Çalışmanın literatüre katkısı, bankacılık sektörü için temeli oluşturan bir konuyu literatürde çok sık uygulanmış ve uygulanmakta olan ancak yapısal değişimleri dikkate almayan testler yerine yapısal değişimleri dikkate alan testleri uygulayarak tartışmasıdır. Söz konusu testler, Kesirli-Frekanslı Fourier Artırılmış Dickey-Fuller (KFFADF), Kesirli-Frekanslı Fourier Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (KFFARDL) ve Kesirli-Frekanslı Fourier Toda-Yamamoto (KFFTY) şeklindedir. Analiz için kullanılan veriler, çeyreklik olup 2012Q4-2023Q4 dönemini (45 gözlem) kapsamaktadır.

1. LİTERATÜR ÖZETİ

Türk bankacılık sektöründeki dijitalleşme göstergeleri incelendiğinde dijital kanalların kullanımına ilişkin gelişimin şubelere kıyasla ciddi ölçüde farklılaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim bankaların dijital kanalları üzerinden verdikleri hizmetlerin çeşitliliğine paralel olarak bu kanalları kullanmayı tercih eden müşteri sayısında dikkat çekici büyüklükte bir artış yaşanmıştır. Şube sayısındaki artış ise daha düşük seviyede kalmıştır (bkz. Tablo 1). Şube sayısında yaşanan gelişmeler, tablodan sonra özet bir şekilde yorumlanmıştır.

Tablo 1: Türkiye’de Dijital Bankacılık Kanallarını Kullanan Toplam Aktif Müşteri ve Toplam Banka Şube Sayıları

Yıllar	İnternet Bankacılığı Aktif Müşteri Sayısı	Mobil Bankacılık Aktif Müşteri Sayısı	Dijital Bankacılık Aktif Müşteri Sayısı*	Şube Sayısı
2009 Aralık	5.949.000	-	-	9.027
2011 Aralık	7.227.000	446.000	-	9.834
2013 Aralık	1.119.9000	3.227.000	-	11.021
2015 Aralık	15.407.000	12.164.000	-	11.193
2017 Aralık	13.825.000	29.541.000	33.374.000	10.550
2019 Aralık	12.416.000	49.279.000	51.014.000	10.199
2021 Aralık	11.977.000	75.168.000	74.521.000	9.792
2023 Aralık	12.044.000	108.786.000	106.038.000	9.497

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği’nin (TBB, 2024) ilgili raporlarından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Not: Bu bankalar arasında mevduat ve kalkınma ve yatırım bankaları bulunmaktadır. Katılım bankalarının tabloya dahil edilmemelerinin nedeni, TBB’nin değil, Türkiye Katılım Bankaları Birliği’nin (TKBB) üyesi durumunda olmalarından kaynaklanmaktadır. Üstelik katılım bankalarına ilişkin bu veriler, TKBB’nin sitesinde yer almakta olup şube sayıları hariç sadece son 3 yılla (2020-2023) sınırlıdır.

* Sadece internet bankacılığı, sadece mobil bankacılık ve hem internet hem mobil bankacılık kullanan aktif müşteri sayısını temsil etmektedir.

Tablo 1’de görüldüğü üzere Türkiye’de internet bankacılığı hariç diğer dijital bankacılık kanallarını kullanan aktif müşteri sayısı hızla artmaktadır. Ancak şube sayısındaki artış, 2015 itibarıyla yerini azalışa bırakmıştır. Diğer taraftan şubelerde en yüksek sayıya 2015 Eylül’de 11.280’le ulaşılmış ve bu sayı ilerleyen yıllarda düzenli bir şekilde azalmıştır (TBB, 2024). Söz konusu gelişme, zamandan ve mekandan bağımsız, hızlı ve kolay kullanılabilen nitelikteki dijital bankacılık kanallarının şubelere kıyasla müşteriler tarafından daha çok tercih edildiğinin açık bir kanıtıdır.

Literatürde bankacılık sektöründeki dijitalleşmenin sektöre ve ülke ekonomilerine etkilerini farklı yönlerden ele almış olan çok sayıda araştırma makalesi bulunmaktadır (bkz. Tablo 2).

Tablo 2: Konuya İlişkin Literatür Özeti

Yazar(lar) ve Yıl	Yöntem	Dönem	Konu
Türkiye Örnekleminde Yapılmış Çalışmalar			
Deniz (2023)	Çoklu doğrusal regresyon analizi-En küçük kareler yöntemi	2011Q1-2022Q4	Dijital bankacılığın bankaların performanslarına (aktif getiri oranı) etkisi
Gövez ve Uysal (2023)	Toda-Yamamoto nedensellik	2007Q3-2023Q3	Dijital bankacılıkla şube ve personel sayısı arasındaki nedensellik ilişkisi
Ergün (2023)	ARDL	2011Q1-2023Q1	Dijital bankacılıkla bankacılık toplam net karlılığı arasındaki ilişki
Ulusoy ve Demirel (2022)	Doğrusal regresyon analizi-En küçük kareler yöntemi	2008Q1-2020Q4	Dijital bankacılıkla bankacılık aktif karlılığı arasındaki etkileşim
Karyağdı (2022)	Yarı yapılandırılmış mülakat (21 banka çalışanı)	-	Banka çalışanlarının dijital bankacılığın verimlilik üzerindeki etkisine ilişkin görüşleri
Canatan ve İpek (2022)	ARDL	2011Q1-2021Q1	Dijital bankacılıkla bankacılık toplam net karlılığı arasındaki ilişki
Ulusoy ve Demirel (2021)	Doğrusal regresyon analizi-En küçük kareler yöntemi	2006Q1-2020Q4	Dijital bankacılığın bankacılık sektöründeki istihdama etkisi
Bulut ve Akyüz (2020)	ARDL	2011Q1-2019Q4	Dijital bankacılıkla ekonomik büyüme arasındaki ilişki
Özçelik ve Akçay (2019)	Mülakat (1 banka çalışanı)	-	Banka çalışanının dijital bankacılıkla kariyer platosu arasındaki ilişkiye ilişkin görüşleri
Uzun ve Berberoğlu (2018)	Çoklu doğrusal regresyon analizi	2007Q1-2016Q4	Dijital bankacılığın bankaların performanslarına (toplam gelir ve likidite) etkisi
Güvenç ve Yücebalkan (2017)	Biçimsel mülakat (41 banka çalışanı)	-	Banka çalışanlarının dijital bankacılığın bankacılık sektöründeki işgücüne yansımalarına ilişkin görüşleri
Yabancı Ülkeler Örnekleminde Yapılmış Çalışmalar			
Elgohary ve Abdel-Aziz (2023)	ARDL, Vektör otoregresyon analizi (VAR)	2003-2020	Mısır'da dijital bankacılığın bankacılık sektöründeki istihdama etkisi
Shanti vd. (2023)	Panel ARDL	2016 Ocak-2023 Şubat	Endonezya'da dijital bankacılıkla dijital iş modellerine sahip bankaların karlılıkları arasındaki ilişki

Charkazzade (2022)	Derinlemesine mülakat (1 banka çalışanı)	-	Azerbaycan’da bir bankanın insan kaynakları departmanı müdür yardımcısının dijital bankacılığın insan kaynakları süreçlerine etkisine ilişkin görüşleri
Olalere vd. (2021)	Sistem geliştirilmiş momentler yöntemi	2009-2019	Nijerya’da ve Malezya’da dijital bankacılığın bankaların piyasa değerlerine etkisi
Feld vd. (2021)	Johansen eşbütünleşme, Granger nedensellik	2012-2019	Brezilya’da dijital bankacılığın bankacılık ücretlerine etkisi
Stefanovic vd. (2021)	Pearson korelasyon analizi	2011-2020	Sırbistan’da dijital bankacılıkla bankacılık öz sermaye karlılığı arasındaki ilişki
Kwateng vd. (2020)	Temel bileşen analizi, kümeleme analizi, veri zarflama analizi	2016	Gana’da dijital bankacılık hizmetlerinin benimsenmesinin bankaların performanslarına etkisi
Meena ve Parimalarani (2020)	İçerik analizi	-	Hindistan’da dijital bankacılığın bankacılık sektöründeki istihdama etkisi
Putica (2020)	Faktör analizi	2017	Avrupa Birliği’nde ve Sırbistan’da dijital bankacılığın bankaların toplam şube sayısına etkisi
Khiewngamdee ve Yan (2019)	Kantil regresyon analizi, geliştirilmiş maksimum entropi yöntemi	2016	21 Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği Platformu üyesi ülkede dijital bankacılık ödemeleriyle ekonomik büyüme arasındaki ilişki
Saeed vd. (2018)	Panel eşbütünleşme, tam düzeltilmiş ve dinamik en küçük kareler yöntemi, vektör hata düzeltme modeli	2006-2016	Pakistan’da dijital bankacılıkla ekonomik büyüme arasındaki ilişki
Mahboub (2018)	Çok değişkenli sıradan en küçük kareler yöntemi	2009-2016	Lübnan’da dijital bankacılık yatırımlarıyla bankaların performansları arasındaki ilişki

Yukarıdaki literatür özeti tablosunda yer verilen dijital bankacılık konusu ile ilgili yapılmış çalışmalar incelendiğinde bu çalışmaların analiz aşamalarında kullanılan yöntemlerin geleneksel nitelikteki yöntemler (Klasik regresyon analizleri, ARDL, Granger, Toda-Yamamoto ve mülakat gibi) olduğu ve analize dahil edilen bağımlı değişkenlerin (bankacılık sektöründeki performans, karlılık ve istihdam sayısı gibi) birbirlerine benzerlik gösterdiği görülmektedir. Ayrıca bankacılık sektöründe dijitalleşmenin şubeleşmeye etkisini yeni geliştirilmiş güçlü ekonometrik analiz yöntemlerini kullanarak doğrudan analiz etmiş olan herhangi bir güncel çalışma bulunmamaktadır. Bu doğrultuda literatürdeki çalışmalardan söz konusu etkinin nasıl olduğuna ilişkin güçlü bir sonuç çıkarılamayacağı ileri sürülebilir. Nitekim literatürde ekonometrik analiz içeren mevcut çalışmalar incelendiğinde yapısal değişim(ler)i dikkate almayan analiz yöntemlerinin (ARDL, Granger ve Toda-Yamamoto gibi) kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, birbirleriyle uyumlu birden çok güncel ekonometrik analiz yöntemini (zaman

boyunca gerçekleşen her türlü yapısal değişim(ler)i dikkate alan Kesirli-Frekanslı Fourier Artırılmış Dickey-Fuller, Kesirli-Frekanslı Fourier Otoregresif Dağıtılmış Gecikme ve Kesirli-Frekanslı Fourier Toda-Yamamoto gibi) bir arada kullanarak bu etkiyi ortaya koymayı amaçlamakta ve bu yönüyle literatürdeki çalışmalardan büyük ölçüde farklılaşmaktadır.

Literatür özetinde görüldüğü üzere bu çalışmanın konusunu Türkiye örneğinde sadece Gövez ve Uysal (2023) ele almışlardır. Ancak söz konusu çalışmada dijitalleşmenin şubeleşmeyle etkileşimi sadece Toda-Yamamoto testiyle nedensellik yönünden incelenmiş olup ilkinin ikincisini nasıl etkilediğine dair herhangi bir bulgu yer almamaktadır. Bu çalışma ise ikisi arasındaki etkileşimi, Fourier fonksiyonlarıyla güçlendirilmiş birçok testi bir arada kullanarak hem nedensellik hem eşbütünlük yönünden incelemektedir. Böylelikle dijitalleşmenin şubeleşme üzerindeki etkisine dair dikkat çekici mahiyette bulgulara ve bunlara bağlı olarak geliştirilmiş bazı politika önerilerine yer vermektedir.

2. VERİ SETİ VE YÖNTEM

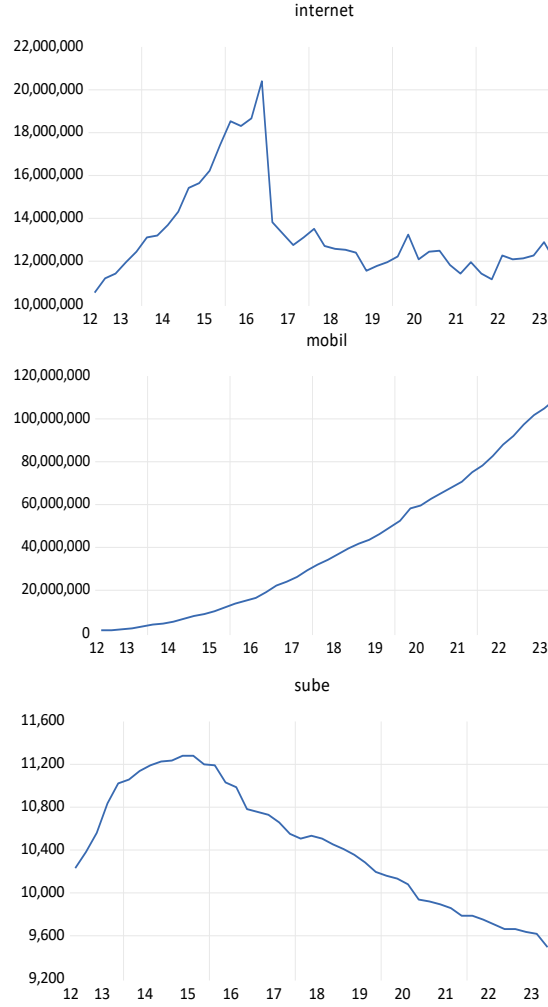
Analizde kullanmak için Türk bankacılık sektöründeki internet bankacılığı, mobil bankacılık ve şubeler ile ilgili olmak üzere 3 farklı zaman serisi Türkiye Bankalar Birliği'nin web sitesinden temin edilmiştir (bkz. Tablo 3).

Tablo 3: Analizde Kullanılan Veriler

Veri	Veri Kaynağı	Veri Hakkında Bilgi
İnternet bankacılığı	(TBB, 2024)	Türkiye'de internet bankacılığını aktif olarak kullanan toplam müşteri sayısı (kişi)
Mobil bankacılık	(TBB, 2024)	Türkiye'de mobil bankacılığı aktif olarak kullanan toplam müşteri sayısı (kişi)
Şubeler	(TBB, 2024)	Mevduat ve kalkınma ve yatırım bankalarının Türkiye genelindeki toplam şube sayısı (adet)

Kullanılan zaman serileri, çeyreklik olup 2012Q4-2023Q4 dönemini kapsamaktadır (bkz. Şekil 1). Şekil 1'de serilerin yıllar itibarıyla izlediği seyirdeki değişiklik ortaya konulmaktadır.

Şekil 1: Serilerin İzlediği Seyir

Çalışmanın amacı doğrultusunda öncelikle birim kök testleriyle değişkenlerin durağan olup olmadıkları, daha sonra ise sırasıyla eşbütünleşme ve nedensellik testleriyle değişkenler arasındaki uzun ve kısa vadeli ilişkiler ve nedensellik ilişkileri analiz edilmiştir.

Analiz yöntemi olarak Bozoklu vd. (2020) tarafından geliştirilmiş KFFADF birim kök testi, Yılanıcı vd. (2020) tarafından geliştirilmiş KFFARDL sınır testi ve Pata ve Yılanıcı (2020) tarafından geliştirilmiş KFFTY nedensellik testi tercih edilmiştir.

KFFADF birim kök testinin bir serideki yapısal değişimleri dikkate aldığı için geleneksel ADF birim kök testine göre, Fourier fonksiyonlarını kullandığı için de yapısal değişimleri kukla değişken marifetiyle dikkate alan birim kök testlerine göre çok daha güçlü olduğu ileri sürülebilir.

$$\Delta internet_t = \alpha_0 + \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_3 internet_{t-1} + \sum_{i=1}^P \delta_i \Delta internet_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\Delta mobil_t = \beta_0 + \beta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_3 mobil_{t-1} + \sum_{i=1}^P \gamma_i \Delta mobil_{t-1} + \mu_t \quad (2)$$

$$\Delta sube_t = \chi_0 + \chi_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \chi_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \chi_3 sube_{t-1} + \sum_{i=1}^P \lambda_i \Delta sube_{t-1} + \nu_t \quad (3)$$

KFFADF testinde 1, 2 ve 3 numaralı denklemlerdeki modeller tahmin edilmektedir. Bu denklemlerde;

- *internet* internet bankacılığını aktif kullanan toplam müşteri sayısını,
- *mobil* mobil bankacılığı aktif kullanan toplam müşteri sayısını,
- *sube* mevduat ve kalkınma ve yatırım bankalarının toplam şube sayısını,
- Δ birinci dereceden fark operatörünü,
- π 3.1416 sayısını,
- k frekans değerini,
- t trend terimini,
- T gözlem sayısını ve ε_t , μ_t ve ν_t ise hata terimlerini ifade etmektedir

(Bozoklu vd., 2020).

Bu test uygulanırken öncelikle k frekans değeri bulunmaktadır. Daha sonra F testi kullanılarak *sin* ve *cos* trigonometrik terimlerinin içinde bulunduğu fonksiyonların anlamsız olduğu temel hipotezi (H_0) sınanmaktadır. Bu hipotez reddedilirse geleneksel ADF testi uygulanmaktadır. Fonksiyonlar anlamlı çıkarsa FADF test istatistiği kullanılarak ilgili değişkenin durağan olup olmadığına bakılmaktadır. F testine ilişkin kritik değerler Enders ve Lee (2012), durağanlığa ilişkin kritik değerler ise Bozoklu vd. (2020) tarafından tablolaştırılmıştır.

KFFADF testinde hesaplanan F Kısıt Test İstatistiği tablo kritik değerinden (mutlak değer olarak) yüksek çıkarsa temel hipotez reddedilmektedir.

Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilmiş geleneksel ARDL sınır testi, literatürdeki çalışmalarda sıklıkla uygulanmış bir eşbütünleşme testidir (bkz. Denklem 4). Ancak bu test, bir serideki yapısal değişimleri dikkate almamaktadır. Yılcı vd. (2020) tarafından denklem 4'teki geleneksel ARDL sınır testi modeline Fourier fonksiyonlarının eklenmesi suretiyle test daha güçlü bir hale getirilmiştir (bkz. Denklem 5).

$$\Delta sube_t = \alpha_0 + \alpha_1 sube_{t-1} + \alpha_2 internet_{t-1} + \alpha_3 mobil_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \beta \Delta sube_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \chi \Delta internet_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \delta \Delta mobil_{t-i} + \xi_t \quad (4)$$

$$\Delta sube_t = \alpha_0 + \vartheta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \vartheta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_1 sube_{t-1} + \alpha_2 internet_{t-1} + \alpha_3 mobil_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \beta \Delta sube_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \chi \Delta internet_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \delta \Delta mobil_{t-i} + \xi_t \quad (5)$$

KFFARDL sınır testinde 5 numaralı denklemdeki model tahmin edilmektedir. Bu denklemde;

- *sin* ve *cos* Fourier fonksiyonlarının içinde bulunan trigonometrik terimleri ve
- ξ_t hata terimini ifade etmektedir.

Modeli tahmin etmek için öncelikle k frekans değerinin belirlenmesi gerekmektedir. Daha sonra *sube*, *internet* ve *mobil* değişkenlerinin gecikme katsayılarının (modeldeki α_1 , α_2 ve α_3) hem birlikte hem ayrı ayrı anlamlılıkları test edilerek bu değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi olmadığı temel hipotezi ($H_0 = \alpha_1 = \alpha_2 = \alpha_3 = 0$) sınanmaktadır. Sınamalarda gerekli kritik değerlere Bootstrap simülasyonlarıyla ulaşılmaktadır. KFFARDL sınır testinde bağımlı değişkenin $I(1)$, yani birinci farkta durağan bir özellik sergilemesi şarttır (Yılcı vd., 2020).

KFFARDL testinde hesaplanan test istatistiklerinin¹ tamamı Bootstrap kritik değerlerinden (mutlak değer olarak) yüksek çıkarsa temel hipotez reddedilmektedir.

KFFTY nedensellik testinin değişken farkları alınmaksızın uygulanabilmesi itibarıyla VAR modeline dayalı geleneksel nedensellik testlerine göre, nedensellik ilişkisini etkileyebilecek kalıcı olmayan yapısal değişimlerle birlikte kalıcı olan yapısal değişimleri de dikkate alması itibarıyla da geleneksel nitelikteki FTY nedensellik testine göre çok daha güçlü olduğu ileri sürülebilir.

$$Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{i=1}^{1+dmax} \varphi_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{1+dmax} \phi_i X_{t-i} + \psi_t \quad (6)$$

KFFTY testinde 6 numaralı denklemdeki model tahmin edilmektedir. Bu denklemde;

- l optimal gecikme uzunluğunu,
- d max değişkenlerin maksimum entegrasyon derecesini ve
- ψ_t hata terimini ifade etmektedir (Pata ve Yıllancı, 2020).

Bu çalışma kapsamında *sube*, *internet* ve *mobil* değişkenlerinin sırasıyla bağımlı değişkenler (Y_t) olarak atandığı 6 numaralı denklemdeki model kullanılarak KFFTY testinin uygulanışı gerçekleştirilmektedir.

Testi uygularken öncelikle değişkenlerin en çok $I(1)$ olup olmadığı belirlenmektedir. Daha sonra değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olmadığı temel hipotezi (H_0) sınanmaktadır. Bu kısımda Wald istatistiği, kritik değerleri elde etmek için ise Bootstrap simülasyonları kullanılmaktadır. Test sonucunda doğrudan Bootstrap olasılık değerlerine bakılarak nedensellik ilişkisi olup olmadığı görülebilmektedir.

KFFTY testinde hesaplanan Bootstrap olasılık değeri anlamlı çıkarsa temel hipotez reddedilmektedir.

Çalışma kapsamında sınanan hipotezler şu şekildedir;

H_1 : İnternet bankacılığı kullanımıyla şube sayısı arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisi vardır.

H_2 : Mobil bankacılık kullanımıyla şube sayısı arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisi vardır.

3. BULGULAR

EViews 13 ve Gauss 24 programları kullanılarak uygulanan birbirleriyle uyumlu kesirli-frekanslı Fourier testlerden elde edilen bulgular aşağıda yer almaktadır.

Bu testler, değişkenlerin doğal logaritmaları (*log*) alınmış formları (*logsube*, *loginternet* ve *logmobil*) üzerinden uygulanmıştır.

Bağımlı değişken *logsube* ve bağımsız değişkenler *loginternet* ve *logmobil* dahil edilerek kurulmuş olan ve tahmini yapılmak istenen tam logaritmik model şöyledir (Denklem 7);

$$\logsube_t = \alpha + \beta \loginternet_t + \chi \logmobil_t + \varepsilon_t \quad (7)$$

Normal şartlarda zaman serilerinde mevsimsel etkilerle karşılaşılabilir. Ancak Şekil 1'de açıkça görüldüğü üzere bu çalışmada kullanılan seriler üzerinde böyle bir etkiyle karşılaşılmamıştır. Aşağıda sırasıyla birim kök, eşbütünleşme ve nedensellik testlerinin bulgularına yer verilmektedir.

Tablo 4: KFFADF Birim Kök Test Sonucu

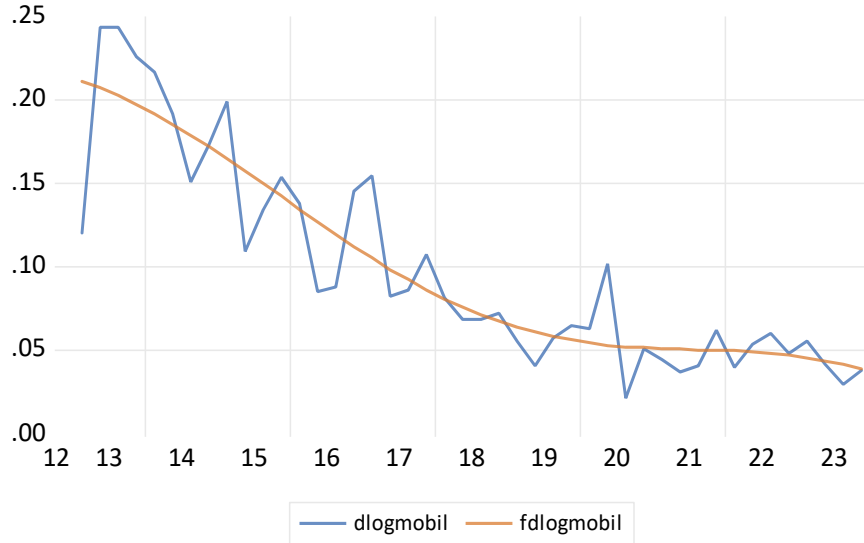
Değişkenler	Frekans Değeri (k)	En Küçük Kareler Toplamı	F Kısıt Test İstatistiği	Uygun Gecikme Uzunluğu	FADF Test İstatistiği
logsube	2.8	0.000764	3.103376	8	-3.401163
loginternet	2.9	0.179492	2.962724	1	-2.849401
logmobil	0.1	0.018293	8.948169***	9	-3.720029
logmobil(1)	0.1	0.017012	14.345060*	1	-6.881201*

*** ve * sırasıyla %10 ve %1 anlamlılık düzeylerinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir. F Kısıt Test İstatistiğinin karşılaştırıldığı tablo kritik değerleri sırasıyla 7.78 ve 12.21 şeklindedir.

*%1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir. FADF Test İstatistiğinin karşılaştırıldığı tablo kritik değeri -4.87 şeklindedir.

Tablo 4'te görüldüğü üzere logsube ve loginternet değişkenleri açısından F Kısıt Test İstatistiği %10 anlamlılık düzeyine ilişkin tablo kritik değerinden (mutlak değer olarak) küçük olduğu için Fourier fonksiyonları anlamsız, logmobil değişkeni açısından ise anlamlıdır. Ayrıca k frekans değeri, her üç değişken için de kesirli hesaplanmıştır. Yani her üç değişkende görülen yapısal değişimlerin etkileri kalıcıdır.

Şekil 2: Birinci Farkı Alınmış logmobil Değişkeni ve Fourier Fonksiyonları

Şekil 2'de Fourier fonksiyonlarının birinci farkta durağan özellik sergileyen logmobil değişkeniyle uyumlu ve salınımları yakalamada çok başarılı olduğu görülmektedir. Yükseliş dönemlerinde artıp düşüş dönemlerinde azalan bu fonksiyonlar, sadece keskin olan değişimleri değil, aynı zamanda yumuşak olan değişimleri de yakalayabildiği için serilere çok daha yakın modelleme göstermektedir.

Tablo 5: Geleneksel ADF Birim Kök Testine İlişkin Sonuç

Değişkenler	Test İstatistikleri		
	Sabitli	Trendli ve Sabitli	Trendsiz ve Sabitsiz
logsube	0.972092 (p=0.9956)	-3.150858 (p=0.1093)	-1.347676 (p=0.1622)
loginternet	-1.946431 (p=0.3087)	-2.521710 (p=0.3167)	0.247629 (p=0.7534)
logsube(1)	-3.128111 (p=0.0318**)	-3.602994 (p=0.0413**)	-2.268038 (p=0.0241**)
loginternet(1)	-6.745523 (p=0.0000*)	-6.810042 (p=0.0000*)	-6.827811 (p=0.0000*)

* ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeylerinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

logsube ve loginternet değişkenleri açısından Fourier fonksiyonları anlamsız olduğu için (bkz. Tablo 4) geleneksel ADF testi uygulanmıştır. Tablo 5'te logsube ve loginternet değişkenlerinin düzeyde durağan olmadığı, birinci farkları alındığında ise durağan olduğu görülmektedir. Böylelikle KFFARDL sınır testini uygulayabilmek için "bağımlı değişkenin I(1) olma" koşulu sağlanmıştır.

Tablo 6: KFFARDL Sınır Testine İlişkin Sonuç

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	k	Minimum AIC	F _A	t-istatistiği	F _B
logsube	loginternet, logmobil	3.1	-8.206987	7.870598***	-3.196362***	8.627030***

*** %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Bootstrap kritik değerleri, F_A için 4.877211, t için -2.947163 ve F_B için 5.516467 şeklinde olup 2000 replikasyona dayanmaktadır.

Tablo 6'da görüldüğü üzere F_A, t-istatistiği ve F_B hesaplanan Bootstrap kritik değerlerinden (mutlak değer olarak) yüksek çıktığı için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır.¹ Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edildikten sonra uzun dönem katsayıları tahmin edilip hata düzeltme mekanizmasının (HDM) çalışıp çalışmadığı incelenmiştir (bkz. Tablo 7 ve 8).

Tablo 7: Uzun Dönem Katsayılarının Tahmin Sonucu

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri
loginternet	-0.074418	0.043345	-1.716888	0.0939***
logmobil	-0.082802	0.008470	-9.774889	0.0000*
C	11.880263	0.839807	14.146405	0.0000*

* ve *** sırasıyla %1 ve %10 anlamlılık düzeylerinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 7’de görüldüğü üzere uzun dönem katsayıları negatif olup istatistiksel olarak anlamlıdır. İnternet bankacılığını ve mobil bankacılığı aktif kullanan müşteri sayısında yaşanan %1 yükseliş, uzun dönemde şube sayısını sırasıyla yaklaşık %0.07 ve %0.08 oranında azaltmaktadır. Bu sonuçtan hareketle şube sayısında yaşanan azalışta mobil bankacılık kullanımının internet bankacılığı kullanımından daha etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 8: HDM’nin Tahmin Sonucu

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri
Hata düzeltme katsayısı	-0.203193	0.024392	-8.330262	0.0000*
loginternet	-0.015121	0.007082	-2.135016	0.0400*
logmobil	-0.016824	0.002356	-7.140766	0.0000*

* ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeylerinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 8’de görüldüğü üzere kısa dönem katsayıları da negatif olup istatistiksel olarak anlamlıdır. Yani internet bankacılığını ve mobil bankacılığı aktif kullanan müşteri sayısındaki %1 yükseliş, kısa dönemde şube sayısını sırasıyla yaklaşık %0.015 ve %0.016 oranında azaltmaktadır. Bu bağlamda, internet bankacılığı ve mobil bankacılık kullanımı, şube sayısı üzerinde hem kısa hem uzun dönemde negatif bir etkiye sahiptir. Diğer taraftan hata düzeltme katsayısı, beklenildiği gibi negatif olup istatistiksel olarak anlamlıdır. Sonuca göre kısa dönemde oluşabilecek uzun dönem dengesinden sapmalar, 1 dönem sonra yaklaşık %0.20 oranında ortadan kalkmaktadır.

Tablo 9: KFFTY Nedensellik Testine İlişkin Sonuç

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Bootstrap Olasılık Değeri	Uygun Gecikme Uzunluğu ve Frekans Değeri (k)	Karar
logsube	loginternet	0.0566***	7 ve 1.3	loginternet → logsube
logsube	logmobil	0.0267**	7 ve 1.3	logmobil → logsube
loginternet	logsube	0.2544	7 ve 1.3	logsube ⇌ loginternet
loginternet	logmobil	0.5143	7 ve 1.3	logmobil ⇌ loginternet
logmobil	logsube	0.1248	7 ve 1.3	logsube ⇌ logmobil
logmobil	loginternet	0.2812	7 ve 1.3	loginternet ⇌ logmobil

** ve *** sırasıyla %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Testte simülasyon sayısı olarak 10.000 kullanılmıştır.

Tablo 9’da görüldüğü üzere loginternet ve logmobil değişkenlerinden logsube değişkenine doğru tek yönlü nedensellik ilişkileri vardır. Bu sonuç, yukarıdaki KFFARDL sınır testinin sonucunu desteklemektedir. Ayrıca k değeri kesirli olduğu için değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerini etkileyen yapısal değişimler kalıcıdır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Türk bankacılık sektöründe dijitalleşmenin şubeleşmeye etkisi incelenmiştir. Analiz kapsamında bağımsız değişkenler olarak internet ve mobil bankacılığı aktif kullanan müşteri sayısının seçilmesinin nedeni, bunların Türkiye’de öne çıkan ve hızla gelişen önemli dijital kanallar arasında olmasıdır. Şube sayısı değişkeni ise dijital dönüşüme rağmen Türkiye genelinde hala çoğu müşteri tarafından kullanılan ve bankacılık sektöründeki çalışanların çoğunu içinde barındıran geleneksel nitelikteki banka hizmet dağıtım kanalı olması nedeniyle bağımlı değişken olarak seçilmiştir.

Çalışmanın amacı doğrultusunda 2012Q4-2023Q4 dönemine ait 3 farklı zaman serisi kullanılarak Türkiye örneğinde zaman serisi analizi yapılmıştır. Analiz için gerekli veriler, Türkiye Bankalar Birliği’nden toplanmıştır. Analizlerde yöntem olarak literatürde daha az kullanıldığı görülen güncel testler arasından Kesirli-Frekanslı Fourier Artırılmış Dickey-Fuller, Kesirli-Frekanslı Fourier Oto regresif Dağıtılmış Gecikme ve Kesirli-Frekanslı Fourier Toda-Yamamoto testleri sırasıyla uygulanmıştır.

Çalışmada kurulan tam logaritmik modelin tahmininden elde edilen bulgulara göre dijitalleşmeyle şubeleşme değişkeni arasında hem uzun hem kısa dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır. İnternet bankacılığını ve mobil bankacılığı aktif kullanan müşteri sayısında yaşanan %1’lik yükseliş, şube sayısını uzun dönemde sırasıyla %0.07 ve %0.08, kısa dönemde ise sırasıyla %0.015 ve %0.016 kadar azaltmaktadır. Diğer taraftan hata düzeltme mekanizması işlemektedir. Yani kısa dönemdeki şokların etkisiyle değişkenler arasında oluşabilecek uzun dönem dengesinden sapmalar 1 dönem sonra yaklaşık %0.20 kadar ortadan kalkmakta olup değişkenler birbirlerine yakınlık göstermektedir.

Türk bankacılık sektöründe dijitalleşmenin şubeleşmeye etkisinin analizi çerçevesinde “İnternet bankacılığı ve mobil bankacılık kanallarını kullanan müşteri sayısı arttıkça şube sayısı azalmaktadır.” sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, her ne kadar analizlerinde kalıcı ve kalıcı olmayan yapısal değişim(ler) dikkate alınmamış olsa da Karyağdı (2022), Demirhan (2021), Ulusoy ve Demirel (2021) ve Putica (2020) tarafından yürütülmüş olan çalışmaların analiz sonuçlarını desteklemektedir.

Dijital bankacılığın hızla gelişiminin bankacılık sektöründeki şube dağıtım kanalını olumsuz etkilediği açıktır. Yine de mevcut ve potansiyel müşterilerin tümünün şubeler yerine dijital bankacılık kanallarını tercih etmelerinin yakın zamana kadar gerçekleş(e)meyeceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla diğer tüm hizmet sektörlerinde olduğu gibi bankacılık sektöründe de beşeri sermayeye her zaman ihtiyaç duyulacaktır. Çünkü hizmet sektöründe beşeri sermaye, şirketlerin en etkili ve ikamesi kolay olmayan rekabet üstünlükleri arasında yer almaktadır. Buradan hareketle, müşterilerle doğrudan ilişkilerin kurulup sürdürüldüğü günümüz şube yapılaşmasının özellikle bilişim teknolojilerinin kullanımının düşük olduğu bölgelerde uzun bir süre daha varlığını ve önemini korumaya devam edeceği ortadadır.

Türk bankacılık sektöründe dijital dönüşümün neden olabileceği istihdam kaybının boyutu tahmin edilmeye çalışılmalı ve bu doğrultuda sektörde yeni iş bölümleri (Veri analisti, Siber güvenlik uzmanı ve Dijital dönüşüm/ürün yöneticisi gibi) oluşturularak özellikle profesyonel banka çalışanlarının atıl kalmamaları sağlanmalıdır. Böylelikle ülke istihdamından belli bir pay alan bankacılık sektörünün işsizlik rakamlarını büyütmesinin önüne geçmek mümkün olabilir. Diğer taraftan daha az şubeyle faaliyet göstermenin bankalar için daha düşük faaliyet giderine

katlanmayı beraberinde getireceği ifade edilmelidir. Buradan elde edilebilecek kaynak, banka çalışanlarının sektördeki mobilizasyonunu etkin bir şekilde yürütmek için kullanılmalıdır.

Gelecekte yapılacak başka çalışmalarda Türkiye’de dijitalleşmenin bankacılık sektöründeki karlılık göstergelerine (aktif kar ve net kar gibi) etkisi incelenebilir.

NOTLAR

¹ Bu test istatistikleri arasında F_A tüm değişkenlerin gecikme katsayılarının birlikte anlamlılığını test etmek için kullanılan test istatistiğini, t-istatistiği bağımlı değişkenin gecikme katsayısının anlamlılığını test etmek için kullanılan test istatistiğini ve F_B bağımsız değişkenlerin gecikme katsayılarının birlikte anlamlılığını test etmek için kullanılan test istatistiğini ifade etmektedir.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma, bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik Kurul Onayı

Bu çalışma, etik kurul izni gerektiren analizleri kapsamadığından etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Yazar Katkıları

Yazar, çalışmayı tümüyle tek başına tamamlamıştır.

Çıkar Çatışması

Yazar veya üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Bozoklu, Ş., Yılandı, V., & Görüş, M. Ş. (2020). Persistence in per capita energy consumption: A fractional integration approach with a Fourier function. *Energy Economics*, 91, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104926>
- Bulut, E., & Akyüz, G. Ç. (2020). Türkiye’de dijital bankacılık ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 42(2), 223-246. <https://doi.org/10.14780.muiibd.854325>
- Çakar, A. (2023). *Bankacılıkta dijital uygulamalar*. 29 Nisan 2024 tarihinde https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/8947/TBB_YKB_130623.pdf adresinden alınmıştır.
- Canatan, B., & İpek, E. (2022). Mobil bankacılık işlemlerinin banka net karlarına etkisi. *Bankacılar Dergisi*, 33(120), 6-17.

- Charkazzade, I. (2022). *Dijitalleşmenin insan kaynakları süreçleri üzerindeki etkisi: Bankacılık sektöründe bir araştırma* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi.
- Demirhan, M. (2021). Sektörel bakış: Türk bankacılık sektöründe dijitalleşmenin şube dağıtım kanalına etkileri. *Erciyes Akademi*, 35(1), 10-19.
- Deniz, F. (2023). Dijital bankacılık hizmetlerinin banka performansına etkisi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 58(3), 2654-2669. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.23.09.2257>
- Elgohary, E. M., & Abdel-Aziz, R. O. (2023). The effect of digital transformation on employment in Egypt: An applied study using ardl model. *The Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries*, 89(1), 1-18. <https://doi.org/10.1002/isd2.12240>
- Enders, W., & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and dickey-fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>
- Ergün, T. (2023). Dijitalleşme ile bankacılık karlılığı arasındaki etkileşim: Ardl sınır testi yaklaşımı. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34, 206-227. <https://doi.org/10.15182/diclesosbed.1313624>
- Feld, M., Giacobbo, T. S. F. de B., & Schuster, W. E. (2021). Technological progress and finance: The effects of digitization on Brazilian banking fees. *Economia*, 22(2), 85-99. <https://doi.org/10.1016/j.econ.2021.09.001>
- FSB (Financial Stability Board). (2019). *FinTech and market structure in financial services: Market developments and potential financial stability implications*. 29 Nisan 2024 tarihinde <https://www.fsb.org/wp-content/uploads/P140219.pdf> adresinden alınmıştır.
- Gövez, A., & Uysal, B. (2023). Dijital bankacılık ile şube ve personel sayısı arasındaki nedensellik ilişkisi: Toda-Yamamoto yaklaşımı. *Ekonomi, İşletme, Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9(1), 50-61.
- Güvenç, D., & Yücebalkan, B. (2017). Bankacılık sektöründe teknolojik gelişmenin işgücüne yansımaları. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 30-43.
- Karyağdı, N. G. (2022). Bankacılık sektöründe dijital dönüşümün verimliliğe olan etkileri: TRB2 bölgesinde nitel bir çalışma. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 852-870. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.990218>
- Khiewngamdee, C., & Yan, H. D. (2019). The role of fintech e-payment on APEC economic development. *Journal of Physics: Conference Series*, 1324(1). 1-8. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1324/1/012099>
- Kocatürk, Y. (2023). Bankacılıkta dijitalleşmenin etkileri ve Türkiye'deki analizi. *Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 38-50. <https://doi.org/10.56668/jeft.1310735>
- Kwateng, K. O., Osei-Wusu, E. E., & Amanor, K. (2020). Exploring the effect of online banking on bank performance using data envelopment analysis. *Benchmarking*, 27(1), 137-165. <https://doi.org/10.1108/BIJ-06-2018-0154>
- Mahboub, R. M. (2018). The impact of information and communication technology investments on the performance of Lebanese banks. *European Research Studies Journal*, 21(4), 435-458. <https://doi.org/10.35808/ersj/1133>

- Meena, Ms. M. R., & Parimalarani, G. (2020). Impact of digital transformation on employment in banking sector. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9(1), 4912-4916.
- Olalere, O. E., Kes, M. S. E. M., Islam, Md. A., & Rahman, S. (2021). The effect of financial innovation and bank competition on firm value: A comparative study of Malaysian and Nigerian banks. *Journal of Asian Finance*, 8(6), 245-253. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2021.vol8.no6.0245>
- Özçelik, M., & Akçay, V. H. (2019). Bankacılık sektöründe dijitalleşmenin kariyer platosu ile ilişkisi. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(22), 150-163. <https://doi.org/10.29228/TIDSAD.32709>
- Pata, U. K., & Yılcı, V. (2020). Financial development, globalization and ecological footprint in G7: Further evidence from threshold cointegration and fractional frequency causality tests. *Environmental and Ecological Statistics*, 27(4), 803-825. <https://doi.org/10.1007/s10651-020-00467-z>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Putica, M. (2020). Influence of digital banking channels on the number of branches in European Union countries and Serbia. *Anali Ekonomskog Fakulteta u Subotici*, 56(43), 67-84. <https://doi.org/10.5937/anebsub2001067p>
- Saeed, M. Y., Ramzan, M. & Hamid, K. (2018). Dynamics of banking performance indicators and economic growth: Long-run financial development nexus in Pakistan. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 7(3), 141-163.
- Shanti, R., Siregar, H., Zulfainarni, N., & Tony. (2023). Role of digital transformation on digital business model banks. *Sustainability*, 15(23), 1-25. <https://doi.org/10.3390/su152316293>
- Stefanovic, N., Barjaktarovic, L. & Bataev, A. (2021). Digitainability and financial performance: Evidence from the Serbian banking sector. *Sustainability (Switzerland)*, 13(23), 1-15. <https://doi.org/10.3390/su132313461>
- TBB (Türkiye Bankalar Birliği). (2021). *Finansal teknolojilere yönelik bankaların çalışmaları, öngörülleri ve önerileri*. 29 Nisan 2024 tarihinde <https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/tos/Finansal%20Teknolojilere%20Yönelik%20Bankaların%20Çalışmaları%20Öngörülleri%20ve%20Önerileri.pdf> adresinden alınmıştır.
- TBB (Türkiye Bankalar Birliği). (2022). *Dijital yolculuk*. 29 Nisan 2024 tarihinde <https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/tos/Dijital%20Yolculuk.pdf> adresinden alınmıştır.
- TBB (Türkiye Bankalar Birliği). (2024). *Banka, çalışan ve şube bilgileri-dijital, internet ve mobil bankacılık istatistikleri*. 29 Nisan 2024 tarihinde <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> adresinden alınmıştır.

- Ulusoy, A., & Demirel, S. (2021). Bankacılık sektöründe dijital dönüşümün istihdam üzerine etkisi. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 10(27), 256-267. <https://doi.org/10.31199/hakisderg.925143>
- Ulusoy, A., & Demirel, S. (2022). Türk bankacılık sisteminde dijitalleşme-karlılık etkileşimi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40(1), 184-200. <https://doi.org/10.17065/huniibf.931120>
- Uzun, U., & Berberoğlu, M. (2018). İnternet bankacılığı hizmetlerinin banka performansı üzerine etkisi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 20, 51-62. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.310276>
- Yılcı, V., Bozoklu, Ş., & Görüş, M. Ş. (2020). Are BRICS countries pollution havens? Evidence from a bootstrap ARDL bounds testing approach with a Fourier function. *Sustainable Cities and Society*, 55, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102035>

Araştırma Makalesi / Research Article

Türkiye’de Sektörel İhracatın Mekânsal Analizi

Abdullah Takım¹, Rabia Özat²

Öz

Yurtiçi üretimi yapılmayan ürünleri dış piyasalardan temin etme, ekonomiyi daha fazla büyütme, sermaye birikimi oluşturma, döviz geliri elde etme, istihdamı artırma ve tüm bunların sonucu olarak toplumsal refahı yükseltme ülkeleri dış ticaret yapmaya yönelten temel nedenlerdir. Dış ticarettten beklenen faydalardan birisi de aynı ülke içinde bölgeler ve iller arası gelişmişlik farkını azaltmasıdır. Bu çalışmada Türkiye’de en fazla ihracat yapılan sektörlerde il düzeyinde mekânsal etkinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda Türkiye’de illerin mekânsal dağılım haritası çıkarılıp bu dağılımlar, Moran I ve LISA testleri ile analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre, Türkiye’nin otomotiv, elektrik ve elektronik ile kimyevi ürünler ihracatında mekânsal etkinin olduğu görülmüş, iller arasında komşu bölgelerle ihracatın %35, ithalatın ise %24 oranında korelasyon gösterdiği belirlenmiştir. Sektör düzeyinde ise otomotivde ihracatın diğer bölgelerdeki aynı sektörün ihracatı ile %23 oranında korelasyon gösterdiği tespit edilmiştir. Elektrik ve elektronik ihracatı ile kimyevi ürünler ihracatındaki iller arası korelasyon sırasıyla %15 ve %20 olarak hesaplanmıştır. Çalışma sonuçlarına göre, her sektörde belirli illerin öne çıktığı ve iller arasında mekânsal ilişkilerin farklı düzeyde ticareti etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmanın ihracatta geleceğe yönelik sektörel bazda politikalar geliştirilmesi ve bölgesel teşviklerin daha etkin kullanılması ile ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, Sektörel İhracat, Mekânsal Analiz, Moran.

Spatial Analysis of Sectoral Exports in Türkiye

Abstract

The main reasons countries engage in foreign trade are to acquire goods not produced domestically from foreign markets, to further grow their economies, to accumulate capital, to earn foreign currency income, to increase employment, and, consequently, to improve social welfare. One expected advantage of international commerce is the reduction of the development divide between neighboring provinces and regions. The purpose of this study was to ascertain the spatial effect in Türkiye’s most export-oriented sectors at the provincial level. In this context, a map of the provinces’ spatial distribution was created in Türkiye, and the Moran I and LISA tests were used to examine these distributions. The study’s conclusions indicated that there was a spatial effect in Türkiye’s exports of chemical, automotive, and electrical and electronic products. Additionally, the provinces with neighboring regions demonstrated a correlation between imports and exports of 24% and 35%, respectively. Automobile exports have been found to correlate, at the sector level, by 23% with exports of the same industry from other areas. The interprovincial correlation for exports of chemicals and electronics and power is 20% and 15%, respectively. The study’s findings led to the conclusion that certain provinces specialize in each sector and that the spatial relationships between provinces have varying effects on commerce. It is believed that the study will add to the body of knowledge on creating sector-specific export strategies in the future and making better use of regional incentives.

Keywords: Foreign Trade, Sectoral Exports, Spatial Analysis, Moran.

¹ Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, abdullahtakim@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0187-8862>

² Sorumlu Yazar (Corresponding Author), Arş. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, rozat@cumhuriyet.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0972-9757>

Atıf/Cite as: Takım, A., Özat, R. (2024). Türkiye’de sektörel ihracatın mekânsal analizi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2025, 43 (1), 135-161.

© 2025 Hacettepe Üniversitesi.

EXTENDED SUMMARY

In an international economic system that accepts free trade, the activity of purchasing and selling goods and services is one of the determinants of regional growth and advancement. Regions' developed infrastructure, geographical features, employment and investment prospects, and production aspects all contribute to higher trade earnings. In this way, the features mentioned earlier may cause trade to become imbalanced, with one region benefiting more from trade than another. Economic, political, strategic, cultural, and geographical closeness can all be considered while establishing commercial partnerships. Geographic closeness is an essential element in determining trade preferences, particularly in terms of cost. In this regard, geographical impacts should be considered while conducting commerce across areas.

Spatial impacts in trade relations are crucial for understanding both interregional trade and the structure of a country's trade operations. Given geographical proximity, trade activity in one location may have an impact on trade operations in another. In this framework, this study aims to analyze the spatial effects of sectoral exports at the provincial level in Türkiye. The study's primary starting premise is that commerce has the potential to minimize economic inequalities between regions, that certain provinces within the country specialize in specific sectors, and that export performance varies spatially. Spatial econometric analyses are used to investigate how provincial trade connections affect foreign trade performance, the correlation level of trade interactions between surrounding provinces, and the presence of trade concentration in specific industries.

Developed and industrialized countries with a role in global trade are well-known for prioritizing foreign trade. Türkiye is likewise attempting to transition from developing to developed countries by growing its share of global trade each year. The positioning of countries' exports in important areas has a beneficial impact on their international trade balance and contributes to their growth. It is well known that Türkiye's export sectoral diversity is dominated by the automobile, chemicals, ready-made textiles and apparel, electrical and electronics, and steel industries. Export activity in one region has an impact on export activity in others due to spatial spread. The industries that Türkiye exports most to are distinguished by their diverse goods and competitive advantages. These industries support Türkiye's economic expansion and improve its standing in global trade. One strategy to improve the resilience and sustainability of Türkiye's international trade is sectoral variety. In this regard, the study examines the spatial impact of sectoral exports to assess the consequences of Türkiye's regional export growth and sectoral diversity.

The study's primary research questions are whether sectoral exports in Türkiye exhibit a spatial distribution at the provincial level, whether the sectoral export performances of neighboring provinces significantly correlate, and whether a spatial effect exists and how it might influence foreign trade policies. This study is among the few that employ spatial econometric techniques to analyze the spatial relationships of sectoral exports in Türkiye. Detailed geographical studies on a province basis are less prevalent in the literature than regional trade analyses, which are typically carried out on a country scale. In this way, the study significantly advances our knowledge of the geographic dynamics of Türkiye's sectoral trade structure.

Spatial econometric techniques were applied in this research. The Level 3 regions of Türkiye (81 provinces) were taken into consideration in the research in an attempt to explain the neighborhood interactions between provinces. Data on imports, exports, and the top five export-producing industries for the year 2023, were considered. The spatial dependency was ascertained using the LISA and Moran I tests. The LISA test was employed to ascertain the local spatial linkages between the provinces, whereas the Moran I test demonstrated the general geographical correlation.

Firstly, the study's spatial distribution map of Türkiye's sectors exports and foreign trade was analyzed using mapping. Findings indicate that the Marmara, Aegean, and western parts of Central Anatolia, along with the Mediterranean region, recorded high export figures in 2023.. On the other hand, the spatial effect on imports increased from east to west, with the Mediterranean region and the Marmara, Aegean, and western provinces of Central Anatolia having the highest export figures. According to sectoral analysis, the Marmara Region has a massively dense automotive industry, however certain nearby provinces are unable to take full advantage of this advantage. The spatial effect on exports in the steel industry was found to be strong in the west and low in the east. It was discovered that the provinces of the Aegean and Marmara regions have a concentration in the electrical and electronics industry, however this density is observed in fewer provinces than in other sectors. In the chemical

industry, it was found that light-colored regions clustered in Central Anatolia and Eastern Anatolia, whereas dark-colored clusters are found in the Marmara and Mediterranean regions.

The results of the Moran I test, which was used to assess the statistical significance of the data derived from the spatial distribution map, showed that exports, imports, automotive exports, electrical and electronics exports, and exports of chemical products per capita were all statistically significant. Between provinces, there is a notable spatial dependence on imports and exports. It was determined that the connection between total exports and surrounding provinces was 35% for exports and 24% for imports. At the sectoral level, exports of automobiles, electrical and electronic items, and chemicals exhibited a geographical reliance of 23%, 15%, and 20%, respectively. In industrial provinces like Istanbul, Bursa, Kocaeli, and Sakarya, spatial dependency was considerably more noticeable. Exports of steel and ready-made garments were found to have a lower spatial intensity. The analysis and findings indicate a relationship between the spatial outcomes of foreign trade and the geographical, economic, and infrastructure differences among provinces. The degree of industrialization and development in Türkiye varies from west to east. In terms of international trade indicators, it has been noted that the provinces with the highest spatial impacts and positive correlations are primarily industrialized, developed, and possess advantages in human capital, transportation, and infrastructure. Foreign trade advances in Türkiye do not follow the same path in every industry and area because of the country's reliance on imports for exports. The production, job, and investment benefits that are anticipated to result from exports are likewise moving to more industrialized and developed areas. It is possible that sectoral exports and foreign trade will not take place at the same level in every province geographically when assessed in this manner.

In order to increase sectoral export performance and obtain the geographical benefits of international trade, regional incentives may be helpful. Through the distribution of knowledge, some incentives that let international trade activities to occur across borders can aid in the eradication of regional economic disparities as well as the achievement of more efficient and rapid international trade outputs. The potential for foreign trade in nearby provinces may be impacted by incentives developed with the potential and features of the provinces as well as Türkiye's strategic export objectives in mind. Furthermore, in areas with poor spatial linkages, industrial infrastructure and logistical capacity can be enhanced. The development of trade can also be aided by the creation of foreign trade policies tailored to border provinces, coastal provinces, and customs districts. Spatial correlation analysis serves to develop regional economic strategies and make them more applicable and effective, which in turn helps to improve the effectiveness and balance of Türkiye's foreign trade. In this situation, the provinces in the eastern parts of Türkiye can benefit from incentives and support to improve their performance in international trade. It is possible to enhance competitive advantage and create customized support programs for industries that are concentrated in particular provinces with regard to sectoral export. In order to improve the efficiency and balance of Türkiye's international trade, this study highlights the significance of incorporating spatial analysis into policy making processes. More thorough studies at the provincial level can be carried out to gain a better understanding of spatial effects. The study can be expanded to encompass other sectors and levels, and the findings can be utilized to construct regional development strategies.

GİRİŞ

Uluslararası ticari ilişkilerin önemli bir bileşeni, farklı coğrafi bölgeler arasında mal ve hizmetlerin alım satımını içeren bölgelerarası ticarettir. Bölgelerarası ticaret, ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmasına ticaret olanaklarını ve rekabet gücünü artırma yoluyla yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda farklı bölgelerde iş imkânlarının ortaya çıkması, teknoloji ve bilginin yayılması ve uluslararası pazarda rekabet edebilirlik kazanılması bölgelerin ekonomik güç elde etmelerine olanak sağlamaktadır. Bölgelerin sahip olduğu özellikler ve imkanlar arasındaki farklılıklar, ticaretten elde edilmesi beklenen faydaların eşit olmamasına sebep olabilmektedir. Gelişmiş endüstriyel yapılar, yatırım ve istihdam olanakları, kaynak zenginliği, ulaşım ağları gibi faktörler bakımından avantajlı olan bir bölgenin gelişimi hızlanırken; bu imkanlardan yoksun olan bölgeler, ticaretin getirdiği faydalardan tam anlamıyla yararlanamayabilir ve hatta rekabet edebilirlik açısından geride kalabilir. Bunun yanı sıra, bölgelerarası ticaretin dengesiz bir şekilde gelişmesi, bazı bölgelerde tek taraflı bağımlılık ortaya çıkarabilir ve bu durumdan hareketle piyasa dalgalanmalarına karşı kırılganlık oluşabilir. Ayrıca, ticaretin yoğunlaştığı bölgelerde üretim faaliyetlerinin artmasıyla birlikte çevresel sorunlar artabilir ve sosyal eşitsizlikler derinleşebilir. Bahsedilen olası dezavantajlar bölgesel kalkınma politikalarının etkin kullanımı ile minimize edilebilir. Bölgelerarası ticaretin yarattığı avantajlar, bölgesel bazda gerçekleştirilen politikalarla ticari faaliyetleri artırmakta ve bölgesel büyüme ve gelişmeye destek sağlamaktadır. Bu doğrultuda farklı bölgeler arasındaki ekonomik ve sosyal eşitsizlikleri azaltmaya yönelik bölgesel kalkınma politikalarında ticaretin rolü büyük önem arz etmektedir.

Hükümetler ticari ilişkilerini belirlerken pek çok faktör üzerinden karar verebilir. Bunlar ekonomik, siyasi, stratejik, kültürel faktörler olabilirken belirleyici nedenlerden biri de mekânsal etkilerdir. Ülkelerin ticari faaliyetlerini belirlemede önemli bir rol oynayan mekânsal etkiler, coğrafi konum, altyapı ve lojistik gibi avantajlarla ticaret akışını şekillendirmektedir. Ülkelerin coğrafi konumu, ticaret ortaklarına coğrafi ve kültürel olarak yakınlığı, bölgesel ticaret anlaşmalarının varlığı, dış ticaretin maliyeti, lojistik süreçler ve ticaret potansiyeli gibi mekânsal faktörler bölgesel ticaret kümelenmelerinin oluşmasına neden olmaktadır. Coğrafi ve kültürel olarak yakın olan, sınır komşusu olan, denize kıyısı olan ülkeler arasında ticaret maliyetleri daha düşük olacağından dış ticaretin daha fazla olduğu görülmektedir (Anderson ve Van Wincoop, 2003). Bu doğrultuda bir bölgedeki ekonomik faaliyetler diğer bölgelerde ekonomik, çevresel, sosyal faaliyetlere etki edebileceğinden bölgesel kalkınma politikalarının mekânsal etkiler dikkate alınarak oluşturulması önemlidir.

Mekânsal etkiler yalnızca ülkeler arasındaki ticari ilişkilerde değil, ülke içi ticari faaliyetlerde de önemlidir. Türkiye'nin dış ticaretini değerlendirmek için mekânsal etkileri anlamak, ülkenin ticaret stratejilerini daha etkili bir şekilde şekillendirmesine ve bölgesel gelişmişlik farklılıklarının anlaşılmasına olanak tanımaktadır. Bu çalışma, Türkiye'nin dış ticaretinde ve en çok ihracat yapılan beş sektöründe mekânsal etkilerin varlığını incelemeyi amaçlamaktadır. Dış ticaretin mekânsal etkilerini inceleyen birçok çalışma bulunmakla birlikte, bu çalışmalar genellikle ülke bazında veya uluslararası düzeyde mekânsal etkileri ele almaktadır. Dış ticaretin mekânsal etkilerini araştıran ve ulaşılan sonuçları destekleyen çalışmalardan farklı olarak, bu çalışma özellikle otomotiv, kimya, hazır giyim, çelik ve elektrik-elektronik sektörlerine odaklanarak, Türkiye özelinde eksik kalan bir perspektifi sunmayı hedeflemektedir. İl bazında sektörel ihracatın mekânsal dinamiklerini Moran I ve LISA testleriyle analiz eden ve iller arasındaki sektörel ticaret korelasyonlarını inceleyen çalışmaların sınırlı olması nedeniyle çalışmanın sunduğu katkı önemlidir. Ayrıca, iller arası sektörel ticaret farklılıklarının mekânsal

analizini yaparak, bölgesel kalkınma politikalarının daha etkin bir şekilde planlanmasına yönelik önemli çıkarımlar sağlamaktadır. Mekânsal etkilerin, özellikle iller düzeyinde, Türkiye'nin dış ticaret açısından rekabet avantajlarını nasıl şekillendirdiğini anlamak, ülkenin ticaret politikalarını daha stratejik bir şekilde planlamasına yardımcı olacaktır.

Çalışmanın izleyen bölümünde mekânsal etkilerin tartışıldığı literatür verilerek Türkiye'nin dış ticareti ve sektörel durumu incelenecektir. Türkiye'nin ve seçilen sektörlerin dış ticaretini iller düzeyinde ele alarak mekânsal etkiler ve sektörel perspektifler üzerinden değerlendirme yapılacaktır. Mekânsal analiz ile hem bölgesel haritalandırma hem de Moran I ve LISA sonuçları tartışılacaktır.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Coğrafi olarak farklı bölgeler arasında gerçekleşen ticaret, bölgelerin ekonomik büyüme, işbirliği ve refah artışı elde etmelerine olanak sağlamaktadır. Ohlin (1933) coğrafi olarak yakın bölgeler arasında ticaretin dinamiklerinin ve faktör sahipliği yapılarının rolünün bölgesel ticarete etki ettiğini teorik olarak açıklamaktadır. Coğrafi yakınlık, aynı bölgelerdeki ülkeler arasında daha yoğun ticareti teşvik edebilecek bir unsurdur.

Walter Isard (1954) ilk kez coğrafi uzaklığı dış ticaret modeline dahil ederek ekonominin coğrafi boyutunu anlamak ve coğrafi faktörlerin ekonomik faaliyetler üzerindeki etkilerini değerlendirmek için önemli bir kaynak sunmuştur. Isard'a göre üretim, tüketim ve dağıtım faaliyetlerinin yer seçiminde coğrafi faktörlerin rolü büyüktür. Ulaşım, kaynak dağılımı, pazar erişimi gibi faktörler, bir işletmenin veya endüstrinin konumunu belirlemede kritik öneme sahiptir. Alan ve kaynakların etkileşimiyle kaynakların bulunduğu bölgelerde üretim ve istihdam artışına olanak sağlanabilmektedir. Isard'ın çalışması ayrıca farklı coğrafi bölgeler arasındaki ekonomik farklılıkları, iklim şartları, doğal kaynaklar, işgücü potansiyeli gibi faktörlerin farklılığına bağlayarak bölgenin ekonomik performansının etkilenebileceğini ifade etmektedir. Ekonominin coğrafi konumla ilişkisinde ulaşım sistemlerinin gelişimi de iyi ulaşım imkanları, pazarlara erişimi kolaylaştırmasıyla o bölgedeki ticareti artırabilecek bir unsur olarak ortaya konmaktadır.

Ekonomik faaliyetlerin belirli bölgelerde gerçekleşmesinin nedenlerini ve sonuçlarını inceleyen Douglass C. North (1955), "Konum Teorisi" ile kaynak dağılımının, ulaşım maliyetlerinin, pazar erişiminin ve diğer faktörlerin bölgesel ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu vurgulamaktadır. Belirli bir coğrafi bölgedeki ekonomik faaliyetlerin artması veya azalması, sermaye yatırımları, işgücü, teknoloji transferi, altyapı ve yerel politikalar gibi unsurlar bölgesel ekonomik büyümeye etki etmektedir. Bir endüstride ihraç edilebilir mal üretimindeki başarı, ulaştırma maliyetleri de dahil olmak üzere üretimin göreceli maliyetlerindeki karşılaştırmalı üstünlüğünün bir sonucu olarak açıklanmaktadır.

Bölgesel ticaret ile ilgili McCallum (1995), ABD ve Kanada arasındaki bölgesel ticaretin karmaşıklığını ve bölgeler arasındaki ticaret maliyetlerinin farklılığını ele alarak incelemiştir. İki ülkedeki eyaletler arasındaki ticarete sınır etkisini ortaya koyan çalışma, Kanada ve ABD arasındaki ticari ilişkilerin bölgesel düzeyde farklılıklar gösterdiğini vurgulamaktadır. Bölgesel düzeyde meydana gelen ticari farklılıklarda coğrafi, ekonomik ve politik faktörlerin etkisi bulunmakla birlikte coğrafi yakınlık, pazar büyüklüğü, ulaşım altyapısı ve ticaret politikaları gibi faktörlerin de ticari ilişkilerde önemli olduğu vurgulanmıştır. Krugman (2015) açısından ABD'de eyaletler arası ticaret payındaki azalma, bölgeler arasındaki farklılaşmanın ve uzmanlaşmanın azalmasının ve bölgelerin homojenleşmesinin nedeni olarak görülmektedir. Bölgeler arası ticaret

ile uluslararası ticaret arasındaki temel farklar bu durum üzerinden açıklanmıştır. Bir bölge, diğer bölgelere göre belirli bir ürün veya hizmette daha üstün olduğunda, bu uzmanlaşma ve farklılaşma ticaretin artmasına ve bölgeler arasındaki ticaret payının artmasına yol açabilir. Ancak, Krugman'ın belirttiği gibi, bölgeler arasındaki farklılaşmanın azalması veya bölgelerin daha homojen hale gelmesi, ticareti artık güçlü bir teşvikçi olmaktan çıkarabilir.

Bölgesel ticaret ve ticaretin belirleyicileri üzerine geliştirilen teorik çalışmalardan hareketle ticari ilişkileri çeşitli faktörlerle açıklamaya çalışan araştırmalar bulunmaktadır. Demiray (2021), 2010-2018 dönemi için Türkiye'nin dış ticaretini temel çekim ve yapısal çekim modeli açısından EKK, FGLS ve NLS ile sabit etkiler modeliyle incelemiştir. Türkiye'nin 140 ülke ile dış ticaretinde milli gelir, gümrük birliği, fiyat, sınır ilişkileri gibi mesafenin de dış ticaret ilişkisinde belirleyici olduğunu vurgulamıştır. Ülkeler arasındaki mekânsal ilişkiler ile ticaretin mekânsal etkilerinin ekonomik büyüme ve ticari performansı artırmada belirleyici olduğu Amidi ve Majidi (2020) tarafından da desteklenmektedir. Önemli rekabet ve büyüme unsurlarından olan yüksek teknoloji ihracatının mekânsal boyutta incelendiği çalışmada ise Kalkan (2023), ülkeler arasında yüksek teknoloji ihracatında mekânsal etkinin bulunduğunu, yüksek teknoloji ihracatında en çok tercih edilen ülkelerde komşuluk ilişkisinin olduğu ve mekânsal etkinin yüksek olduğunu gözlemlemiştir. Türkiye'nin ticari ortaklarından biri olan Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (Organisation for Economic Co-Operation and Development [OECD]) ile ticarete mekânsal etkinin varlığı Kangallı Uyar ve Kılıç (2022) tarafından ortaya koyulmuştur. Türkiye ve OECD ülkeleri arasındaki dış ticaretteki mekânsal etki panel veri ile nüfus, mesafe, milli gelir, ortak deniz kıyısına sahiplik ve döviz kuru açısından analiz edilmiştir. Mekânsal analizden elde edilen sonuçlar, nüfus dışındaki tüm değişkenlerin dış ticaret üzerinde anlamlı etkisi olduğu yönündedir.

Dış ticarete mekânsal etkinin incelenmesinde iller de çalışma konusu olmaktadır. Jarreau ve Poncet (2012), Çin'de il ve ilçe düzeyinde ihracat karmaşıklığının o bölgelerde gelişmişliği tetikleyen bir unsur olduğunu vurgulamışlardır. Benzer bir çalışmada ihracat ürün çeşitliliğini inceleyen Aydın (2017), Türkiye'nin Düzey 2 bölgeleri arasında mekânsal etkiyi araştırmış ancak bölgelerarası ihracatta pozitif korelasyon bulunmasına rağmen bu etki ihmal edilebilecek düzeyde küçük çıkmıştır. Dış ticaretin önemli bir mekânsal yayılma etkisinin olup olmadığını Çin'in bölgesel yapısını ele alarak inceleyen Wang vd. (2020), ithalat ve ihracatın, sadece yerel sanayi yapısının iyileştirilmesini teşvik etmekle kalmayarak diğer bölgelere de yayılabileceğini, sanayinin gelişimini teşvik edebileceğini ve bu doğrultuda ithalat, ihracat, doğrudan yabancı yatırım ve endüstriyel yapının iyileştirilmesinin mekânsal etkisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Cong vd. (2023) ise Vietnam özelinde iller arasındaki mekânsal ilişkiyi analiz etmiş, ekonomik yapılarında tarım dışı sektörlerin oranı yüksek olan illerin metropollerin çevresinde yoğunlaştığı, illerin yapısal dönüşümünde metropollerle bölgesel bağlantıların artırılması gerektiği vurgulanmıştır. Mekânsal yayılımın incelendiği alanlardan biri de enerji fiyatları, CO2 emisyonları, tahıl ticareti gibi alanlardır. Lin vd. (2023)'ne göre, tahıl ticaretinde daha fazla ülke veya bölgenin ticaret ağına dahil olduğu durumlarda karbon emisyonları etkilenmekte, mekânsal analiz sonuçları tahıl ticareti ilişkisinin karbon emisyonları üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu doğrulamaktadır. Wu vd. (2022) ise AB ülkelerinde karbon emisyonlarının mekânsal yayılma etkisinin varlığını bildirmişlerdir. Liu vd. (2022) ise Çin eyaletlerinde ve şehirlerinde dijital ekonomi gelişiminin karbon emisyon verimliliği üzerinde pozitif ve mekânsal taşıma etkisine ulaşmışlar ve bu mekânsal etkinin doğu, orta ve batı bölgeleri arasında bölgesel heterojenliğe

sahip olduğunu vurgulamışlardır. Mekânsal açıdan değerlendirilen bir başka konu Li vd. (2020) tarafından serbest ticaret bölgesi illerinde bilginin yayılmasına yönelik analiz edilmiştir. Serbest ticaret bölgeleri arasındaki komşuluk ilişkisi bilgi yayılma etkilerini taşımaktadır. Çin'in güneydoğu kıyı serbest bölge illeri ve şehirlerinin mekânsal yayılma etkileri ölçüde daha fazla elde edilmiştir.

Abar ve Tekmanlı (2018), illerin ihracatını belirleyen faktörleri mekânsal ekonometrik modeller aracılığıyla açıklamış ve 2013 yılında Türkiye'deki illerin ihracatında mekânsal etkileşim bulunmuştur. Bölgesel ve kentsel gelişmişlikte dış ticaretin önemli etkisi Kara (2018)'nin il düzeyinde mekânsal analizi ile test edilmiştir. 2007-2015 yıllarına ait kişi başına ithalat ve ihracat rakamları ile Türkiye'de il bazında mekânsal bir bağlılığın bulunduğu ortaya konmuştur. Aydın (2016) ise Türkiye üzerine mekânsal analizi Düzey 2 bölgeleri için ithalat hacimleri üzerinden açıklamıştır. Elde edilen sonuç Türkiye'nin 26 bölgesinde ithalatın mekânsal etkisinin ihmal edilebilecek düzeyde bir etki olduğudur. Aydın (2015) bir başka çalışmada Ege Bölgesi'ndeki iller özelinde ihracatın iller arası bağlılığını araştırmış Ege bölgesinde 8 ilde ihracatın mekânsal etkisinin varlığı elde edilmiştir.

Türkiye'nin öncü sektörlerinden biri olan tekstil sektöründeki mekânsal yoğunlaşma Urhan ve Sandal'ın (2019) çalışmalarında Düzey 2 bölgeleri için incelenmiş Bursa, Eskişehir, Bilecik (TR41) ve Aydın, Denizli, Muğla (TR32) bölgelerinde tekstil sektörünün yoğunlaştığı görülmüştür. Şahin ve Türkoğlu (2017), mobilya imalat sanayisinde Düzey 2 ölçeğinde mekânsal kümelenmenin TR72, TR41, TR51 ve TR31 kodlu bölgelerde yoğunluk gösterdiğini ortaya koymuştur. Bir başka önemli sektör olan tarım sektöründe mekânsal veri analiziyle Peker ve Şanlı Güleğül (2023)'e ait çalışmada, Adana, İzmir, Konya, Mersin ve Manisa illerinde tarım sektöründe mekânsal pozitif korelasyon elde edilmiş, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ise beklenen potansiyele ulaşılamamıştır. Eser ve Köse (2015), imalat sanayiinde 2000 yılına ait verilere 44 il ve 12 alt sanayi sektörünü mekânsal kümelenme açısından incelemiştir. Ulaşılan sonuçlar imalat sanayiindeki endüstriyel faaliyetlerin, büyük kentlerde yoğunluk gösterdiği, endüstrileşme düzeyinin gelir düzeyi yüksek gelişmiş illerde daha fazla olduğu yönündedir. Eralp (2023) tarafından sanayi sektörü elektrik tüketimi ile büyüme arasındaki ilişki mekânsal etkiler açısından araştırılmıştır. Sanayi sektörü elektrik tüketiminin sektör büyüklüğü ile arasındaki ters U ilişkisi mekânsal etkiler altında da geçerli çıkmıştır.

Bölgelerarası gelişmişlik faktörlerinin belirlenebilmesinde ekonomik, fiziki ve sosyal göstergeler kullanılarak oluşturulan mekânsal modelde Özkubat ve Selim (2019), illerin gelişmişlik düzeyleri arasında mekânsal ilişki elde etmişlerdir. Benzer sosyoekonomik gelişmişlik değerine sahip iller birlikte kümelenme oluşturdıklarından bir ilin sosyoekonomik gelişmişlik değerini yükseltmesinin diğer çevre illerin de sosyoekonomik gelişmişlik değerini artıracak ifade edilmiştir. Celebioglu ve Dall'erba (2010)'nın Türkiye'nin büyüme ve gelişme düzeyine ilişkin mekânsal analizleri de bu sonuçları destekler niteliktedir. Türkiye'de büyümenin bölgeler arası dağılımı, kamu yatırımları ve beşerî sermaye ile ilişkisi iller arasında mekânsal bir etkinin varlığı ile açıklanmaktadır.

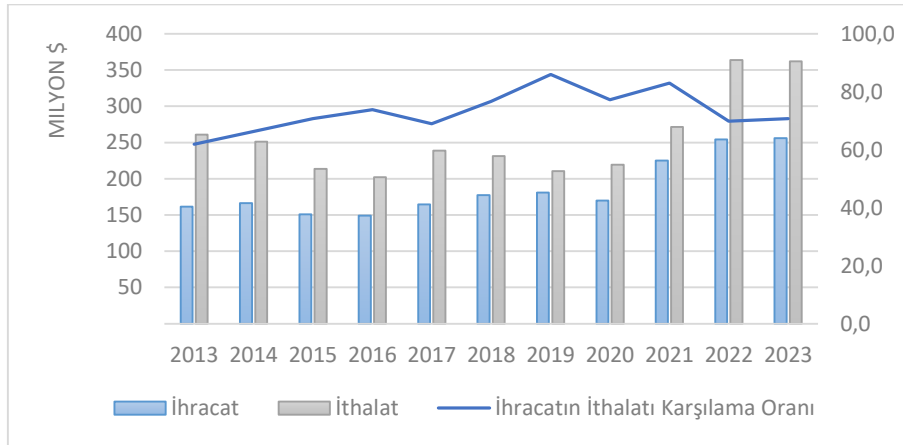
Yaman Yılmaz ve Atan (2022)'a ait çalışmada, Türkiye'deki illerin mekânsal etkinliklerini incelenerek dış ticaret, işgücü, ulaştırma, enerji, adalet, eğitim, tarım, konut ve çevre değişkenleri için mekânsal model oluşturulmuş ve yapılan analizlerle iller arasında komşuluk ilişkisinin varlığı ortaya koyulmuştur. Dış ticarete yeniliklerin bölgesel etkilerini ortaya koyan bir çalışmada da Demir vd. (2013), Türkiye'nin 26 bölgesinde yeniliklerin bölgesel ihracatı ve ithalatı

artırdığını, bölgeler arasında dış ticarete komşuluk ilişkisinin varlığını gösteren kümelenmelerin olduğunu ifade etmişlerdir.

2. TÜRKİYE’NİN DIŞ TİCARETİ VE SEKTÖREL DURUMU

Gelişmekte olan ülkeler sınıfında yer alan Türkiye, her geçen yıl küresel ticaret içindeki payını artırmaktadır. Ekonomik büyüklüğe sahip ülkelerin küresel ticaret içinde yer alarak sanayileşme ve gelişme sürecini sürdürülebilir kılmasında dış ticaret önemli bir aktördür. Türkiye’nin bu alanda yer alabilmesindeki önemli unsurlardan biri de uluslararası ticari faaliyetlerdir. Türkiye İhracatçılar Meclisi tarafından yayınlanan “İhracat 2023 Raporu”na göre, Türkiye’nin ihracatı küresel ticaretteki artışla paralel özellikler göstererek son 15 yıl boyunca Türkiye’deki ihracat artış seviyesi küresel ihracat artış oranının üzerinde gerçekleşmektedir (Türkiye İhracatçılar Meclisi [TİM], 2023a). Şekil 1’de ihracat, ithalat ve karşılama oranları üzerinden Türkiye’nin dış ticaret performansı yıllara göre gösterilmiştir. 2013 yılında %61.9 olan karşılama oranı, 2023 yılına kadar dalgalı bir seyir izlemiştir. En yüksek oran %86.0 ile 2019 yılında, en düşük oran ise %61.9 ile 2013 yılında gerçekleşmiştir. 2023 yılında %70.7 olan karşılama oranı, Türkiye’nin dış ticaret açığını bir ölçüde dengelemeye çalıştığını göstermektedir. 2013 ile 2023 arasında ihracat miktarı neredeyse iki katına çıkmakla birlikte ithalat da genelde artış trendinde seyretmiş ve 2023 yılında bir miktar düşüş göstermiştir.

Şekil 1: Türkiye’nin Yıllara Göre Dış Ticareti

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (2023). Dış Ticaret İstatistikleri

İhracatın bir bölgede yaratacağı imkanlar, ihracat artışının dış ticaret çarpanı sayesinde üretimin ve istihdamın artması, ihracattaki büyümenin sağladığı döviz ile sermaye malları ithalatının üretim potansiyelinin artması, ihracat pazarlarındaki hacim ve rekabetle ölçek ekonomilerinin ve üretimde teknik ilerlemenin hızlanmasına olanak sağlamasıdır (Ramos, 2001). İhracatın yaratması beklenen bu faydaları küresel sistem içindeki her ülkede aynı düzeyde gerçekleşmemektedir. Henüz sanayileşme sürecini tamamlayamamış ülkeler, dışa dönük politikalar çerçevesinde üretim yaptıklarında özellikle hammadde ve yarı mamul bakımından girdi bağımlılığı yaşamaktadırlar. Bu süreç sanayileşme sürecine katkı sağlarken diğer taraftan gelişmiş ülkelerle dış ticarete rekabet edebilirlik açısından zorluk yaşatmaktadır (İnançlı ve Konak, 2011). Aynı zamanda ticaretin teknolojik içeriği ile ürün, ülke ve sektör bakımından durumu da ülkenin rekabet gücünü belirlemektedir. İhracatın en bilinen katkılardan biri üretim

ve istihdam katkısıdır. İhracatın üretim ve istihdama katkı sağlayabilmesinde ise ülkedeki ihracat artışıyla birlikte sektörel çeşitlilik ve pazar payının artmasında süreklilik sağlanmalıdır (Takım, 2023).

Ülkelerin dış ticaret dengesini olumlu yönde etkileyecek ve büyümesine katkı sağlayacak ihracat, özellikle yüksek teknoloji içeren ürünler, savunma sanayi, otomotiv, tarım gibi stratejik sektörlerden yapılan ihracattır (International Trade Administration [ITA], 2023). Türkiye ekonomisi ise dinamik dış ticaret yapısını özellikle belirli sektörler üzerinden kurmaktadır. Tablo 1’de Türkiye’nin en fazla ihracata sahip olan sektörleri yer almaktadır. Buna göre, 2020’den 2023’e kadar olan dört yıllık dönemde Türkiye’nin en fazla ihracat yaptığı sektörler incelendiğinde, Türkiye’nin en fazla yüksek teknolojik üretim kapasitesi ve küresel rekabet avantajı sağlayan otomotiv endüstrisinde ihracat yaptığı görülmektedir. Otomotiv endüstrisi, 2020’den 2023’e kadar olan dönemde sürekli bir artış göstererek 25.9 milyar dolardan 35 milyar dolara yükselmiştir. Kimyevi maddeler ve mamulleri sektörü, 2023’te 30.5 milyar dolarlık ihracatla ikinci sırada yer almıştır. 2020 yılına kıyasla sektörler içerisinde en fazla ihracat artışı kimyevi maddeler ve mamullerinde gerçekleşmiştir. İmalat sanayinde önemli olan bu sektör yüksek katma değerli ürünler ve inovasyon odaklı üretim için girdi niteliği taşımakta ve uluslararası pazarda güçlü bir konum elde edilmesinde katkı sağlamaktadır. İhracatta üçüncü sıradaki sektör 2023’te 19.2 milyar dolarlık ihracatla hazır giyim ve konfeksiyon sektörü olmuştur. Elektrik ve elektronik sektörü, 2023’te 16.2 milyar dolarlık ihracatla dördüncü sırada, 4.8 milyar dolarlık ihracatla beşinci sırada ise çelik sektörü yer almaktadır. Tablodan hareketle Türkiye’nin en fazla ihracat yaptığı sektörler arasında düşük katma değere sahip ürünlerin olduğu ve emek ve sermaye yoğun sektörlerde uzmanlaştığı görülmektedir. Yüksek katma değere sahip ve yüksek teknoloji içeren sektörlerde uzmanlaşma, küresel talebin karşılanmasına ve bölgesel gelişim için daha hızlı sağlanmasına imkân sağlayacaktır.

Tablo 1: En Fazla İhracat Yapılan Sektörler (Milyar \$)

	2023	2022	2021	2020
Otomotiv Endüstrisi	35.0	30.9	29.3	25.9
Kimyevi Maddeler ve Mamulleri	30.5	33.5	25.3	18.3
Hazır Giyim ve Konfeksiyon	19.2	21.2	20.3	17.1
Elektrik ve Elektronik	16.2	15.1	14.2	11.0
Çelik	14.8	21.0	22.4	12.6
Demir ve Demir Dışı Metaller	12.4	14.3	12.4	8.2
Hububat, Bakliyat, Yağlı Tohumlar ve Mamulleri	12.3	11.4	9.2	7.2
Makine ve Aksamları	11.3	10.3	9.4	7.5
Tekstil ve Hammaddeleri	9.5	10.3	10.1	7.2
Mobilya, Kağıt ve Orman Ürünleri	7.9	8.4	7.0	5.5

Kaynak: Türkiye İhracatçılar Meclisi (2023b). Sektörel Bazda Rakamlar

İhracatın büyümesinde katkı sağlayan faktörlerden biri bölgesel yoğunlaşmadır. Bir bölgedeki ihracat faaliyeti mekânsal yayılma ile diğer bölgelerdeki ihracat faaliyetlerine etki etmektedir. Özellikle çok uluslu şirketlerin ihracat faaliyetlerinin mekânsal yayılma hızının yüksek olması bölgelerdeki ihracat faaliyetlerinin etkilenmesi sağlamaktadır (Aitken vd., 1997). North (1995), bölgenin ihracat yapısını etkileyen faktörler arasında; ihracata yönelik aktivitelerin büyümeyi tetiklediği, buna bağlı olarak ihracat mallarına yönelik talepteki artışın çoğaltıcı etkilere yol açabileceğini vurgulamaktadır. Buradaki talep artışı, sadece ihracatçı endüstrilerde değil, aynı zamanda bölgedeki diğer tüm faaliyetlerde de yatırımların artmasına neden olmaktadır. Yerel nitelikli sektörler, yeni ekonomik aktivitelerin ortaya çıkmasına imkân sağlarken bu aktivitelerin bir kısmı, sonunda ihracatçı endüstrilere dönüşebilmektedir. Yerel nitelikli sektörlerin gelişiminde ihracat yapısının evrimi önemli olmakla birlikte bölgenin ihracat yapısının çeşitlenmeye başlamasıyla birlikte bölgesel kimlikler değişebilmektedir. İhracatçı endüstrilerin bölge refahı üzerindeki direkt etkisi, yerel nitelikli sektörlerin gelişiminin ise dolaylı etkileri bölgesel gelişme için önemlidir (North, 1995).

Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı sektörler, geniş bir ürün yelpazesi ve rekabetçi avantajlarıyla dikkat çekmektedir. Bu sektörler, Türkiye'nin uluslararası ticarete konumunu güçlendirmekte ve ekonomik büyümesine katkı sağlamaktadır. Sektörel çeşitlilik, Türkiye'nin dış ticaretinin sürdürülebilirliğini ve direncini artırmak için bir araçtır. Bu doğrultuda Türkiye'nin sektörel çeşitliliği ve bölgesel ihracatın yayılımının etkilerini analiz etmek amacıyla çalışmada sektörel ihracatın mekânsal etkisi analiz edilmektedir.

3. METODOLOJİ

Mekânsal ekonometri, yatay kesit ve panel verinin birim boyutu açısından örneklemin mahalleler, iller, şehirler veya ülkelerden oluştuğu durumlarda, mekânlar arası etkileri incelemek için kullanılan bir ekonometrik yöntemdir. Tobler'in (1970) "*Her şey başka her şey ile ilişkilidir, fakat yakın şeyler uzak şeylere göre daha fazla ilişkilidir*" görüşü mekânsal ekonometrinin temelini oluşturmaktadır (akt. Rusche, 2010, s.4). Anselin'e (1988) göre il, ilçe, şehir, ülke, bölge gibi mekânlar ile bir analiz yapılmak istendiğinde birimler arasında ilişkinin olabileceği ve klasik ekonometrik yöntemlerin mekânsal ilişkiyi göz ardı etmesinden kaynaklı tutarlı tahminler elde edilemeyeceği düşünülmektedir (akt. Kangallı Uyar ve Kılıç, 2022). Klasik ekonometride mekânsal bağımlılık ve mekânsal değişim verilerin bölgesel düzeyde toplanmasından dolayı gözardı edilmektedir (LeSage, 1998). Mekânsal bağımlılık, konum bakımından yakınlık gösteren verilerin uzak olanlara göre daha fazla benzerlik taşıması olarak ortaya çıkmaktadır (Haining, 2003). 1980'li yıllardan itibaren ekonometrik çalışmalarda mekânsal etkinin dikkate alınmasına vurgu yapılmaktadır (Aydiner, 2016).

Birbirine yakın konumda olup benzer özellikler gösteren birimler için mekânsal otokorelasyon ya da bağımlılık söz konusudur (Yılmaz ve Durman, 2015). Mekânsal etkileşimin ortaya konmasında mekânsal otokorelasyon ya da mekânsal heterojenlik etkili olmaktadır. Birimler arası korelasyonun özel bir durumu olan mekânsal otokorelasyon, birbirine komşu olan birimlerde meydana gelen bir şokun birbirinden bağımsız olmadığını, benzer tepki gösterdiğini ifade etmektedir. Birbirine yakınlığı daha fazla olan birimlerde mekânsal korelasyonun yönü pozitif veya negatif olabilmektedir. Korelasyonun pozitif ya da negatif olması kümelenme ile ilgili bilgi sağlamaktadır. Korelasyon eğer pozitifse ilgili değişkenin yüksek değer alan birimleri yüksek değer alan birimleri ile düşük değer alanlar da kendi aralarında kümelenmiştir. Korelasyonun negatif değer alması ise birimlerden birinin yüksek/düşük birimlerin düşük/yüksek birimlerle

kümelendiğinin göstergesidir. Mekânsal heterojenlik ise birimler arasında heterojenlik yani modelin katsayısının ya da hata terimlerinin varyansının mekânlar boyutunda değişkenlik göstermesidir (Yerdelen Tatoğlu, 2022).

Mekânsal analizlerde mekânsal bağımlılık ilişkisi genellikle ağırlık matrisi üzerinden tanımlanmaktadır (Zeren, 2010). Matris oluşturulurken coğrafi ağırlıklandırma teknikleri yardımıyla haritalar elde edilmektedir. Coğrafi ağırlıklandırmada konuya göre uzaklık, dil, para birimi vb. konularda ağırlıklandırma yapılabilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2022). Bu değişkenler kullanılarak, komşuluk matrisi dışsal olarak belirlenebilmektedir (Abar ve Tekmanlı, 2018).

Mekânsal ağırlık matrisi W ile gösterilir ve n birim sayısınca $n \times n$ boyutlu, pozitif simetrik bir matristir (Yerdelen Tatoğlu, 2022, s.3). Bir uzaysal bağlantı matrisi $W = [w_{ij}]$, n 'e n 'lik bir matristir (n , gözlemlerin sayısıdır) ve eğer i ve j mekânsal olarak bağlantılı değilse veya tanım gereği $i = j$ ise, $w_{ij} = 0$, ve eğer i ve j uzaysal olarak bağlantılıysa $w_{ij} \neq 0$ 'dır (Gumprecht, 2005). Mekânsal ağırlık matrisi ile açıklanan komşuluk ilişkisi ilişkinin yönünü değil ilişkinin varlığı veya yokluğu ortaya koymaktadır (Corrado ve Fingleton, 2012).

$$w = \begin{bmatrix} 0 & w_{12} & \cdots & w_{1n} \\ w_{21} & 0 & \cdots & w_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ w_{n1} & w_{n2} & \cdots & 0 \end{bmatrix} \quad (1)$$

En basit şekilde iki değer alan matrisin gösterimi yukarıdaki gibidir. i ve j sınır komşusu ise 1, değilse 0 yazılır (Yerdelen Tatoğlu, 2022). Uygulamada matrisin satırlara göre standardize edilmiş hali tercih edilmektedir. Satırdaki her bir eleman satır toplamına bölünerek standardize işlemi gerçekleştirilir. Standardize edilmiş W_{ij}^* ;

$$w_{ij}^* = \frac{w_{ij}}{\sum_{j=1}^n w_{ij}} \quad (2)$$

şeklinde hesaplanmaktadır (Gumprecht, 2005; Yerdelen Tatoğlu, 2022).

Mekânsal otokorelasyonun varlığını sınamak amacıyla yaygın olarak kullanılan testlerden biri, 1950 yılında Patrick Moran tarafından geliştirilen Moran I testidir. Bu test, bağımlı ve bağımsız değişkenler ile hata terimindeki mekânsal bağımlılığı değerlendirmek için uygundur. Genellikle mekânsal bağımlılığın var olup olmadığını test etmek için kullanılan bu test, global Moran I testi olarak da adlandırılır. Öte yandan, bir bölgenin kendi komşularıyla ilişkisini belirlemek amacıyla yapılan test, lokal Moran I testi olarak bilinir. Global Moran I testinin sıfır hipotezi mekânsal korelasyonun yokluğunu, alternatif hipotezi ise mekânsal otokorelasyonun varlığını sınamaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2022). Global Moran I istatistiği Eşitlik 3'de tanımlanmaktadır.

$$I = \frac{N \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N w_{ij} (Y_i - \bar{Y})(Y_j - \bar{Y})}{s_0 \sum_{i=1}^N (Y_i - \bar{Y})^2} \quad (3)$$

Moran I'nın anlamlılığı ise Z test istatistiği ile hesaplanır (Yerdelen Tatoğlu, 2022, s.122);

$$Z(I) = \frac{I - E(I)}{[V(I)]^{1/2}} \quad (4)$$

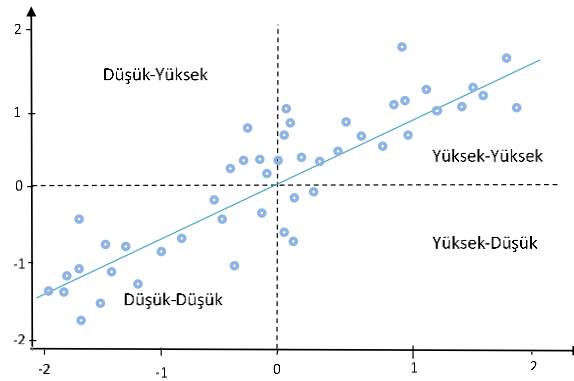
Eşitlik 4'e göre $I > E(I)$ ise düşük bölgeler düşük bölgelerle, yüksek bölgeler yüksek bölgelerle kümelenmiş ve pozitif otokorelasyon olduğu durumu göstermektedir. $I < E(I)$ durumu ise negatif mekânsal otokorelasyonun göstergesidir (Yerdelen Tatoğlu, 2022). Global Moran I istatistiği, -1 ile 1 arasında değişmektedir. Burada '1' değeri mükemmel pozitif mekânsal otokorelasyonu (yüksek veya düşük değerlerin mekânsal kümeleme gösterdiği) işaret etmekte, '1' değeri mükemmel negatif mekânsal otokorelasyonu ve '0' değeri ise mükemmel mekânsal rastgeleliği işaret etmektedir (Ishizawa ve Stevens,2007). Moran I istatistiği anlamlı ise ve z istatistiği pozitifse, yüksek/düşük değerler mekânsal olarak kümelenmiştir. Moran I istatistiği anlamsızsa ya da Moran I istatistiği anlamlı ancak z istatistiği negatifse mekânsal kümelenme yoktur (Rusche, 2010; Yerdelen Tatoğlu, 2022).

Global Moran I, coğrafi alanın tamamında mekânsal otokorelasyonun varlığını veya yokluğunu gösterirken, ikinci bir ölçüm olan yerel mekânsal ilişki LISA ile hesaplanmaktadır. Lokal Moran I olarak adlandırılan bu analiz harita üzerinde görselleştirilebilir (Ishizawa ve Stevens, 2007, s. 1047). Y bağımlı değişkeni için Lokal Moran I ve Z istatistiği hesabı aşağıdaki gibidir (Yerdelen Tatoğlu, 2022);

$$I_i = \frac{(Y_i - \bar{Y})}{s} \sum_{j=1}^N w_{ij} \frac{(Y_j - \bar{Y})}{s} \quad (5)$$

$$Z(I_i) = \frac{I_i - E(I_i)}{[V(I_i)]^{1/2}} \quad (6)$$

Şekil 2: Lokal Moran I Serpilme Diyagramı

Kaynak: Yerdelen Tatoğlu, F. (2022). Mekânsal ekonometri Stata uygulamalı

Lokal Moran I istatistiği, her bir bölge için mekânsal kümelenme bilgisini üç duruma göre vermektedir. Bu durumlar, mekânsal otokorelasyonun pozitif olduğu (yüksek- yüksek, düşük- düşük), mekânsal otokorelasyonun negatif olduğu (yüksek- düşük, düşük- yüksek) ve mekânsal otokorelasyonun anlamsız olduğu durumdur. Serpilme diyagramının sağ (alt ve üst) sol (alt ve üst) bölgeleri de mekânsal kümelenme hakkında bilgi vermektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2022).

4. VERİ SETİ VE ANALİZ

Çalışmada Türkiye'nin il düzeyinde sektörel ihracatının mekânsal bağlılığının olup olmadığı mekânsal ekonometri yardımıyla incelenmektedir. Analizde Türkiye'nin Düzey 3 bölgeleri (81 il) dikkate alınarak, iller arası komşuluk ilişkisi açıklanmaya çalışılmaktadır. 2023 yılına ait ihracat,

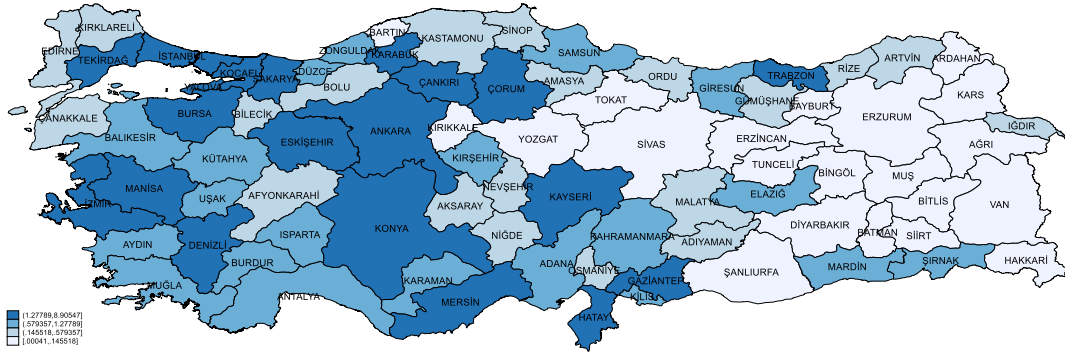
ithalat ve en fazla ihracat yapılan beş sektörün verileri dikkate alınmıştır. Toplam ihracat ve ithalata ilişkin veriler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), sektörel ihracat verileri ise Türkiye İhracatçıları Meclisi (TİM) üzerinden elde edilmiştir. İller arasında sınırsal komşuluk varsa 1 yoksa 0 verilerek matris oluşturulmuştur. Modelde kullanılan değişkenlere ait bilgiler Tablo 2’de verilmektedir.

Tablo 2: Veri Seti

Değişken	Kısaltma	Kaynak
Kişi başına ihracat	<i>kbx</i>	TÜİK
Kişi başına ithalat	<i>kbm</i>	TÜİK
Kişi başına Otomotiv Sektörü İhracatı	<i>kboto</i>	TİM
Kişi başına Çelik Sektörü İhracatı	<i>kbcelik</i>	TİM
Kişi başına Elektrik ve Elektronik Sektörü İhracatı	<i>kbek</i>	TİM
Kişi başına Hazır Giyim ve Konfeksiyon Sektörü İhracatı	<i>kbhg</i>	TİM
Kişi başına Kimyevi Maddeler ve Mamulleri Sektörü İhracatı	<i>kbkimya</i>	TİM

Şekil 3’te 2023 yılındaki kişi başına düşen ihracat rakamları il düzeyinde gösterilmektedir. Şekilde haritada yoğun renklendirilen alanlar illerin yüksek ihracat rakamlarına sahip iller olduğunu ifade etmektedir.

Şekil 3: Kişi Başına Düşen Toplam İhracatın Mekânsal Dağılım Haritası (2023)

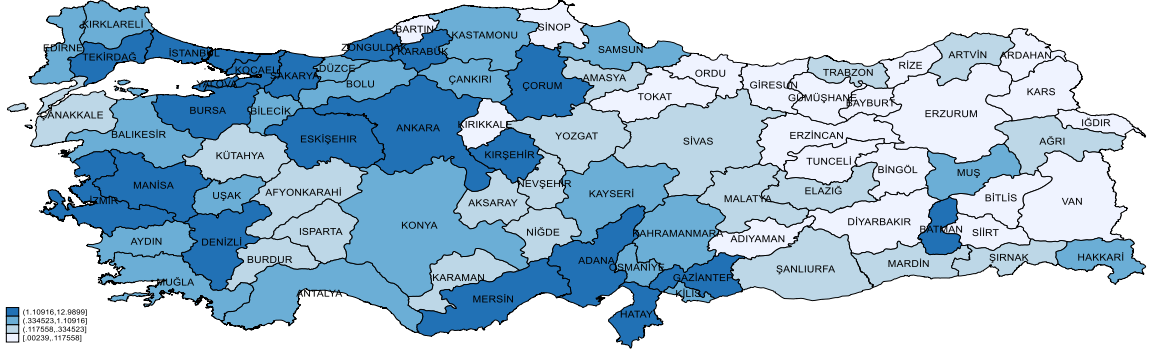

Kaynak: Stata programı aracılığıyla yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

İhracat rakamları açısından harita incelendiğinde Marmara, Ege, İç Anadolu’nun batı illeri ve Akdeniz bölgesindeki iller, Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki illere göre ihracat rakamlarının yüksek olduğu iller olarak göze çarpmaktadır. Haritada açık renkte kümelenme, kişi başı ihracat rakamlarının açık renkteki illerde düşük ve çevre illerde de düşük gerçekleştiğini ifade etmektedir. Örneğin Muş’ta kişi başına ihracat düşük gerçekleşirken çevre illerde de düşük gerçekleşmesi bu iller arasında kişi başı ihracat bakımından pozitif bir korelasyonun olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde İstanbul ilinde haritada koyu renklendirme kişi başı ihracat bakımından yüksek değere sahip olmasını ve çevre illerde de bu

değişkenin yüksek seyrettiğini göstermektedir. Dolayısıyla birbirine yakın koyu renkteki illerde kişi başı ihracat bakımından pozitif bir korelasyonun olduğu söylenebilmektedir. Ayrıca haritada Trabzon örneğinde olduğu gibi bir il koyu renkte iken çevre illerin açık renkte kaydedilmesi iller arasında kişi başı ihracat açısından negatif bir korelasyon olduğunu göstermektedir.

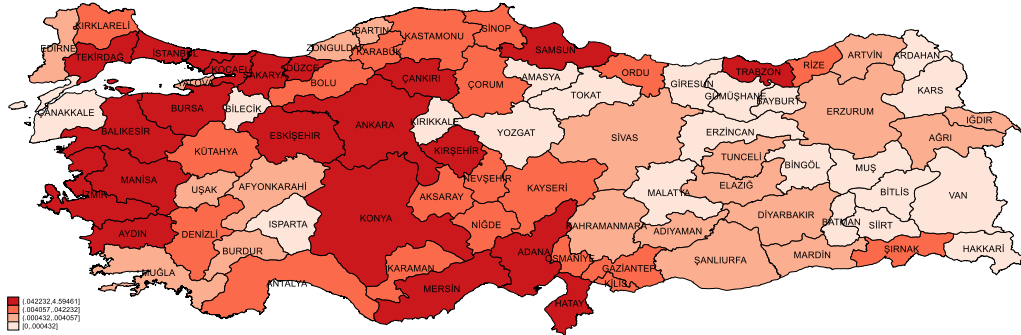
Şekil 4: Kişi Başına Düşen Toplam İthalatın Mekânsal Dağılım Haritası (2023)

Kaynak: Stata programı aracılığıyla yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 4'te 2023 yılı kişi başına düşen ithalat rakamlarına ait haritalandırma yer almaktadır. Haritada yoğun renklendirilen alanlar, yüksek ithalat rakamlarına sahip illeri ifade etmektedir. İthalat rakamları açısından harita incelendiğinde, ihracat haritasına benzer bir dağılım görülmektedir. Kişi başına ithalat açısından ihracatta olduğu gibi doğudan batıya doğru bir artış görülmektedir. Kişi başı ithalatın düşük olduğu ve çevre illerle birlikte değerlendirildiğinde pozitif korelasyona sahip illerin ağırlıklı Doğu Bölgesinde yer aldığı ifade edilebilir. Haritada koyu renkte olup mekânsal ilişki açısından pozitif olan illerin ise yine Marmara, Ege, İç Anadolu'nun batı illeri ve Akdeniz bölgesindeki illerden oluştuğu görülmektedir. İthalatta negatif korelasyona sahip olup mekânsal etkiyi azaltan illerin ise Batman, Sinop, Bartın ve Kırıkkale gibi iller olduğu dikkat çekmektedir.

Şekil 5: Otomotiv İhracatının Mekânsal Dağılım Haritası (2023)

Kaynak: Stata programı aracılığıyla yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 5'te 2023 yılı kişi başına düşen otomotiv ihracatı rakamlarına ait haritalandırmada otomotiv sektörünün yoğun olduğu illerde koyu renkte kümelenmelerin olduğu görülmektedir. Özellikle kırmızı yoğun renkteki iller otomotiv ihracatında mekânsal etkininin olduğu yüksek

otomotiv ihracatına sahip illerdir. Marmara Bölgesi otomotiv sektörünün lokomotifidir. İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Bursa gibi illerde beklenen bir korelasyon var iken Yalova, Çanakkale ve Bilecik komşu illerinin otomotiv sektöründeki pozisyonundan etkilenememekte ve düşük ihracatından dolayı mekânsal etkiden faydalanamadığı görülmektedir. İhracat ve ithalat haritalarında olduğu gibi otomotiv sektöründe de doğu bölgesine gidildikçe renk yoğunluğunun azaldığı görülmektedir.

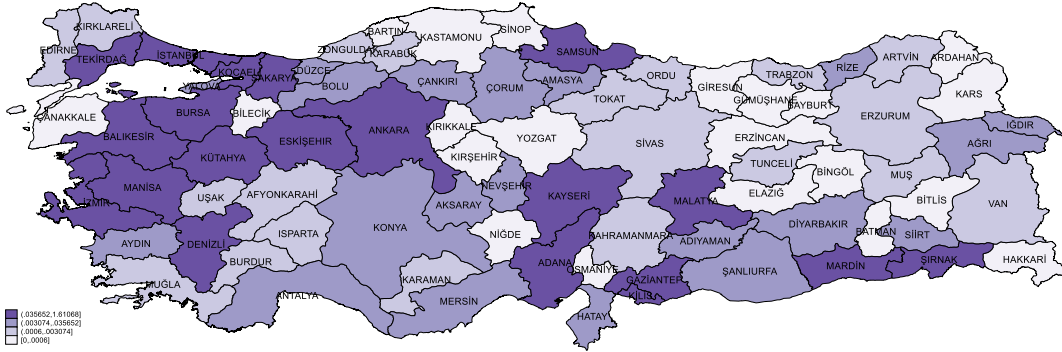
Şekil 6: Çelik İhracatının Mekânsal Dağılım Haritası (2023)

Kaynak: Stata programı aracılığıyla yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Çelik sektörü Türkiye'nin sanayileşme düzeyini yükselten ve rekabet gücünü artıran önemli sektörlerden biridir. Dünya genelinde önemli çelik üreticilerinden biri olan Türkiye'nin il düzeyinde dağılımına ve mekânsal bir etkinin olup olmadığına Şekil 6 ile açıklama getirilebilmektedir. Akdeniz, Marmara ve Ege bölgelerindeki illerde koyu renkte il kümelenmesi gözlemlenirken açık renkte özellikle doğu bölgelerinde daha yoğun bir kümelenmenin olduğu görülmektedir. Çelik sektöründeki ihracatın illerdeki mekânsal etkisi, doğuda düşük ithalat rakamlarından kaynaklı olarak pozitif korelasyonlu izlenmektedir. Bu korelasyonun yüksek ihracata sahip illerin pozitif korelasyonundan daha fazla olduğu haritadan yorumlanabilmektedir.

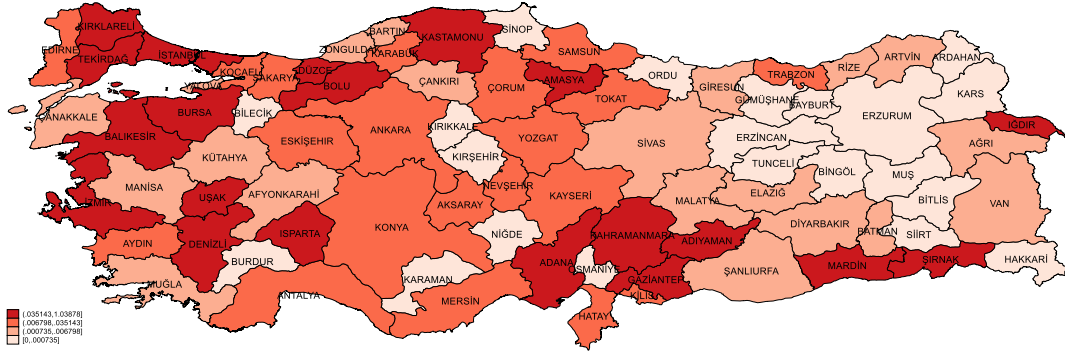
Şekil 7: Elektrik ve Elektronik İhracatının Mekânsal Dağılım Haritası (2023)

Kaynak: Stata programı aracılığıyla yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye, elektrik ve elektronik sektöründe Türkiye'nin geniş bir üretim kapasitesi olan, elektrik ve elektronik ihracatında bölgesel bir oyuncu olarak öne çıkan bir ülkedir. Şekil 7, elektrik ve elektronik sektöründeki ihracatta il düzeyinde nasıl bir kümelenme olduğunu göstermektedir. Diğer sektörlerle kıyasla haritalandırmada açık renkteki il sayısının daha az olduğu gözlemlenmekle birlikte, Ege ve Marmara bölgesindeki illerde elektrik ve elektronik sektöründeki ihracatta mekânsal etkinin pozitif korelasyona sahip olduğunu düşündürmektedir. Bölge içinde koyu renkteki yüksek elektrik ve elektronik ihracatından negatif korelasyonla etkilenen Bilecik ili tam bir mekânsal bağıllıktan bahsetmenin önünde bir engel olmaktadır.

Şekil 8: Hazır Giyim İhracatının Mekânsal Dağılım Haritası (2023)

Kaynak: Stata programı aracılığıyla yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye, hazır giyim sektöründe önemli ihracatçı ülkelerden biridir. Hazır giyim sektöründe geniş bir üretim kapasitesine sahip olmasıyla Türkiye'nin il düzeyindeki mekânsal etkisini ölçmek önem arz etmektedir. Şekil 8'de hazır giyim sektörü ihracatında mekânsal bağıllığın az yoğun renkteki illerde yüksek olmayan ihracat seviyelerinde ilişkili olduğu izlenmektedir. Koyu renkte iller arasında mekânsal bir etkinin olmadığını ifade eden kümelenmede koyu renkte illerin çevresinde açık renkte illerin yer almasının ve negatif korelasyon ilişkisinin olabileceği üzerinde durulmaktadır.

Şekil 9: Kimyevi Maddeler İhracatının Mekânsal Dağılım Haritası (2023)

Kaynak: Stata programı aracılığıyla yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Kimya endüstrisi birçok alt sektöre hammadde sağlayan önemli sektörlerden biridir. Tekstil, otomotiv, tarım, gıda vb. birçok sektörün temel girdilerini sağlamaktadır. Türkiye farklı endüstrilere çeşitli kimyasal ürünler üretebilmesiyle elinde bulundurduğu potansiyel ile kimyevi maddeler ihracatında dünyada önemli ihracatçılardan biridir. İl düzeyinde ihracattaki yoğunluğu ve mekânsal etkiyi gösteren Şekil 9 incelendiğinde Marmara ve Akdeniz’de koyu renk ile gösterilen birbirine yakın illerde kimyevi maddeler sektöründe bir mekânsal bağıllık olabileceği düşünülmektedir. İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgesinde yoğunlaşan açık renk ile gösterilen illerde kimyevi maddeler ihracatında düşük rakamların etkisiyle mekânsal açıdan pozitif korelasyonun olabileceği izlenmektedir.

Ihracatta Türkiye’de il düzeyinde mekânsal dağılımı gösteren haritalar mekânsal etkinin varlığına dair bilgi vermekte, fakat tek başına yeterli olmamaktadır. Mekânsal korelasyonu ölçmek için Moran I istatistiğinden yararlanılmaktadır. Haritada koyu/açık renkte kümelenmeler değişkenin yüksek/düşük olduğu ve benzer özelliklere sahip illerin aynı kümede yer aldığını gösterir ve dolayısıyla Moran I istatistiğinin pozitif çıkması beklenir. Ancak bir il koyu renkte iken çevre iller açık renkte kümelenmişse bu durumda koyu renkteki il için Moran I istatistiğinin negatif beklenir.

Tablo 3: Moran I Testi Sonuçları

Moran's I					
Değişkenler	I	E(I)	sd(I)	z	p-değeri*
kbx	0.359	-0.013	0.068	5.485	0.000
kbm	0.247	-0.013	0.065	4.015	0.000
kboto	0.238	-0.013	0.059	4.225	0.000
kbcelik	-0.010	-0.013	0.005	0.572	0.284
kbelk	0.158	-0.013	0.053	3.190	0.001
kbhg	-0.007	-0.013	0.061	0.084	0.467
kbkimya	0.200	-0.013	0.047	4.567	0.000

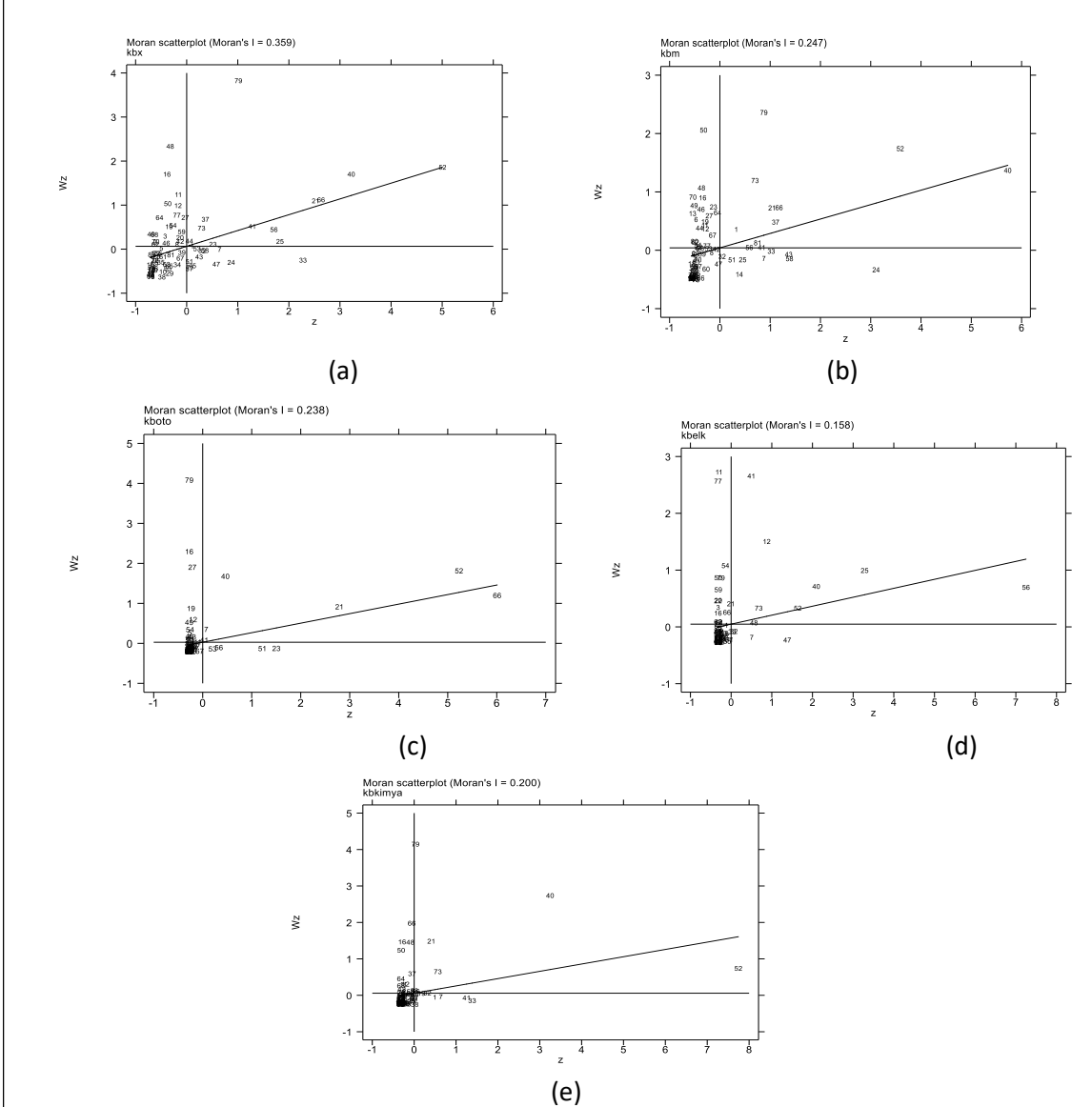
*Tek yanlı test

Tablo 3’te illere ait verilerin mekânsal kümelenme sonuçları Moran I testi ile gösterilmektedir. Global Moran I testi olarak adlandırılan bu test ile kişi başına ihracat, ithalat, otomotiv ihracatı, elektrik ve elektronik ihracatı ile kimyevi ürünler ihracatı için Moran I sonuçları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Moran I istatistiği kişi başına ihracat için 0.359, kişi başına ithalat için 0.247, otomotiv sektörü için 0.238, elektrik ve elektronik sektörü için 0.158 ve kimya sektörü için 0.20 bulunmuştur. Çelik ve hazır giyim ihracatı dışında diğer değişkenler için istatistiksel anlamlılık, pozitif korelasyonun ve homojen bir kümelenmenin göstergesidir. Moran testinin H_0 hipotezi “mekânsal otokorelasyon yoktur.” şeklindedir. Çelik ve hazır giyim ihracatı dışında diğer değişkenler için H_0 hipotezi reddedilmektedir. Tablodaki I değeri korelasyon katsayısını vermektedir. Bu doğrultuda Türkiye’de il düzeyinde ihracatın komşu bölgeleriyle korelasyonunun %35, ithalatın komşu bölgeleriyle korelasyonunun ise %24 olarak izlendiği söylenebilir. Sektörel ihracat açısından ise otomotiv sektöründeki ihracatın diğer bölgelerdeki

otomotiv sektörü ihracatı ile birlikte hareket ettiği ve korelasyonu yaklaşık olarak %23'tür. Elektrik ve elektronik ihracatı açısından iller arasındaki korelasyon %15 kimyevi ürünler ihracatı açısından ise %20 korelasyon bulunmaktadır. İstatistiğin pozitif olması ise bir bölgenin yüksek ya da düşük değerler açısından kendisine benzer özellikteki bölgelerle birlikte kümelendiğini göstermektedir. Toplam ihracat, ithalat ile otomotiv, kimyevi maddeler, elektrik ve elektronik sektörü ihracatında Türkiye'de il düzeyinde benzer kümelenme görülürken hazır giyim ve çelik sektörü ihracatında heterojen bir dağılım olduğu gözlemlenmektedir.

Moran I testi genel eğilim hakkında bilgi veren global istatistiklerdir. Yerel düzeyde bilgi edinebilmek için LISA (Local Indicators of Spatial Association) testinden faydalanılmaktadır. LISA testi ile her il için Moran I istatistiği hesaplanır. Her il için sonuçları görmeden önde serpilme diyagramı üzerinden yorumlanabilir. Şekil 10'da Moran I sonuçları anlamlı çıkan değişkenler için serpilme diyagramı verilmiştir. Yatay ve dikey eksen arasındaki doğru ne kadar dikse Moran istatistiği o kadar yüksek olup, doğruya yakın olan illerde daha anlamlı bir korelasyon olduğu yorumu yapılabilir.

Şekil 10: Moran I Serpilme Diyagramı

Grafikte sağ üst kısım değişkene ait değerlerin bir ilde yüksekken komşu illerde de yüksek olduğunu (yüksek-yüksek), sağ alt kısım değişkene ait değerlerin bir ilde yüksekken komşu illerde düşük olduğunu (yüksek-düşük), sol üst kısım değişkene ait değerlerin bir ilde düşükken komşu illerde yüksek olduğunu (düşük-yüksek), sol alt kısım ise değişkene ait değerlerin bir ilde düşükken komşu illerde düşük olduğunu (düşük-düşük) ifade etmektedir. Serpilme diyagramlarına göre değişkenler incelendiğinde beş değişken için de düşük-düşük bölgesinde illerin yoğunlaştığı görülmektedir. Yüksek-yüksek bölgesinde illerin var olduğu ancak diğer illerdeki kümelenmeye bakıldığında sayıca az olduğu görülmektedir.

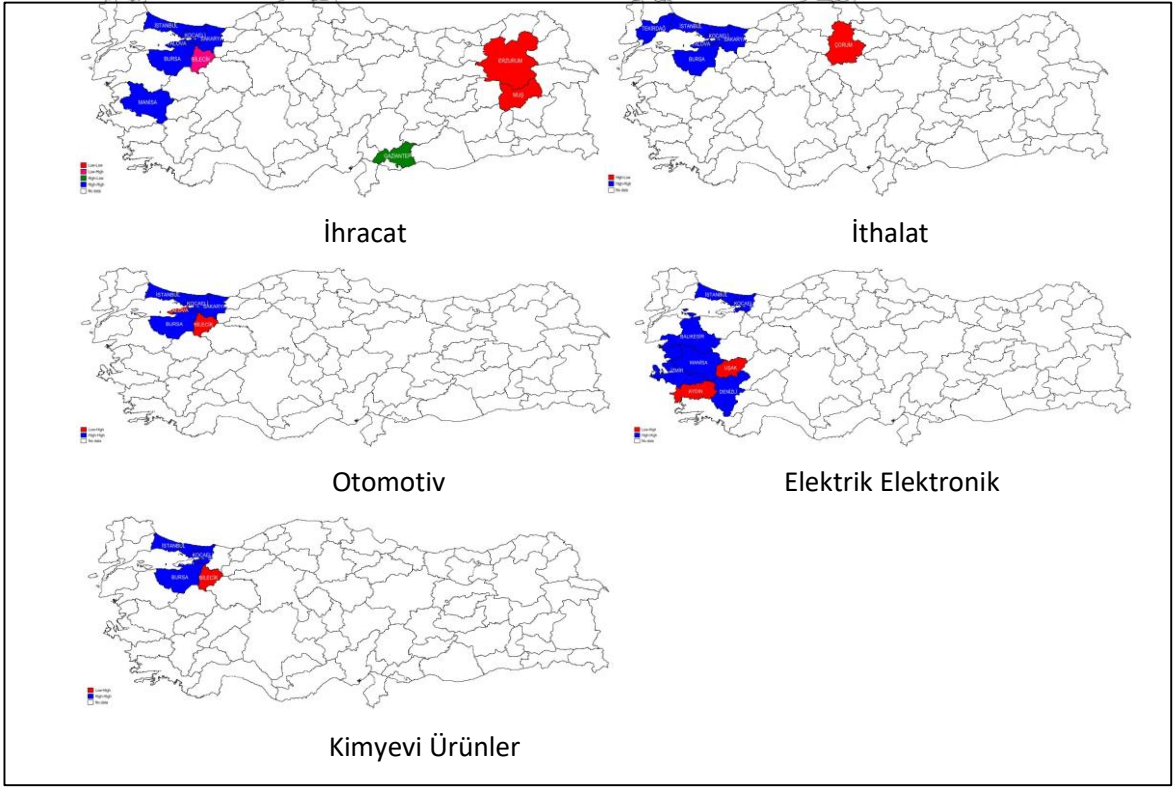
Serpilme diyagramını iller ve istatistiksel anlamlılıkları açısından detaylı görebilmek için Tablo 4'deki LISA sonuçlarına bakılabilmektedir. Tabloda değişkenlere ait istatistiksel olarak anlamlı olan iller yorumlanabilmektedir. İstatistiksel olarak anlamlı olan Moran I değeri pozitif ya da negatifliğine göre yüksek/ düşük mekânsal etki kararı verilebilmektedir.

Tablo 4: LISA Sonuçları

	Bölge Adı	Moran I	P-Değeri*
kbx	Bilecik	-0.641	0.045
	Bursa	2.658	0.000
	Erzurum	0.437	0.066
	Gaziantep	-0.712	0.030
	İstanbul	5.360	0.000
	Kocaeli	9.132	0.000
	Manisa	0.669	0.033
	Muş	0.483	0.091
	Sakarya	2.831	0.000
	Yalova	3.867	0.000
	kbn	Bursa	0.714
Çorum		-1.198	0.000
İstanbul		7.667	0.000
Kocaeli		6.159	0.000
Sakarya		0.817	0.030
Tekirdağ		0.815	0.030
Yalova		2.051	0.001
kboto	Bilecik	-0.619	0.033
	Bursa	2.389	0.000
	İstanbul	0.755	0.052
	Kocaeli	9.233	0.000
	Sakarya	6.858	0.000
	Yalova	-1.112	0.029
	Aydın	-0.806	0.016
	Balıkesir	1.291	0.000
kbelk	Denizli	3.150	0.000
	İstanbul	1.413	0.000
	İzmir	1.318	0.001
	Kocaeli	0.470	0.072
	Manisa	4.774	0.000
Kbkimya	Uşak	-0.817	0.015
	Bilecik	-0.407	0.071
	Bursa	0.586	0.021
	İstanbul	8.773	0.000
	Kocaeli	5.247	0.000

*Tek yanlı test

Şekil 11: LISA Sonuçlarının Mekânsal Dağılım Haritası

Şekil 11 haritalandırma yoluyla LISA sonuçlarını vermektedir. Haritada her bir değişken için istatistiksel olarak mekânsal anlamlılık illerin renklendirilmesiyle gösterilmiştir. Haritaların sol köşesinde renk çizelgesi yer almaktadır. Kırmızı düşük-düşük, pembe düşük-yüksek, yeşil yüksek-düşük, mavi yüksek-yüksek, beyaz renklendirme ise anlamlı ilişki elde edilemeyen illeri göstermek için kullanılmıştır.

Toplam ihracat değişkeni için 81 ilin LISA sonuçlarına bakıldığında Bilecik, Bursa, Erzurum, Gaziantep, İstanbul, Kocaeli, Manisa, Muş, Sakarya ve Yalova illerinde istatistiksel anlamlılık bulunmaktadır. İstatistiksel olarak anlamlı olan bu iller arasında Bilecik ve Gaziantep Moran I değeri negatiftir. Bilecik ve Gaziantep illerinde ihracat düşük iken komşu illerde yüksek ihracat değerlerin kaydedilmesi negatif korelasyon olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca Erzurum ve Muş illeri çevre illere göre istatistiksel olarak anlamlı olmakla birlikte düşük korelasyona sahip iller olduğu gözlemlenmektedir. Bursa, İstanbul, Kocaeli, Manisa, Sakarya ve Yalova illeri ise ihracatta mekânsal korelasyondan pozitif etkilenen illerdir. İthalat için sonuçlara bakıldığında Bursa, Çorum, İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Tekirdağ ve Yalova illerinde istatistiksel anlamlılık bulunurken Çorum mekânsal korelasyondan negatif etkilenmektedir. Sektörel ihracatta global sonuçlarda anlamlı kaydedilen değişkenler için il bazında istatistikler incelendiğinde otomotiv sektörü için Bilecik, Bursa, İstanbul, Kocaeli, Sakarya ve Yalova istatistiksel anlamlı olan iller olup Bilecik ve Yalova'nın komşu illerinde yüksek değerlerde iken kendilerinde düşük seyrederek mekânsal korelasyon negatif oluşmuştur. Elektrik ve elektronik sektöründe Aydın, Balıkesir, Denizli, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Manisa ve Uşak istatistiksel anlamlı olan illerdir. Aydın ve Uşak dışındaki

iller mekânsal etkiden yüksek-yüksek etkilen illerdir. Kimyevi ürünler ihracatında ise için Bilecik, Bursa, İstanbul, Kocaeli illeri için sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı olmakla birlikte Bilecik, mekânsal etkinin negatif korelasyonunu taşımaktadır.

Yapılan mekânsal analiz sonuçları her bir ilin ekonomik, demografik ve coğrafi özellikleri dikkate alınarak değerlendirilebilmektedir. İhracatta negatif korelasyon kaydedilen Bilecik'te sanayi yapısının daha az gelişmiş olması, Gaziantep'teki sektörel çeşitliliğin eksikliği bu negatif korelasyonun nedeni olarak düşünülebilir. Bahse konu illerde sanayi altyapısı, ulaşım olanakları, nüfus yapısı gibi yerel dinamikler analiz sonucunu açıklamaktadır. İthalat ve sektörel ihracat sonuçlarına bakıldığında, Çorum gibi illerde negatif mekânsal korelasyonun nedenleri arasında bu illerin sektörel bağımlılığı, uluslararası pazarlara erişim güçlükleri, ilin sanayi yapısının ithalata dayalı olmaması, ulaştırma ağlarının zayıf kalması sayılabilir. Buna ek olarak Bursa, İstanbul ve Kocaeli gibi iller, güçlü sanayi altyapıları ve lojistik avantajları nedeniyle yüksek ihracat performansı gösterirken, bu illerin komşu bölgelerindeki ekonomik faaliyetlerin de benzer şekilde yoğunlaşması pozitif korelasyon sonucunu doğurmuştur. Pozitif korelasyon ulaşılan illerde sanayi kümelenmesi, altyapı yatırımları ve bölgesel kalkınma politikalarının rolü dikkat çekmektedir. Sektörel açıdan değerlendirildiğinde Yalova ve Bilecik'te otomotiv ihracatının düşük olmasına rağmen komşu illerde yüksek olması, bu illerin otomotiv sektöründe gerekli altyapıya sahip olmaması, diğer bölgelere kıyasla daha az sanayi yatırımı almış olması ulaşılan sonuçların sebebi olarak düşünülmektedir. Bu doğrultuda otomotiv, elektrik-elektronik ve kimyevi ürünler gibi sektörlerdeki mekânsal farklılıklar, illerin bu sektörlerdeki uzmanlaşma düzeyine, işgücü kalitesine ve altyapı yeterliliklerine bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

5. SONUÇ

Çalışma, Türkiye'deki illerde dış ticaretin ve farklı sektörlerdeki ihracatın mekânsal dağılımının analiz edilmesiyle, dış ticaretteki farklılıkların ve sektörel odaklanmanın bölgesel düzeydeki etkilerini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda Türkiye'nin illerinde dış ticaret ve sektörel ihracatta mekânsal etkileşim olup olmadığı yönünde kurulan çalışmanın hipotezi mekânsal analiz aracılığıyla test edilmiştir.

Türkiye'nin dış ticareti ve sektörel ihracatının mekânsal dağılım haritasını belirlemek üzere yapılan analiz sonucunda, 2023 yılı kişi başına düşen ihracat rakamları açısından Marmara, Ege, İç Anadolu'nun batı illeri ve Akdeniz bölgesindeki illerin yüksek ihracat rakamlarına sahip olduğu, kişi başına düşen ithalat rakamları açısından ithalatta mekânsal etkinin doğudan batıya doğru arttığı ve özellikle Marmara, Ege, İç Anadolu'nun batı illeri ve Akdeniz bölgesinde yoğunlaştığı görülmüştür. Sektörel olarak incelendiğinde, otomotiv sektörünün özellikle Marmara Bölgesi'nde yoğunlaştığı, ancak bazı komşu illerin bu avantajı tam olarak kullanmadığı tespit edilmiştir. Çelik sektöründe ihracatta mekânsal etkinin doğuda düşük, batıda yüksek olduğu izlenmiştir. Elektrik ve elektronik sektöründe Ege ve Marmara bölgelerindeki illerde yoğunlaşmanın olduğu ancak diğer sektörlerle kıyasla daha az sayıda ilde bu yoğunluğun bulunduğu ortaya konulmuştur. Son olarak, kimyevi maddeler sektöründe Marmara ve Akdeniz bölgelerinde koyu renkli kümelenmelerin olduğu, ancak İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde açık renkli bölgelerin yoğunlaştığı görülmüştür.

Mekânsal dağılım haritası ile elde edilen sonuçların istatistiki olarak anlamlılığını belirlemek için yapılan Moran I testi sonucunda da kişi başına ihracat, ithalat, otomotiv ihracatı, elektrik ve elektronik ihracatı ile kimyevi ürünler ihracatı için istatistiksel olarak anlamlı bulgular elde edilmiştir. Mekânsal korelasyon en fazla %35 ile kişi başı ihracatta, sektörel açıdan ise %23

ile otomotiv sektöründe izlenmiştir. Her bir il açısından istatistiki olarak mekânsal anlamlılığın test edilmesi için yapılan LISA analizi sonucunda da toplam ihracat ve ithalat bakımından ve her bir sektör bakımından belirli illerin öne çıktığı ve bu iller arasında mekânsal ilişkilerin farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. İstatistiksel olarak anlamlı bulunan değişkenlerde sanayileşme bakımından öncü olan İstanbul, Bursa, Kocaeli ve Sakarya illerinde mekânsal anlamlılığın pozitif ve yüksek olduğu kaydedilmiştir. Elde edilen sonuçlar, Türkiye'nin illerinde ihracat, ithalat ve sektörel ticaretin mekânsal özelliklerini daha derinlemesine anlamak ve buna göre stratejiler geliştirmek adına önemli bir analitik bakış sağlamaktadır.

Analiz edilen verilere ve bulgulara göre, Türkiye'de illerin ekonomik yapılarının birbirinden farklı olması ve batıdan doğuya doğru gidildikçe ekonomik yapıdaki farklılığın artması dış ticaret açısından mekânsal etkilerin sonuçlarını muhtemel kılmaktadır. Ayrıca gelişmişlik ve sanayileşme bakımından Türkiye'deki dağılımın batı illerinde yoğunlaşması elde edilen mekânsal etkileşim sonuçlarının bir nedeni olarak düşünülmektedir. Dış ticaret göstergeleri açısından yüksek mekânsal etki ve pozitif korelasyonun olduğu illerin az sayıda olmasının nedeni, fırsatların ve avantajların daha çok gelişmiş ve sanayileşmiş illere doğru kayması olarak düşünülmektedir. İhracatın ithalata bağımlılığı nedeniyle her sektörde ve ilde dış ticaret gelişmelerinin aynı seyretmemesi beklenen mekânsal etkinin az olmasına sebep olan bir diğer unsurdur. İhracatın yaratması beklenen üretim, istihdam, yatırım gibi faydaların mekânsal yayılım ile diğer bölgelerde yerel ve sektörel büyümelere etki etmesi beklenirken bu etki mekânsal açıdan her ilde aynı düzeyde gerçekleşmemiştir. Burada her bölgedeki altyapı, ulaşım, beşerî sermaye, istihdam olanakları, sektörel avantajlar gibi unsurların farklı olmasının etkisi olabileceği düşünülmektedir.

2023 yılı için Türkiye'nin Düzey 3 bölgesi ele alınarak ihracat-ithalat ve en yüksek ihracat yapılan beş sektörün verilerinin tercih edilmesi çalışmanın kısıtlarını oluşturmaktadır. Literatürde ihracat ve ithalat bakımından mekânsal etkiyi inceleyen ve ulaşılan sonuçları destekleyen çalışmalar mevcuttur (Abar ve Tekmanlı, 2018; Aydın, 2016; Aydın, 2017; Kara, 2018; Yaman Yılmaz ve Atan, 2022). Tercih edilen sektörlerin her birine ait mekânsal analiz çalışmalarının olmaması karşılaştırma imkanını azaltmakla birlikte imalat sanayi (Eralp, 2023; Eser ve Köse, 2015; Şahin ve Türkoğlu, 2017), tekstil (Urban ve Sandal, 2019), tarım (Peker ve Şanlı Güleğül, 2023) gibi sektörlerdeki ulaşılan sonuçlar mekânsal etkiyi doğrulamaktadır. İnceleme sonuçları, önemli mekânsal varyasyonlar ve sektörel farklılıkların bulunduğunu göstermektedir. Böylece, literatürdeki genel ülke çapındaki dış ticaret ve sektörel analizlerden farklı bir perspektif sunmaktadır.

Dış ticaret faaliyetlerinin bölgeler arasında yayılmasına olanak sağlayan birtakım teşvikler, hem bölgeler arası ekonomik farklılıkların ortadan kalkmasına hem de bilgi yayılımı sayesinde daha etkin ve hızlı dış ticaret çıktıları elde edilmesine yardımcı olabilir. İller özelinde oluşturulacak teşvikler, mekânsal etki yaratıp komşu illerde de dış ticaret potansiyeline etki edebilir. Buna ek olarak sınır illeri, kıyı illeri ve gümrük bölgesi olan iller özelinde geliştirilecek dış ticaret politikaları hem illerin hem de ülkenin dış ticaretine olumlu etki edecektir. Mekânsal korelasyon analizi, bölgesel ekonomik politikaların daha etkili bir şekilde planlanmasına ve uygulanmasına katkıda bulunabilir.

Bu kapsamda, Türkiye'nin dış ticaretini daha etkili ve dengeli hale getirmek için bölgesel ekonomik politikaların güçlendirilmesi önerilebilir. Özellikle doğu bölgelerindeki illerin dış ticaret performansını artırmak adına teşvikler ve destekler sağlanabilir. Sektörel bazda ise elektrik ve

elektronik, otomotiv, çelik ve kimyevi maddeler sektörlerinde öne çıkan bölgelere yönelik spesifik politikalar geliştirilmesi, bu sektörlerin rekabet gücünün artırılmasına katkı sağlayabilir. Ayrıca, mekânsal etkilerin daha iyi anlaşılabilmesi için il düzeyinde daha detaylı çalışmalar yapılabilir ve bu çalışmaların sonuçları, bölgesel kalkınma stratejileri oluşturmak adına kullanılabilir. Mekânsal etkilerin ötesinde, sektörel analizlerle Türkiye'nin dış ticaretini güçlendirmek ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek için bütünlük arz eden bir politika çerçevesi geliştirilebilir.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik Kurul Onayı

Bu araştırma için etik kurul izni gerektiren veri toplama teknikleri kullanılmadığından etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Yazar Katkıları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuştur.

Çıkar Çatışması

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abar, H., & Tekmanlı, H. H. (2018). *Türkiye’de illerin ihracatını etkileyen faktörlerin mekânsal analizi*. IV. International Caucasus-Central Asia Foreign Trade and Logistics Congress September, 7-8, Didim/Aydın. <https://ulk.ist/kutuphane/kitap/IV-UKODTLK/>
- Aitken, B., Hanson, G. H., & Harrison, A. E. (1997). Spillovers, foreign investment, and export behavior. *Journal of International Economics*, 43(1-2), 103-132. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(96\)01464-X](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(96)01464-X)
- Amidi, S., & Fagheh Majidi, A. (2020). Geographic proximity, trade and economic growth: A spatial econometrics approach. *Annals of GIS*, 26(1), 49-63. <https://doi.org/10.1080/19475683.2020.1714727>
- Anderson, J., E., & Van Wincoop, E. (2003). Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle. *American Economic Review*, 93(1), 170–192. <https://doi.org/10.1257/000282803321455214>
- Aydiner, M. (2015). İllerin birbirlerinin ihracatı üzerine etkisi: Ege bölgesi üzerine mekansal ekonometrik analiz. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (608), 35-43. <https://dergipark.org.tr/en/pub/fpeyd/issue/48039/607518>

- Aydiner, M. (2016). İthalatta mekânsal etki: Türkiye üzerine bir mekânsal panel veri analizi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 43-52. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iibfdkastamonu/issue/29623/318001>
- Aydiner, M. (2017). Bölgelerin birbirlerinin ihracat deseni çeşitliliğine etkisi: Düzey2 bölgeleri üzerine bir mekânsal panel veri analizi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 181-196. <https://doi.org/10.17336/igusbd.305641>
- Celebioglu, F., & Dall'Erba, S. (2010). Spatial disparities across the regions of Turkey: An exploratory spatial data analysis. *The Annals of Regional Science*, 45, 379-400. <https://doi.org/10.1007/s00168-009-0313-8>
- Cong, B. T., Tran, V., & Long, T. T. (2023). Impact of metropolises' competitiveness characteristics on structural transformation of provinces in Vietnam: A spatial approach. *Journal of Competitiveness*, 15(1), 1-19. <https://doi.org/10.7441/joc.2023.01.01>
- Corrado, L. & Fingleton, F. (2012). Where is the economics in spatial econometrics?, *Journal of Regional Science*, 52(2), 210-239. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9787.2011.00726.x>
- Demir, C., Yurteri, B., & Türkcan, B. (2013). Yeniliklerin dış ticarete etkileri üzerine mekansal ekonometrik bir analiz: 2002-2009 Türkiye örneği. Published in: *Türkiye Ekonomisinde Dönüşüm ve Yeniden Yapılanma Arayışları*, (13 June 2013), 71-81. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/77615/>
- Demiray, O. Ç. (2021). Ticaret akımlarının yapısal çekim modeli ile sınanması: Türkiye örneği. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 179-204. <https://doi.org/10.51945/cuiibfd.908521>
- Eralp, A. (2023). Türkiye sanayi sektöründeki elektrik tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin mekânsal analizi. *Verimlilik Dergisi, Döngüsel Ekonomi ve Sürdürülebilirlik Özel Sayısı*, 99-112. <https://doi.org/10.51551/verimlilik.1111823>
- Eser, U., & Köse, S. (2015). Endüstriyel yerelleşme ve yoğunlaşma açısından Türkiye sanayii: İl imalat sanayilerinin analizi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 60(2), 97-139. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/38126>
- Gumprecht, D. (2005). Spatial methods in econometrics. An Application to R&D Spillovers. (December 2005 ed.) Department of Statistics and Mathematics, WU Vienna University of Economics and Business. *Research Report Series / Department of Statistics and Mathematics* No. 26 <https://doi.org/10.57938/39f720e6-61c9-40fda88b-ec1a3a83fe12>
- Haining, R. P. (2003). *Spatial data analysis: Theory and practice*. Cambridge University Press.
- International Trade Administration (2023). National Export Strategy 2023. 10 Ocak 2024 tarihinde <https://www.trade.gov/national-export-strategy> adresinden alınmıştır.
- Isard, W. (1954). Location theory and trade theory: Short-run analysis. *The Quarterly Journal of Economics*, 68(2), 305-320. <https://doi.org/10.2307/1884452>
- Ishizawa H, & Stevens G. (2007), Non-English language neighborhoods in Chicago, Illinois: 2000. *Social Science Research*, 36(3), 1042-1064. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2006.06.005>

- İnançlı, S., & Konak, A. (2011). Türkiye’de ihracatın ithalata bağımlılığı: Otomotiv sektörü. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2), 343-362.
- Jarreau, J., & Poncet, S. (2012). Export sophistication and economic growth: Evidence from China. *Journal of Development Economics*, 97(2), 281-292. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2011.04.001>
- Kalkan, Y.(2023). Spatial analysis of high-tech exports with geographically weighted regression. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 1898-1915. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.1219000>
- Kangallı Uyar, S. G., & Kılıç, E. (2022). Türkiye ile OECD ülkeleri arasındaki dış ticaret ilişkisinin analizi: Mekansal panel yer çekimi modelleri yaklaşımı. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 1-30. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.791332>
- Kara, M. A. (2018). Türkiye’de il düzeyinde dış ticaretin mekânsal analizi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 13(51), 293-304. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jyasar/issue/39015/387719>
- Krugman, P. (2015). Interregional and international trade: Different causes, different trends? P. Nijkamp, A. Rose, & K. Kourtiti içinde, *Regional Science Matters* (s. 27–34). Springer https://doi.org/10.1007/978-3-319-07305-7_3
- LeSage, J. P. (1998). *Spatial Econometrics*. Toledo: University of Toledo.
- Li, H., Chen, J., Wan, Z., Zhang, H., Wang, M., & Bai, Y. (2020). Spatial evaluation of knowledge spillover benefits in China’s free trade zone provinces and cities. *Growth and Change*, 51(3), 1158-1181. <https://doi.org/10.1111/grow.12410>
- Lin, L., Jia, X., Liu, Y., & Wang, C. (2023). The trade-environment nexus in global cereal trade: Combing social network and spatial panel econometrics analysis. *Journal of Cleaner Production*, 418, 138096. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.138096>.
- Liu, L.; Zhang, Y.; Gong, X.; Li, M.; Li, X.; Ren, D., & Jiang, P. (2022). Impact of digital economy development on carbon emission efficiency: A spatial econometric analysis based on chinese provinces and cities. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(22), 14838. <https://doi.org/10.3390/ijerph192214838>
- McCallum, J. (1995). National borders matter: Canada-U.S. regional trade patterns. *American Economic Review*, 85, 615-23. <https://www.jstor.org/stable/2118191>
- North, D. C. (1995). Location theory and regional economic growth. *Journal of Political Economy*, 63(3), 243–258. <https://doi.org/10.1086/257668>
- Ohlin, B. (1933). *Interregional and international trade*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Özkubat, G., & Selim, S. (2019). Socio-economic development of provinces in Turkey: A spatial econometric analysis. *Alphanumeric Journal*, 7(2), 449-470. <https://doi.org/10.17093/alphanumeric.507697>
- Peker, A. E., & Güleğül, İ. Ş. (2023). Türkiye’de tarım sektörü bitkisel üretim değeri belirleyicileri üzerine mekânsal bir analiz. *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, 6(3). <https://akademikbirikimdergisi.com/index.php/uabd/article/view/104>

- Ramos, F. F. R. (2001). Exports, imports, and economic growth in Portugal: Evidence from causality and cointegration analysis. *Economic Modeling*, 8(4), 613-623.
- Rusche, K. (2010). Quality of life in the regions: An exploratory spatial data analysis for West German labor markets. *Jahrbuch für Regionalwissenschaft*, 30(1), 1-22. <https://doi.org/10.1007/s10037-009-0042-6>
- Şahin, M. T., & Türkoğlu, T. (2017). Türkiye’de mobilya imalat sanayinin mekansal kümelenme örüntüsü: 2003-2014 yılı karşılaştırmalı lokasyon katsayısı analizi. B. Ayhan, M. Ay, S. Avşaroğlu, & Ş. Akpınar (Edt.), İnes Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları 2017 (ss. 428-437). Çizgi Kitabevi.
- Takım, A. (2023). *Küresel gelişmeler ve akran ülkelerle karşılaştırmalı Türkiye’de dış ticaretin yapısı ve sorunları*. Ekin Basım Yayın.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi (2023a). İhracat 2023 raporu. 3 Ocak 2024 tarihinde https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/TIM_Ihracat_2023_Raporu.pdf adresinden alınmıştır.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi (2023b). Sektörel Bazda Rakamlar. 3 Ocak 2024 tarihinde <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari> adresinden alınmıştır.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2023). Dış Ticaret İstatistikleri. 7 Ocak 2024 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> adresinden alınmıştır.
- Urhan, F. B., & Sandal, E. K. (2019). Spatial patterns of Turkish textile industry: Comparative location quotient analysis for 2009 and 2015. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 40, 172-189. <https://doi.org/10.32003/iggei.537354>
- Wang, S. L., Chen, F. W.; Liao, B., & Zhang, C. (2020). Foreign trade, FDI and the upgrading of regional industrial structure in China: Based on spatial econometric model. *Sustainability*, 12, 815. <https://doi.org/10.3390/su12030815>
- Wu, J., Abban, O. J., Boadi, A. D. et al. (2022). The effects of energy price, spatial spillover of CO2 emissions, and economic freedom on CO2 emissions in Europe: A spatial econometrics approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 63782–63798. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-20179-0>
- Yaman Yılmaz, C., & Atan, M. (2022). *Mekânsal ekonometri ve bir uygulama*. Iksad Publications
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2022). *Mekansal ekonometri Stata uygulamalı*. Beta Basım Yayım Dağıtım
- Yılmaz, A., & Durman, M. (2015). Türkiye’de doğalgaz kullanımı ve kalkınmanın mekansal analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (43), 233-252.
- Zeren, F. (2010). Mekânsal etkileşim analizi. *Istanbul University Econometrics And Statistics E-Journal*, (12), 18-39.

Araştırma Makalesi / Research Article

Tekniğin Devleti Hazırlayan Politik Ontolojisi*

Mehmet Kaya Yaylalı¹

Öz

Bu makalede, devletin oluşumunu hazırlayan teknik bilginin epistemolojik kırılımı tarihsel ve kuramsal bir perspektiften hareket edilerek tartışılmıştır. Bu tartışmada siyaset felsefesindeki devletin kökeni nedir teorilerine katkı sağlayacak biçimde, tekniğin insan yaşamındaki dönüştürücü ve belirleyici etkisi ontolojik bir düzlemde hareketle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, yaşamın dışsallaştırılması pozitif uzamda yer tutma, insanın eylemselliğiyle paralel üretme ve forma sokma pratiği olarak devletin oluşumuna dair öncül bir hazırlık sürecini tanımlar. Bu sürecin başlangıcı ve belirleyicisi olarak tanımlanabilecek Neolitik dönemde mimari, dil vb. tüm insana dair düşünsel ve fiziksel üretim süreçleri birer teknik olarak kültürden daha hızlı gelişim göstermiştir. Endüstriyel Devrim ise insan ve teknik arasındaki ilişkide bir kırılma yaratmış, insan ve teknik arasındaki ilişki teknoloji kavramıyla yeniden tanımlanmış ve devlete bakış açısı tüm bu dönüşümlerden etkilenmiştir. Tanımlanan etkileşim dahilinde devlet ve teknik bilginin epistemolojik kırılımı tarihsel, karmaşık ve çok yönlüdür. Teknik bilginin teknolojiye dönüşmesi ise devletin oluşumu üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur ve bu etki modern dönemde de devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Teknik, Yaşamın Dışsallaştırılması, Neolitik, Epistemoloji, Devlet.*

Political Ontology of Technique Preparing The State

Abstract

In this article, the epistemological breakdown of technical knowledge that prepares the formation of the state is discussed from a historical and theoretical perspective. In this discussion, the transformative and determining effect of technology on human life has been tried to be explained from an ontological perspective, in a way that will contribute to the theories of what is the origin of the state in political philosophy. In this context, the externalization of Life defines a preliminary preparatory process for the formation of the state as the practice of occupying a place in positive space, producing and shaping in parallel with human activity. Architecture, language, etc. in the Neolithic period, which can be defined as the beginning and determinant of this process. All human intellectual and physical production processes have developed faster as a technique than culture, the Industrial Revolution has created a break in the relationship between humans and technology, the relationship between humans and technology has been redefined with the concept of technology, and the perspective on the state has been affected by all these transformations. Within the defined interaction, the epistemological breakdown of state and technical knowledge is historical, complex and multifaceted. The transformation of technical knowledge into technology has had a significant impact on the formation of the state, and this impact continues in the modern period.

Keywords: *Technology, Externalization of Life, Neolithic, Epistemology, State.*

* Bu makale, Prof. Dr. Ali Çağlar danışmanlığında, "MÖ II. Binyılda Anadolu'da Devlet ve Kanun Geleneği" başlığıyla Mehmet Kaya YAYLALI tarafından Hacettepe Üniversitesi SBE Siyaset Bilimi Doktora Programı'nda yapılan tez çalışmasının verilerinden üretilmiştir.

¹ Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset Bilimi Doktora Programı, kayayaylalar@yahoo.com, <https://orcid.org/0009-0007-4233-0429>

Atıf/Cite as: Yaylalı, M. K. (2025), Tekniğin devleti hazırlayan politik ontolojisi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2025, 43 (1), 162-184.

© 2025 Hacettepe Üniversitesi.

EXTENDED SUMMARY

This study embarks on a comprehensive exploration of the theoretical and conceptual underpinnings of how technical knowledge and its tangible manifestation, technology, have propelled humanity's trajectory toward the formation of the state. Moving beyond traditional, singular explanations for state origins, this research posits that technique, understood as an externalization of life itself, played a pivotal role in the transformative shift from a state of "becoming" to a state of "being" during the Neolithic Revolution. This pivotal shift is conceptualized as a "stabilization relationship," signifying the transition from fluid, less structured social arrangements to more permanent, settled forms of existence. Central to this transformation is the intricate connection between *praxis* – the realm of action, specifically the political – and the interwoven forces of technique and technology. This nexus acts as a catalyst, driving the evolution of political practice into formalized politics and its subsequent institutionalization. The earliest manifestations of this institutionalization can be observed in Neolithic architectural settlement models, which, propelled by technological advancements, evolved in complexity and scale, ultimately culminating in the rise of urban centers. This transformative process, which started with the Neolithic and is thought to have caused the urban revolution in Mesopotamia in the IVth millennium BC, triggered the emergence of the polis, that is, the city, and at the same time democracy in Ancient Greece in the VI th century BC. Cities, which offer a sustainable life by being self-sufficient in political, economic, social and cultural terms, have been both determining with the role of subject and determined with the role of object as the output of the production of space as a result of a fixation relationship. A key consequence of this drive towards self-sufficiency is the transition from heterarchic, non-hierarchical, horizontal, and often primitive relational dependence, or the characteristic of coordinated living, to hierarchical structures. This transition reflects the resolution of the ancient philosophical problem of *cosmos* (order) – the inherent challenge of establishing and maintaining order – into a state of orderliness achieved through *kozmein*. This state of orderliness, within the dialectic of *Gemeinschaft* (community) and *Gesellschaft* (society), facilitated the transformation of the heterarchic community into a structured society, characterized by its integration through rules, laws, and customs, all geared towards the pursuit of shared goals, ideals, and purposes.

This study also makes a significant contribution to the existing body of knowledge by offering a novel and nuanced perspective on the role of technique in the emergence of the state. While conventional theories often emphasize political, economic or social determinants as primary drivers of state formation, this research underscores the critical and often overlooked influence of technique in shaping human practices and societal organization, ultimately paving the way for the state's emergence. By introducing and examining the concept of the "stabilization relationship" and its profound connection to the transformative dynamics of the Neolithic Revolution, this study illuminates the often-unrecognized power of technique in shaping the course of human history. Furthermore, by meticulously tracing the evolution of architectural models, from rudimentary Neolithic settlements to the intricate urban structures of later periods, this research demonstrates the complex and evolving relationship between technology and institutionalization. This detailed analysis fills a crucial gap in the existing literature by providing a more comprehensive and holistic understanding of how technique, through its diverse manifestations and applications, has significantly influenced the trajectory of human political organization. It challenges traditional, single-factor analysis and offers a more nuanced, multi-faceted perspective on the complex processes involved in state formation.

Methodologically, this study adopts a rigorous theoretical and conceptual analytical framework, drawing upon insights and perspectives from a range of disciplines, including political science, philosophy, history, archaeology, and anthropology. It critically examines both historical and philosophical perspectives on the intricate relationship between technique, technology, and the state, employing a multidisciplinary approach to unravel the complex interplay of factors that have contributed to the emergence and evolution of the state. This interdisciplinary lens allows for a more holistic and nuanced understanding of the multifaceted nature of state formation, moving beyond the limitations of single-discipline perspectives.

In terms of the key concepts and terminology used, this research draws upon a diverse array of sources to support its theoretical arguments and provide empirical grounding for its analysis. These sources include historical texts from various periods and civilizations, philosophical works that grapple with the concepts of order, society, and the state, archaeological findings that offer tangible evidence of past human settlements and technological advancements, and anthropological studies that provide insights into the social organization and cultural practices of

different societies. By integrating these diverse sources, the study aims to provide both empirical evidence and robust theoretical frameworks for understanding the crucial role of technique in the development of human societies and the ultimate formation of the state.

The key findings of this article reveals that technique, as an externalization of life and human ingenuity, played a pivotal and often underestimated role in the transformative shift from "becoming" to "being" that characterized the Neolithic Revolution. This transition, marked by the establishment of settled communities, the development of agriculture, and the domestication of plants and animals, triggered profound changes in social organization, economic structures, and political arrangements. The study highlights the crucial importance of architecture as a key manifestation of technique, demonstrating how it facilitated the development of increasingly complex urban centers, served as a symbol of political power, and contributed significantly to the institutionalization of that power. Furthermore, the research demonstrates that the connection between technique, technology, and the state is not static but rather has evolved and intensified over time within the process of urbanisation. The Industrial Revolution, with its unprecedented technological advancements, further strengthened this relationship, leading to the emergence of the modern state as a complex and powerful "life machine," characterized by its extensive reach and influence over individuals and societies.

As a conclusion this study claims that technique, as a fundamental and inherent aspect of human existence and expression, has been a primary driving force in the development and evolution of the state. Its pervasive influence can be clearly observed in the transition from nomadic hunter-gatherer societies to settled agricultural communities, the subsequent rise of urban centers as hubs of economic and political activity, and the gradual but inexorable institutionalization of political power. The study underscores the critical need for a multidisciplinary approach to fully comprehend the intricate and multifaceted relationship between technique, technology, and the state, drawing upon insights from a wide range of fields to provide a more complete and nuanced analysis of this crucial and often-overlooked aspect of human history and social development.

Building upon the findings and conclusions of this study, several avenues for future research are recommended. Further investigation into the specific ways in which technique has shaped the development of different types of states throughout history, across diverse geographical regions and cultural contexts, would be invaluable. It is also suggested that future research explore the ethical implications of the ever-increasing influence of technology on modern states, particularly in relation to individual liberties, social justice, and the potential for surveillance and control. By deepening our understanding of the complex and dynamic relationship between technique, technology, and the state, we can be better equipped to navigate the challenges and opportunities of the modern world and work towards the creation of more just, equitable, and sustainable societies. This research also emphasizes the importance of continued interdisciplinary collaboration in the study of state formation, recognizing the complex interplay of factors that contribute to this fundamental aspect of human social and political organization.

GİRİŞ

Siyaset Biliminde devletin kökenini açıklamaya çalışan farklı teoriler vardır. İlkel toplumlarda göçebeler-yerleşikler, çiftçiler-çobanlar ve halk-yöneticiler gibi farklılaşmaların zamanla eşitlikçi yapıyı bozarak devletin ortaya çıkışına zemin hazırladığını öne süren ve devleti kazananın kaybeden üzerinde kurduğu otoriteyle özdeşleştiren Kuvvet ve Mücadele Teorisi (Duguit, 1954; İbn-i Haldun, 2016; Oppenheimer, 1997;), Devletin ailelerin büyüyüp gelişmesi sonucunda ortaya çıktığını savunan Aile Teorisi (Aristoteles, 2017; Eberhard, 1944; Frangipane, 2002), Devlet mekanizması ile canlı organizmalar arasında benzerlik ilişkisi kurarak devleti toplumsal ve kolektif bilinçle yaşayan ve ölümlü niteliğiyle öne çıkaran Biyolojik Teori (Espinosa, 1878; Platon, 2017), insanların doğa durumundan akıl ve iradeleri yoluyla bir uzlaşma ya da sözleşme kapsamında devlete ulaştığını savunan Sosyal Sözleşme Teorisi (Hobbes, 2017; Locke, 2012; Rousseau, 2017) ve devletin ortaya çıkışını altyapı-üstyapı ilişkileri gibi ekonomik gerekçelere bağlayan Ekonomik Teori (Marx, 1973; Politzer, 2012) temel kuramsal yaklaşımları temsil eder. Ancak bugün ulaşılan tarihsel veriler ışığında sayılan hiçbir teorinin devletin kökenine dair tek başına evrensel bir yasa oluşturamayacağı, devletin kökeninin tek bir belirleyici ya da dinamiğe bağlanamayacağı, aksine devletin birden fazla etmenin ya da belirleyicinin karmaşık etkileşimi sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Anılan tartışma (Claessen vd., 1984) eksenindeki bu çalışmada, devlet açığa çıkarılan bir kurumsallaşma teknolojisinin çalışma prensiplerini içeren ve tarihsel devamlılık ve bağlılık içermesi gerekmeyen siyasal bir teknolojinin sosyal yapılanmadaki etkisi olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu etkinin sonucu devletin merkezileşmiş bir meşru sosyo-politik örgüt olarak ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla devletleşme aslında yeni bir sosyal yapılanmanın bağımsız bir organizasyon olarak ortaya çıkması değil, toplumsal olanın bünyesinde bulunan bir potansiyelin teknik ve teknoloji etkisindeki karmaşık bir mekanikle belirmesidir. Bu çalışma ile devleti ortaya çıkaran ve bünyesinde denge ile devinim yani mekanik barındıran karmaşık etkileşim süreci değerlendirilecek; bu sürecin en önemli belirleyicisi olduğu düşünülen insanın teknik ile kurduğu ilişkinin tarihsel ve kuramsal analizi yapılacak ve devleti ortaya çıkaran insan pratiklerinin teknik ve teknoloji ile kurduğu bağ tarihsel ve felsefi bir perspektiften ele alınmaya çalışılacaktır. Tanımlanan analizi içeren çalışmanın birinci bölümünde teknik bilginin mitoslara yansıyan anlamı ve insan ile olan ilişkisi betimlenecek, ikinci bölümde tekniğin epistemolojik olarak kırılması siyaset felsefesine yansıyan kavramlar ve olgular üzerinden tartışılacak, üçüncü bölümde yaşamın dışsallaştırılması sonucu insanın teknik ile yeryüzünde yer tutması ve sabitlenmesinin siyaset açısından tetikleyici etkisi değerlendirilecek, dördüncü bölümde tekniğin özellikle mimari ile ivmelenen kurumsallaştırma etkisi devletleştirme mekaniğinin öncül bir aşaması olarak tartışılacak ve devletleşme mekaniği kavramsal, felsefi ve tarihsel düzlemde interdisipliner (disiplinlerarası) ve multidisipliner (çok disiplinli) bir yöntemle açıklanacaktır.

Yöntem dahilindeki amaç, devletin kökeni tartışmasında tekniğin belirleyici ve dönüştürücü etkisine dair tarihsel ve kuramsal bir analiz yapmaktır. Bu analiz için insanın teknik ile güçlenen siyasal pratiğinin nasıl siyasete dönüştüğü çözümlenmeye çalışılmıştır. Devleti hazırlayan bu dönüşüm süreci kuramsal olarak değerlendirilerek kurumsallaşmanın kaynağını oluşturan sabitlenme ilişkisi arkeolojik verilerle desteklenmiş ve siyaset teorisi, felsefe ve arkeoloji literatürü bakımından teorik bir çalışma ortaya konulmuştur.

1. TEKNİK BİLGİNİN MİTOLOJİK KAYNAĞI

Pre-Sokratik dönemin temel sorusu “arkhé”nin yani herşeyin kaynağı olan ana maddenin, mutlak olanın ve her şeyin temeli olan varlığın ne olduğudur. Bir kozmoloji sorunu olarak tanımlanabilecek olan bu problematik evrensel bir şifre yaratılarak düzensizlik ya da kaostan düzenlilik ya da kozmos durumuna geçen doğanın hangi dinamikler doğrultusunda bu sonuca ulaştığını kavrama hedefiyle (peri physeos)¹ ele alınmıştır. Devlet de bu düzenlilik durumuna dair değişim ve akış içerisinde ortaya çıkan bir hareketin nihai sonucu olarak tanımlanabilir. Bu çerçevede arkhé sorusuna bulunan cevapların ortak özelliği sadece soyut ya da somut bir nedensellik ilkesine dayandığına bakılmaksızın temel bir ahlaki üst norm ya da anlatı biçiminde kozmosun düzenlilik durumuna normatif bir açıklama getirme çabasıdır (Vlastos, 1947).

Bu çabaya dair üst anlatıların kurgulandığı Antik Yunan Mitolojisinde, henüz insanoğlu yaratılmamış ve düzenlilik durumu sağlanmamış iken teolojik alanın baş aktörleri tanrılar ve titanlardır. Bu iki mitolojik taraf arasındaki savaş sırasında titan olmalarına karşın tanrıların tarafına geçen Prometheus (öngörülü titan) ve Epimetheus (öngörüsüz titan) titanlara yani bir anlamda kendi türlerine yaptıkları ihanetin bir karşılığı olarak tanrılar tarafından ödüllendirilir. Bu ödül özü toprak ve ateşten oluşmuş tüm canlıları baş tanrı Zeus’un bahsettiği özellikler ya da yeteneklerle donatmaktır. Efsaneyi Platon’un Protagoras Diyalogları üzerinden okuyan Stiegler (1998, s.187-188) aslen Prometheus’a tebliğ edilen canlıları niteliklerle donatma görevinin öngörüsüzlüğü, gaffları, hata yapması ve unutmamasıyla tanınan Epimetheus’un ısrarlarıyla iki kardeş arasında bölüştürüldüğünü tespit eder. Ancak hatayı ve unutmayı temsil eden Epimetheus her zamanki gibi yine hata yapmış ve doğanın verdiği nimetleri ölümlüler arasında bölüştürürken hayvanlara cömert davranmış; güç ve sürat gibi esaslı nitelikleri insan dışındaki canlılara vererek tüketmiş ve böylelikle insanı unutup niteliksiz bırakmıştır. Bu noktada insanoğlunun mitolojik tasavvur içerisinde öznelik durumu asli değil periferik, silik ve belki de bir anlamda en başından başlayarak arızı bir süreç işletiminin ürünü olarak tasvir edilmiştir. Bu hatanın düzeltilmesi adına Prometheus insanların doğada çıplak ve savunmasız kalmalarını engellemek için Olimpos Dağındaki Hephaistos’un atölyesine giderek ateşi çalar ve Athena’dan yaratıcılık yeteneğini alır. Bu hırsızlık olayı ise tanrılara karşı işlenen günahlar ya da hatalar zincirinin bir diğer halkasını oluşturmuş, teolojik alandaki insan özneliğinin ontolojik pozisyonunu hatalar sarmalındaki bir arızalı sürecin yani hatanın başka bir hatayla kapatılmasının sonucuna dönüştürmüştür.

Hatanın asli sorumlusu Epimetheus olsa da onun yerine Prometheus ceza çekmiş, insan ise aslında bir hatalar zincirinin sonucu olarak rastsal biçimde tanrısal yaratıcılık vasfına yani teknik düşünme ve pratize etme kabiliyetine sahip olmuştur. Ancak insana bahşedilen bu özellik de dünyanın döngüsel çatışmalardan sıyrılarak düzenlilik durumuna evrilmesine yetmemiş, Zeus bu durumdan endişelenmiş ve insana en yüce değerler olan adalet ve saygı gibi erdemler vermiştir ki Zeus’un içine düştüğü bu kaygılı pozisyonun sebebi antropomorfik (insansı) bir yaklaşımla hatalı bir durumun düzeltilmesi saikiyle hareket etmesinden kaynaklanmaktadır.

Bu noktada, hikâyenin asli özelliği doğa ve insan ayrımı yapmayan bir yaklaşımla başı ve sonu olmayan bir düzensizlik (kaos, discordia) ya da “kriz” durumunun (Negri, 2003 s.69-144; 2005) ortaya çıkardığı riskin Prometheus tarafından öngörülerek hayatta kalmak ve varlığını korumak adına Promethean yani öngörülü, ereksel, yaratıcı ve bilinçli bir karar alınmasıdır. Kararın aksiyonu getirmesi, aksiyonun reaksiyonla karşılanması sürecin antropomorfik (insansı) bir düzlemde varlıktan (being) daha çok oluş (becoming) ile yani oluş ve eylemle ilgili olduğunu akla getirir. Oluş ve eylem ise teknik ile iç içe geçmiş kavramlardır. Prometheus’un aldığı karar

Tanrıların galibiyetiyle Titanların aleyhinde sonuçlanan bir çatışmada kazanan tarafında yer almaktır. Hikâyedeki bir diğer nokta Epimetheus'un öngörüsüzlüğünden kaynaklı biçimde ortaya çıkan rastsal atmosferin sonucu olarak insanoğluna bahşedilen tanrısal teknik kabiliyetin tahmin edilemezliğidir; yani tekniğin Epimethean yönüdür. Dolayısıyla, bu mitolojik hikâyeye dahilinde bir düzenlilik (concordia) durumundan daha ziyade bir düzensizlik ya da hata durumunun sonucunda tanrısal bir vasıfla donatılan insanoğlundan bahsetmek yerinde olacaktır. Charles Darwin'in (1876) doğal seçim mekanizmasını esas alan biyolojik evrim teorisi de potansiyel sistem gelişimlerini öngöremeyen ve anlamını mitolojik bir hikâyeden alan Promethean (öngörülü) iddiası ve Epimethean (öngörülemez) kuramsallığıyla yukarıda bahsedilen mitos bağlamında eleştirilmiştir (Ohno,1978). Bu eleştirinin modern ya da Promethean mirasa sahip insanın bilimsel pratiklerine yansıyan kısmı ise sınırsız bir egosantrik özne olarak tanımlanan insanın sınırsız dönüştürme ve eyleme kapasitesiyle dengesizlik, düzensizlik ve katastrofün daimî nedeni olacaktır (Nasr, 1995 s.67).

Öyle ki, Antik Yunan Mitolojisiyle ilintilendirilmesi tartışmalı olan (Bréhier, 1963; Burnet 1952) Sümerlerin Lahar ve Aşnan mitosunu üzerinden insanoğlunun akılca ve bedence çelimsiz bir canlı olarak yaratıldığını vurgulayan Hooke (2002, s.37) insan anlamına gelen İbranice sözcüklerden "enoş" sözcüğünün etimolojik analizini yaparken sözcüğün zayıf ve hasta anlamına gelen bir İbranice kökten geldiğini ifade eder ve insanın güçsüzlüğünü ve güvenilmezliğini ön plana çıkarır. Bu noktada insan her iki mitosta da mükemmel bir tanrısal üretim sürecinin sonucu olmaktan daha ziyade tanrısal iradenin üretiminden memnun olmadığı ve evrende kendisine verilen rolü tam anlamıyla gerçekleştiremeyen bir arızı ya da eksik pozisyona sahiptir. Doğa ile insanın birbirinden ayrışması da bu arızı sürecin bir sonucu gibi gözükmektedir. Bu tartışmanın günümüz siyaset felsefesindeki yansıması ise Transhumanizm ve Posthumanizm kavramları üzerinden yürütülmektedir. Örneğin Transhumanizm temelde Aydınlanma Çağı'nın fikirlerini miras alır ve biyolojik, teknolojik ve bilişsel değişiklikler yoluyla insan özelliklerini iyileştirmeye ve değiştirmeye yönelik bir program üzerinde çalışan antropolojinin konusu insana odaklanır. Posthumanizm ise insanı yaşadığı katastrofik tarihsel geçmişten dolayı ayrıcalıklı bir etik, yasal ve ontolojik statüden yoksun bırakarak onu dünyadaki flora ve faunasında yer alan diğer özne ve nesnelere eşit hale getirir. Posthumanizm bu noktada insan ile diğer canlıları birbirine yakınlaştıran ve aralarındaki sınırların bulanıklaşmasına yol açan bilimsel keşif ve yapay zekâ gibi istisnai teknolojilerin belirleyiciliğini önceler ve etik ve biyolojik insan merkezci antropolojiyi reddeder. Bu reddiyeğin bir sonucu olarak insan Transhumanizm eksenindeki istisnai statüsünü kaybeder ve teknoloji ile kurduğu ilişki oranında Technological Humanism (Teknolojik İnsancılık) kavramı dahilindeki teknolojik ve negantropolojik² insan olarak tanımlanır. Tanım dahilinde insan bir özne olarak doğal, fizyolojik ve bilişsel özelliklerini geliştirmek için yeterli ve gerekli teknolojik potansiyeli geliştirmeli ve eylemliliğiyle bu teknolojileri kullanmalıdır (Merzlyakov, 2022).

Bu tartışmada akla şu soru gelir: Antropomorfik (insansı) nitelikleri haiz tanrı figürleriyle süslenmiş Sümer ve Antik Yunan Mitolojisinden insanın dünya üzerindeki eylemlilik ve etken öznellik durumunun maksimize olduğu Antroposen³ Dönemine (Le Cain, 2015) geçiş yani bir anlamda mitolojinin nesneliliğinden epistemolojinin özneliliğine dönüşüm yukarıda tanımlanan mitolojik anlatı ile ne derece bağlantılıdır?

Bu soru antroposentrik yani insan merkezli dünya tahayyülünün çözümlenmesi adına önemli bir adımdır. Yaklaşık 7 milyon yıl önce ilk bipedalizm (iki ayak üzerinde yürüyebilme kabiliyeti) özelliği gösterdiği iddia edilen insansuların (Guy, 2022; Harcourt Smith, 2010;

Lieberman, 2010 s. 61) Prometheus'un aldığı kararda olduğu gibi hayatta kalmak adına girdikleri mücadeleye pragmatik ama arazi bir morfolojik değişime uğraması ya da evrim geçirmesi olsa olsa bir mükemmelleşme değil bir adaptasyon olarak tanımlanabilir. Bu adaptasyon doğal seleksiyon (seçilim) yöntemiyle gerçekleşen bir mükemmelleşmeye değil ancak fonksiyonel bir optimizasyona denk gelir. Keza biyolojik evrimi de tetikleyen unsur insanoğlunun fiziksel aktivitesine ilişkin hayatta kalma içgüdüünün kronolojik etki ile biyolojik bir sonuç doğurmasından başka bir şey değildir. Fiziksel adaptasyonun hayatta kalmak adına yeterli olmadığı bir dünyada insana dair düşünsel ve bilişsel bir adaptasyonun sağlanması yani akışa ya da olana uyum sağlamak yasa (nomos) (Herakleitos, 2005: DK. B 33) anlamına gelir ve bu adaptasyon mitolojik bağlamda insanoğluna bahşedilen teknik kabiliyetin bir sonucu gibi gözükmektedir. Devlet de aslında bu bütünsel teknik kabiliyetin epistemolojik ve teknolojik organizasyon kabiliyetine dönüşümünü simgeler. İnşa edilen yapısal devlet Spinoza'nın (2011) tabiriyle "potentia agendi"nin yani bireyin eyleme geçme gücünün bir ürünü iken, potentia (iktidar) bu gücün yapısal bir unsura dönüşümü ile birlikte gelen durma, stabilleşme ve kendine dair mevcudu koruma erekli halini temsil eder. Bu noktada form pozitif uzamı, boşluk negatif uzamı ve iktidar forma sokma eylemliliğine denk gelir. Devletin Spinoza'nın (2011) tabiriyle generique tanımını yapabilmek için ise onun yapısal gelişimini izah edebilecek dinamik sürecin en yakın aktif süreçsel eylemiyle (causa proxima) yani durduğu ana dair görüntüsüyle değil inşa edilme sürecine dair pratiklerle açıklanması gerekmektedir. Bu gereksinimin karşılanması için ayrıcalıklı anlara dair pozlardan physis akışındaki kesitlere yani eylemlilik içeren süreçlere doğru yönelim ve bunların analizi ile gerçekleşecektir. Bu noktada İnsana dair eylemlilik içeren en önemli süreç olan tekniğin epistemolojik kırılımına ve teknolojiye odaklanılacaktır.

2. TEKNİK BİLGİNİN EPİSTEMOLOJİK KIRILIMI

Kökeni Yunanca olan "tekhne", dışsal bir müdahaleye uğramaksızın kendini varlığa getiremeyen ve öncesi var olmamasına karşın zaman zaman farklı biçimlerde görünürlük kazanan şeylerin ortaya çıkartılmasını sağlayan anlamındadır (Heidegger, 1998 s.18). Bu kapsamda potansiyel olanı açığa çıkartma ya da varlığa getirme pratiğindeki kabiliyet olan tekhne salt zanaat ile ilgili değil aynı zamanda estetik sanatlarla, pratikle, deneyimle kısaca bilişle ilgili de bir kavramdır (Heidegger, 1977). Antropolojik bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde ise teknik, insani bir edim olarak amaca ulaşılmasını sağlayan bir araç olarak tanımlanabilir. "Tekhne" (pratik bilgi, beceri, deneyim) ve "Logos" (teorik bilgi) arasındaki ilişki ise aslında Sokrates ve Platon'dan beri bir tartışma konusudur ve yerleşik olan felsefi anlayışın dönüşümünün temel tetikleyicisidir. Logos (teorik bilgi) ile kurulan bağın temelinde tekhne ile kuramsallaşan bir üretim sistematığının yerleşikleşmesi yatmaktadır. Bu üretim maksimizasyonu sürecinde salt nesne odaklı değil kültür odaklı bir üretim de yaşanmıştır. Kültür odaklı üretime odaklanan Descola (2013) kültür ile doğa (physis) arasındaki ayrıma (büyük bölünmeye) dikkat çekerek sürecin Aristoteles ile başladığına ve Hristiyanlığın insanı önceleyen teolojik söylemiyle ivmelendiğine vurgu yapar ve doğayı düzenli, tabiat kanunlarına tabi ve insanı da kapsayan bir varlıklar topluluğu olarak tanımlar. Bu nesnel bütünlüğünün temel özelliği ise kendini gerçekleştiren ve sınıflandırılabilen bir yapıya sahip olmasıdır.

Tanımlanan tartışma sonucunda tekniğin ontolojik temeli ve derinliği olmadığı gerekçesiyle Becoming (Oluş) ve Being (Varlık) arasında yapılan (appearance V essence) felsefi ve bilimsel temelli kati ayırım 18. yüzyıl başı ve 19. yüzyıl sonunda temelden değişmiş, her iki kavram bir bütünselin ilişkisel ve dinamik öğeleri olarak tanımlanmaya başlamıştır. Teknolojiyi analiz eden Stiegler'e (2016) göre de pratiğin öznesi bakımından insan ve teknik birbirinden

ayrılmaz iki fenomendir ve yaşamın insanlaştırılması (hominization) ve teknikleştirilmesi (technicisation) bütünselleşmiş bir hibrit aktiviteyi tanımlar. Bu hibritleşmenin Canguilhem (2008) ve Leroi Gourhan (1993, s.90) için hayatın yapaylaştırılması ile boyut değiştirdiği düşünülmektedir. Bu değişim süreci insanoğlunun tarihsel olarak farkına varamadığı bir teknik boyutu keşfini, kendi yaşamı ve varoluşuna ilişkin yükselen insiyatifini, tekil ve orijinal yaşam dinamiğine kavuşmasını yani Poiesis'ten (varlığa getirme) Tekhne-logos'a (açığa çıkarma) geçişini beraberinde getirmiştir. Tekhne-logos yani teknoloji aşamasındaki tecrübe ise tekniğin teorik bilgi, mantık, akıl, deneysellik ve toplumsal evrenle yani logos ile kurduğu ilişkide birincil amacına bağlı doğrudan etki ve sonuçlar yanısıra öngörülemeyen sosyal, çevresel ve kompleks neticelerle karşılaşmasıdır (Kranzberg,1986 s.545).

Bu kompleks neticelerden biri olarak dil, imperatif yani emredici ve tahakküm kurucu niteliği ile ön plana çıkar. Bu niteliğiyle dil teknolojinin insanoğlu üzerinde kurduğu egemenliğin en önemli göstergelerinden biri haline gelir. Dilin yarattığı bu baskı sadece soyut düşünüş biçimini değil soyut düşünüşün bir çıktısı olarak vücut bulan her türlü üretim sürecini de etkisi altına almaktadır. Bu noktada dil bir enformasyon aktarımından daha ziyade bir buyruk ve ifade biçimlendirme sistemi olarak tarihsel ivmelenmede önemli bir dinamiktir. Keza uygarlığın ve toplumların evrimsel değişim ve dönüşüm süreçlerinde birbirinden farklı paradigmlar belirleyicidir. Ve dil gibi araçların düzeyi tarihte öncelikle ilkel ve tarım toplumlarının örgütsel yapısının ve mekânsal organizasyonunun ortaya çıkmasında temel dinamiktir. Devlet de bu kapsamda dil gibi araçları aktarımsal düzenlilik durumunu inşa etmek ve korumak adına araçsallaştıran ve dilin yazıya yani bir teknolojiye dönüşümünde de etken olan organizasyonel bir çıktı olarak tanımlanabilir.

Devletleşmeyi tetikleyen organizasyonel bir çaba olarak yerleşik hayata geçiş ya da kolektif geçici yerleşmenin mimaride MÖ 10. Binyılda yani Neolitik⁴ ile gerçekleştiği görülür (Banning, 2011; Scham, 2008). İlk sistematik yazılı kaynakların ortaya çıkışı ise MÖ 3400-3300'de (Kramer,1999) yani yerleşik hayattan neredeyse 7000 yıl sonrasını bulur. Tekniğin evrimine dair bu uzun zaman aralıklarının kısalması tekhn'e'yi logos ile bütünleştiren Rönesans ve Aydınlanma Çağı ile başlar; Sanayi Devrimi ile bu zaman aralıkları kısalarak devam eder. Kronolojik aralıkları kısalan paradigma dönüşümünü en iyi izah eden model Nikolai Dimitrievič Kondratieff (2010) tarafından tasarlanan Uzun Dalga Modelidir. Teknolojik paradigma değişimlerini ele alan bu iktisadi modele göre zaman aralıkları gün geçtikçe daha da daralan ya da yakınlaşan her teknolojik paradigma değişimi sonrasında ekonomi toparlanma-refah-resesyon-depresyon olarak tanımlanabilecek yaklaşık 50 yıllık bir döngü yaşanır. Her bir döngü kendisini kıran yeni teknolojik paradigma değişimiyle yeniden toparlanma-refah-resesyon-depresyon sürecine girer ve bu dönüşüm süreklidir (Kondratieff, 2010). Diyalektik olarak değerlendirildiğinde bir süreklilik ya da devamlılık arz eden Uzun Dalga modelinde her büyüme-yükseliş süreci aslında kendisini takip eden bir küçülme-düşüş sürecine gebedir.

Bu sürekli dönüşüm sürecini daha önce felsefi açıdan değerlendiren Spinoza'nın (2011) öz ve varoluş (essence V existence) temelinde analiz ettiği kendini sürekli yeniden üreten, ifade eden ve böylelikle dışavuran eylemlilik hali "Causa Immanentia" ile yani tanrıya içkin kılınan varyasyon üretme kapasiteli sonsuz yapısalılık ve eylemlilik yani eylem olduğu sürece "quatenus, conatus" (Scruton, 2002 s.94) var olunabileceği önermesini içeren felsefi bir kırılmayı beraberinde getirmiştir. Bu noktada her varlık bir varlıkta kalma stratejisi (Eksen, 2009 s.17) olarak yani "quatenus, conatus" için tüm potansiyelini aktive eder ve bu durumunu sürdürülebilir kılmak için mevcudiyetini koruma ve güçlendirme eğilimi gösterir (Spinoza, 2011

s.137). Baker (2011, s.100) bu durumu her varlığın kendi gücü ölçeğinde varlığını sürdürmeye çalışması olarak tanımlar ve yok oluşu bir dış nedene bağlar.

Nietzsche'nin ebedi döngü (ewige wiederkehr, eternal return) çevresinde daimi yineleme, sonsuz dönüş, bengi dönüş kavramsallaştırmalarına denk gelen bu dinamik sürecin betimleyicilerinden olan Deleuze ve Guattari ise sabit bir "varolma" (being) durumu yerine tekrarı (repetition) yani bir davranış ve bakış açısı olarak birbirinin yerine geçmeyen tekillikleri (Deleuze, 2014 s.1) ve farklılığı (difference) yani her oluşun farklar arasındaki bir farktan başka bir şey olmadığını (Deleuze, 2014 s.68) esas alan "oluş" (becoming) kavramsallaştırmalarını ve "varlığın bütünselliği" (univocity of being) teorisini felsefi analizlerinin merkezine yerleştirmiştir.

Stiegler ve Ross (2017) bu ilişkinin sonucu olarak ortaya çıkan teknolojik gelişim sürecini kalıcı (devamlı) inovasyon "permanent innovation" olarak tanımlar. Üretim ilişkileri bakımından üretim ve rekabet optimizasyonu olarak tanımlanabilecek bu süreç tekno-bilimsel (techno-scientific) bir savaş bağlamını işaret eder. İnovasyon sürecini ele alan Leroi Gourhan (1993, s.169) ise bu süreci teknolojik gelişimin yarattığı kartopu etkisine (snowball effect) bağlar. Bu teknik dönüşüm sürecinin bir sonucu olarak doğa ile insanoğlu arasındaki bir metabolik yarılma (metabolic rift) (Marx, 1981; Burkett ve Foster, 2006) biçiminde tanımlanan bu entropik süreç sosyal, ruhsal, dilbilimsel, politik, ekonomik, dinsel, epistemolojik, hukuksal, metafiziksel ve biyolojik eksenlerdeki kopuşları, varyasyonları ve bir sistem krizini de beraberinde getirmiştir. Bu durum bir anlamda tarihsel birer özne olduklarını kavrayamayan insan için stabil olan dünyanın hep yeninin peşinde olan kapitalist üretim sürecine teslimiyetini temsil eder. Bu teslimiyetin temel belirleyicilerinden olan tekniğin devletleşme pratikleri üzerindeki etkisinin çözümlenmesi ise organik bağımsız yaşama formundan (organic living being) bağımlı ve inorganik organize yaşayamama formuna (organized inorganic non living being) dönüşüm sürecinin yani proleterleşme aşamalarının çözümlenmesi adına tercih edilmiştir. Örneğin Heidegger (2018, s.2) bu teslimiyet sürecinin varlık sorusunun unutulmasıyla başladığını ve metafizik düşünme biçiminin baskınlık kazanmasıyla ivmelenecek devam ettiğini öne sürer. Bu ivmelenme neticesinde varlığın sahip olduğu hakikat ya da anlam birincil değerini kaybetmiş ve Marx'ın (1966, s. 33-36) deyişiyle bir metalaştırma (commodification) mutasyonu yaşanmıştır. Stiegler ve Ross (2017, s.388) bu mutasyonun sonucu olan teknolojik kapitalistleşme sürecini biosphere'in evriminde etkin olan çevreye zararlı, kitlesel yok oluş odaklı, anthropos (insan) özneli Antroposen (Antropocene) çağının diğer bir bakış açısıyla kapital (sermaye) özneli ve ekonomik büyüme odaklı Capitalosen (Capitalocene) çağının sınırlarına ulaşılması ve modern teknoloji kavramsallaştırması üzerinden okur.

Herbert Marcuse (1998), bilim ve teknik arasındaki ilişkinin bir çıktısı olarak teknolojik aklın modern toplumda nasıl egemen bir güç haline geldiğini analiz ederken insan ihtiyaçlarının ve değerlerinin değil verimliliğin ve üretkenliğin teknolojik aklın temel düşünme biçimi olduğunu savunur. Bunun sonucu bireysel özgürlüklerin ve sosyal adaletin zedelenmesidir. Peki modern dünyayı etkisi altına alan, insanın her türlü üretim sürecini etkileyen ve logos ile kurduğu bağ ile teknolojiye dönüşen teknik, yaşamın içerisinde nasıl belirleyici olmuştur? Hangi mekanizma ile insan soyut düşünme ve problem çözme kabiliyetini yaşamın içine sokmuştur? Bu sorunun cevabı insanın tarihsel gelişimindeki bilişsel tecrübesini bir teknik olarak dışsallaştırması üzerinden okunmalıdır.

3. YAŞAMIN DIŞSALLAŞTIRILMASI OLARAK TEKNİK

İnsan, yaşamı dışsallaştırabilen teknik bedeni sayesinde alet ve dil gibi dışsal araçları kullanabilen ve çevresiyle etkileşime girip onu dönüştürebilen soyut düşünme kabiliyetine sahip bir canlıdır. Peki Dışsallaştırma (exteriorisation, externalisation) süreci ne zaman başlamıştır? İnsanın dışsallaştırmaya dair temel evrimsel dönüşümü bipedalizmin (iki ayaküstünde durma) bir sonucu olarak üretme kapasitesine sahip ellerine kavuşmasıdır. Bahsedilen dönüşüm tanımlamasında ellere kavuşma sözcüğü belleğin dışsallaşması sürecinde ellerin fonksiyonel nitelik kazanmasına atıfla yani işlevsel başparmağı aracılığıyla alet yapabilen Homo Faber'i (Leroi Gourhan,1952) tanımlamak amacıyla özellikle seçilmiştir.

Marx (Aktaran Foster ve Burkett, 2000 s.412-413) bu dönüşümü Yunanca organon sözcüğüne atıfla aletleri ve bedensel organları kapsayan doğal teknoloji kavramsallaştırmasıyla okur ve aleti vücudun inorganik uzantısı olarak tanımlar. Bu biyolojik dönüşüm nesneyi eşyalaştıran pratikler evreninin oluşumunu sağlamış, deneyimi maddileştirmiş (Stiegler, 2012 s.19) bir bellek dönüşümüne yol açmış ve insanoğlunun dünyayı değiştirme kapasitesindeki bir kırılmayı temsil etmiştir. Bu kırılma birbiriyle ardışık olan mobilizasyon, özgürleşme ve dışsallaştırma aşamaları üzerinden insan evriminin mekaniği olarak tanımlanır (Leroi Gourhan, 1993 s.25-26). Danto (1963; 1965) bu değiştirme ve dönüştürme kapasitesini 2 tür eylemlilik hali üzerinden çözümler. Danto'ya göre temel eylem "basic action" birincil olarak fiziksel aktivitenin ya da bedensel fiilin doğrudan etkisi sonucu ortaya çıkan bir eylemlilik durumunu ifade eder. Örneklendirmek gerekirse asansör düğmesine basılması temel bir eylemdir. Temel olmayan eylem ise "non basic action" asansörün düğmesine bağlı olarak asansörün kata çıkması olarak tanımlanabilir. İnsanın temel olmayan eylemler üzerindeki asli etkisi temel eylemle dolaylı bir nedensellik bağı oluşturmasıdır.

Bu dolaylı nedensellik bağı daha önce Heidegger (1998, s.12) tarafından 4 aşamalı bir süreç üzerinden analiz edilmiştir. Heidegger kurban ayininde kullanılan bir gümüş kadeh üzerinden yaptığı etimolojik ve semantik analizinde işlenmemiş ham gümüşü "causa materialis", söz konusu gümüş kadehin aldığı şekli "causa formalis", kadehin hammadde ve tipolojisini belirleyecek ayini "causa finalis" ve kadehi yapan ustayı "causa efficiens" kavramı üzerinden tanımlar. Bu kavramlar arasındaki ilişkiyi karşılıklı bir etkileşim çerçevesinde değerlendiren Heidegger'e göre nedenselliğin etkenlik ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Keza causa sözcüğü etimolojik olarak değerlendirildiğinde "casus" ya da "cadere" yani dış müdahale olmaksızın beliren bir ortaya düşme eylemiyle ilgilidir. Bu eylemde bir nedensellikten daha çok 4 aşamalı ve karşılıklı bir borçlanma ilişkisi söz konusudur (1998, s.13-14). Borçlanma kavramının Heidegger açısından anlamı potansiyeli ortaya çıkararak vücut buldurma, perde arkasından perdenin önüne getirme veya gizli iken görünür kılama olarak tanımlanabilir. Yani teknik, bir borçlandırma ve açığa çıkarma sistemi olarak aracı ve amacı aynı anda kapsar.

Bu kapsamda, bir açığa çıkarma tekniği olarak yaşamın dışsallaştırılması ve dolaylı nedensel bağlarla sosyal bir makineye (social machinery) dönüşmesi toplumun ve teknolojik organizasyonun gelişimi yani tekniğin evrimiyle yakından ilintilidir (Leroi Gourhan, 1993, s. 206). Bu ilişki biyolojik evrim ile teknolojik evrim süreci arasında başlangıçta gözlemlenen paralellik de açıklar niteliktedir (1993, s.64-65).

Biyolojik ve teknik evrimi ele alan bir diğer isim Latour'dur. Latour'un (2009, s.154-155) bilim ve tekniğin toplumdaki uzaklaşmasını anlatan ağ teorisi büyük bölünme kavramsallaştırmasıyla dışsallaştırılan bir teknik çıktıya yani toplumsala odaklanır. Toplumsalı bir

ortaklık kurma pratiği üzerinden ele alan Latour (2021, s: 20) durağan (statik) ve devingen (hareketli) olmak üzere 2 tür ortaklık kurma teknolojisi olduğuna atıfta bulunur. Yazara göre durağan ortaklıkların temel sosyal bilim kuramsal çerçeveleri kapsamında analiz edilmesi mümkün iken devingen yani sürekli yapılandırılan ortaklıkların kültür/doğa dikotomisine bağlı şekilde dinamik biçimde gerçekleşmesi ve insan merkezli olması itibarıyla isabetli bir analize tabi olması zordur. Latour'un (2021) bu tespiti kompleksleşmiş bir Büyük Veri "Big Data" varlığının periferiden çıkarılması hedefi güder. Hedefe ulaşılması için yapılması gereken ise yerleşik sosyal teorinin araçlarını yani parametrelerini bağlamsal veri kümülatifini esas alarak yeniden inşa etmektir. Bu inşa sürecinde öncelikle yapılması gereken topluma ilişkin üst anlatılmış bağımsız organizma tanımlamasını irdelemektir. Bu irdeme çokluklardan daha ziyade sürekli değişen ve yenilenen bir ağsallık kapsamında birbiriyle ilişkiselliği ve etkileşimi bulunan aktantların (insan ve insan olmayan aktantların, eyleyenlerin) karmaşıklığını çözümlenmek anlamına gelir. Ve her ilişki ve etkileşim birbirinden farklı bir tercüme gerektirir. Çözümlemede tekliklerden biri olan ve toplumsal bilinçdışı alanı regüle eden (düzenleyen) ajan nesnelere, ürettikleri imaj (temsil) ve ilüzyonlar (yanılsama) üzerinden analiz edilmesi temel bir önceliktir. Bu imaj ve ilüzyonları teknoloji ve mitoloji ekseninde çözümleneyen Boyd ve Crawford (2015, s.200) geniş veri kümelerinin gerçeklik, nesnellik ve kesinlik aurası yarattığını, daha önceleri mümkün olmayan kavrayışlar ürettiğini ve bu kavrayışları bilgi ve anlayışı yüksek formlar içinde sunduğunu savunur. Teknoloji ve mitoloji ekseninde dışsallaştırılan kültür de bu yüksek kavrayışın sonucu olan formdur. Ancak soyut bir tasarım yeteneği olan alet yapabilme ya da nesnelere işlevselleştirme (kullanma) ve dönüştürme yetisi teknoloji ile kavuştuğu pratik sonuçlarına karşın kültürel ve manevi alanı da kapsayan bütünsel bir tatmine imkân vermemiştir. Stiegler (1998) bu durumu teknolojinin kültüre oranla daha hızlı bir gelişim göstermesine bağlar ve hayatı hareketliliğin (Leroi Gourhan, 1993, s.26) keşfi olarak nitelendirir.

Leroi Gourhan bu hareketliliği değerlendirirken ikili bir gerçekliğe dayalı döngüsel işleyiş mekanizmasını çözümlenme arayışına girer. Leroi Gourhan'a göre (Gourhan'dan aktaran Audoze, 2002, s.277-306) fiziksel kontekst olan dış dünya ya da ortam milieu extérieur (external milieu) bireyin doğa ile kurduğu ilişkinin bir sonucu olarak doğal çevreyi, materyal kültürünü ve diğer gruplara dair düşünceleri temsil eder. İç dünya ya da ortam milieu intérieur (internal milieu) insanoğlunun tarihsel nitelikli tecrübe ve yaşamışlık kümülatifinin bir sonucu olarak biriken ve biriktirilen ortak hafızası yani kültürel ve entelektüel kapasitesine denk gelir. Bu kapasitenin bir sonucu olan milieu technique (technical milieu) teknik ortam birikime (accumulation) yani tecrübe ile aktarılan kümülatif tecrübelerle bağlı gelişim gösterdiğinden öncül edinimler hiçbir zaman zayıf olmaz. Bireye dair iç ve dış bağlam üzerinden analizini geliştiren Leroi Gourhan transmission (aktarım) ve diffusion (yayıma) aşamalarının bir sonucu olarak innovation (teknolojik gelişmenin) inovasyonun yaşandığına vurgu yapar (Audoze, 2002). Bu noktada teknolojik pratikler sadece dışsal baskıya reaksiyon olarak değil teknoloji pratisyenlerine dair içsel dinamikler çerçevesinde de ilerleme gösterir. Kısaca insan iç ve dış dünyanın yani kültür ve coğrafyanın etkisi altındadır.

Derrida'nın (1999, s.70) çağ ve devirlere atıfla kullandığı (epoch) ve (era) sözcükleri bahsedilen karşılıklı etkileşimde bir eklentiler ya da ekler tarihini tanımlar. Bu döngüsel ve karşılıklı etkileşim sürecinde insan bir yandan ürettiği alet üzerine kültürel birikimini yansıtırken bir yandan da teknoloji sayesinde dış dünyayı kendi sınırları içerisine çekmiş ve kapsamış olur (Stiegler, 1998, s.64-65). Heidegger (1998, s.25) bu kapsama sürecini daha önce çerçeveleme (gestelt) kavramıyla tanımlamıştır. Heidegger'in (1998, s.20-22; 2000) çerçevelemesinde

teknoloji bir açığa çıkartma ve çağırıcı görevlendirme pratiğidir. Bu pratikte tüm kaynaklar teknolojinin emrine amade, yükümlü ve hazır (bestand) vaziyettedir. Potansiyel olan kaynakların açığa çıkartılması ise çözümlenme, dönüştürme, depolama, dağıtım ve dağıtım yapılanın tekrar döngüye sokulması anlamına gelir. Baraj üzerinden örneklendirmek gerekirse teknolojik bir üretim süreci sonrasında barajın bir nehir üzerine inşa edilmesi ile nehir baraja yükümlü kılınır ve baraj nehiri kapsar.

Devleti bu teknolojik kapsama niteliği üzerinden okuyan Deleuze ve Guattari (1988) egemenliği sadece içerisine alabildiği şeylere hükmetme niteliği ile tanımlar. Bu tespitler ışığında insanoğlunun nesne odaklı doğrudan değiştirme ve dönüştürme kabiliyetinin salt maddi temelli bir açıklama ile izah edilemeyeceği kristalize olur. Leroi Gourhan'a (1993) göre ise insan tarafından işlenmiş ya da işlevselleştirilmiş nesne hayatın tam merkezinde doğa ile kurulan doğrudan ilişkinin kanıtıdır ve doğaya karşı verilmiş bir cevaptır. Bu cevap bir meydan okuma biçiminde Poiesis ile birlikte varlığa getirmeden farklı olarak Tekhne-logos ile doğanın yapısını ve zamanla ilişkisini düzenleme eylemini içerir.

Tekhne-Logos birlikteliğini irdeleyen Canguilhem (1992) ise evrensel yasaların üst anlatılaştığı teknoloji paradigmasını ve söylemin tahakküm kurduğu bağlamı tarihsel bir analize tabi tutar. Ona göre bilginin öncül süreci olan biliş, temelde insanoğlunun teknik kabiliyeti çerçevesinde yaşadığı hayat tecrübesinin bir sonucudur. Logos ile kurulan bağ olarak tanımlanabilecek teknoloji aşaması ise tekhneye dair bilişin genelleştirilerek bilgileşmesi (generalization) ve üretim sürecinde bireye dair tekil bir zihinsel işletim sürecinin değil ve kitlesel üretim sürecinin ortaya çıkmasıdır.

Kitlesel üretim sürecinin kapitalizm ile ivmelendiği bir bağlamda teknoloji eleştirisi yapan Weber (2008, s.35) teknolojinin doğaya adaptasyon aşamasında araçsallaştığına vurgu yapar. Bu adaptasyon sürecinde temel saik doğanın gizeminin çözülmesi adına dış dünyanın sınırlarının tespit edilmesi ve içselleştirilmesidir. Bu bir anlamda kutsiyet atfedilen gizemli dünyanın şifrelerinin çözülmesi (de-mystification) ve dünyanın büyüünün bozulmasıdır (disenchantment of the world). Bu bozulmanın sonucu olarak teknoloji ve metafizik tarihsel süreç içerisinde bir kördüğümüne dönüşmüştür.

Marx (1973) için dünyanın büyüünü bozan teknolojik pratikler yaşamın dışsallaştırılması temelli etkinliklerdir. Teknolojinin insanoğluna kattığı değiştirme ve dönüştürme kabiliyetindeki en önemli özellik ise üretilen ürün, nesne ve alet ile kurulan ilişkiselliğin içerisinde gizlidir. Sosyal artı olan ürünün bireyle olan ilişkisi bir karşılıklılık prensibine dayanır. Marx'ın (1973) yabancılaşma (entfremdung, alieanation) üzerinden tanımladığı ürün ve üretici arasındaki karşılıklı ilişkide, ürünü üreten birey gelişen teknoloji ile ürün üzerindeki değiştirme ve dönüştürme kabiliyetinden yoksun kalmış ve aşırı uzmanlaşmanın beraberinde getirdiği sınırlılıklar dâhilinde hareket ederek ürün ile olan yaratıcı bağını koparmıştır. Bu bir anlamda bireyin teknolojik üretme, işleme, değiştirme ve dönüştürme yeteneğinin dışavurumunun (externalize) verimlilik ve karlılık odaklı kapitalist hedeflere kurban edilmesidir. Bu noktada ürettiği ya da dönüştürdüğü nesne ya da ürün üzerine kendisini yansıtmak isteyen bir anlamda Maslow'un (1943) ihtiyaçlar hiyerarşisinde self actualization (yaratıcılık dışsallaştırmasıyla kendini gerçekleştirme) aşamasına gelmek isteyen birey için, aşırı uzmanlaşma gerektiren modern teknoloji bir engel teşkil eder. Teknolojiyi kullanarak kendini gerçekleştiremeyen ya da ürettiği ürün üzerindeki düşünsel katkısı sınırlı olan birey için nihai aşamada kendine, işine ve etrafına yabancılaşma ise kaçınılmazdır. Marx'ın (1973) otomasyona (automation) benzettiği yaşamın dışsallaştırılması sürecinde exosomatic yani beden dışı aparatlanma gelişiminin

sıçrayışıyla birlikte bozulma yaşanmıştır. Bu bireyin tekrarlayan (repetitive task) iş süreçleri nedeniyle tabiatına dair özelliklerinden uzaklaşması ve teknik üretim yapan bir öznenen mekanik bir nesneye dönüşmesi anlamına gelir. Bu noktada özneye (belirleyici) dönüşen üretimin nesnesi (belirlenen) olan birey insandılaştırılarak (dehumanization) eylemsiz kimliğinin yüzeyselliği ile ön plana çıkar. Devletleşme mekaniği de aslında ulaştığı nihai aşama olan devlet aygıtıyla bir sabitlenme ilişkisine denk gelir. Birey ise tarihsel öznesi olduğu teknik üretim sürecinin evrilmesiyle bu sabitlenme ilişkisinin öznesi iken devlet teknolojisinin nesnesine dönüşür. Bu bir anlamda bireyin teknik ile kurduğu ilişkinin bir sonucu olarak ürettiği devletleşme mekaniğinin belirleneni olmasıdır. Biyolojik ve teknolojik evrimle ortaya çıkan bu süreç modern insan Homo Sapiens Sapiens için Sanayi İnkılabına kadar humanization (insanlaştırma) olarak devam etmiş ancak sonrasındaki kısa tarihsel süreçte dehumanization'a (insandılaştırma) dönüşmüştür (Haslam, 2006 s. 252-264; Johnson, 2011 s. 483). Özne-nesne ilişkiseliliği üzerinden teknolojiyi analiz eden Marx (1973) ise sadece özne için üretilen bir nesneden değil aynı zamanda nesne için de bir öznenin yaratıldığına vurgu yapar.

Bu kuramsal çerçeve ışığında, devletin açığa çıkarılan bir kurumsallaşma modeli olarak yaşamın dışsallaştırılmasıyla ortaya çıktığı, teknolojinin çalışma prensiplerini içerdiği ve birden çok ereksel olmayan eylemin sonucunda oluştuğu söylenebilir. Dolayısıyla devletleşme aslında yeni bir sosyal yapılanmanın bağımsız bir organizasyon olarak ortaya çıkması değil toplumsal olanın bünyesinde bulunan bir potansiyelin teknik ve teknoloji etkisindeki karmaşık bir mekanikle bir düşünsel ve fiziksel üretim çıktısı olarak belirmesidir.

4. DEVLETLEŞME MEKANIĞININ KÖKENİ

Teknik yaratıcılığın dışsallaştırılması olarak forma sokma, üç boyutlu düşünme ve üç boyutlu üretebilme kabiliyetinin bilişsel kapasiteden bilgiye dayalı epistemolojik kapasiteye dönüşümüyle ortaya çıkan şekillendirme ihtiyacı, tekil nesnelere tüm dış nesnelere dünyasına ulaşan bir döngüsel süreç, yenilenen ve yinelenen sonsuz edim, iktidarın tarihsel süreçteki değişen ve dönüşen aygıtları sayesinde güncellediği bedensel ve mekânsal tahakküm mekanizması, pozitif uzamın inşası olarak tanımlanabilir. Teknik, felsefi açıdan Herakleitos'un akışla tanımladığı, Parmenides'in sabitlikle ve değişmezlikle sınırlandırdığı Zenon'un ise hareketin bulunmadığını kanıtlamaya çalıştığı being (varlık) ve becoming (oluş) tartışmasında (Burnet,1952) eylemlilik halinin kurumsallaşmış ve vücut bulmuş sonucu olarak izah edilebilir. Arkeolojik ve antropolojik bir perspektiften bakıldığında being (varlık) ve becoming (oluş) tartışmasındaki öncül süreç bedeninin ilk kez dışarı taşmasıyla ortaya çıkar. Dışarı taşıma durumu ise nesne ile, alet ile ya da dış dünya ile kurulan ilişkisellikte pasiflikten aktif duruma edilgenlikten etkenliğe geçmeye, dönüştürme ve değiştirme potansiyeline işaret eder. Çağdaş siyaset kuramına ilişkin tartışmalarda da temelde bu ilişkiselliğin geniş bir terminoloji üzerinden tartışması yürütülür. Bu noktada teknik kabiliyete sahip insanın yaşamı dışsallaştırarak kullandığı teknik dönüştürme kapasitesi aslında nesnelere ve paradigmalara dair dış dünyanın temel ve asli belirleyicisi gibi gözükmektedir.

Tanımlanan bu kuramsal çerçevenin bir neticesi olarak teknik yetisi ile eyleme ve dönüştürme kapasitesine sahip olan insan dışsal dinamiklerle yaşam bulan devlet ya da organizasyon pratiği sayesinde aslında sonu olmayan bir döngüsel devinim (continuous and endless process, structure is never be complete) içerisine yani yapılaşma sürecine girmiştir. Devininin başlangıcında ise bir durma, askıda kalma ve sınır belirleme (territorialisation) pratiği bulunur. Bu durma ya da toprak (dışıl mekân) üzerinde pozisyon alma ve mekân yaratma

eğiliminin kendi fiili ve simgesel sınırlarını yarattığı aşama Neolitik'tir. Neolitik akışkan çoklukların sabit tekliğe dönüşümü ve egemenin ilk mimari teknoloji ile yerleşikleşmiş ve mekânla ilişkilendirilmiş kapsama fiilidir. Bu özelliğiyle durma ve denge oluşturma sürecini temsil eden Neolitik'te bir kapalı sistem yaratma ve denge oluşturma eğilimi gözükmetedir. Tanımlanan bu denge yaratma ve stabilleşme eğilimi formsuz, akışkan, gamsız, sıvı bireyleri katı, gamlı, durağan ve formlu hale sokma ereğine yani bir kapalı sistem oluşturma gayesine sahiptir. Urfa ili sınırlarında yer alan Göbeklitepe'nin (Bkz. Şekil 1) MÖ 10.bin yıllara tarihlendirilen ilk iskânında da görülen bu mimari sabitlenme, kompleksleşme, kapalı sistem oluşturma, bütünleşme; bilişsel bir taşma hali sonrasında gelen sembolizme dayalı bir durma ve sınırlarını yeniden çizme halini de simgeler. Örneğin MÖ 9700-8700 aralığına tarihlendirilen Jerf El Ahmar'da da (Bkz. Şekil 2) ortak bir kamusal alana sahip dairesel mimari tasarım ve sınırlandırmanın karşımıza çıktığı görülür. Göçebeliliğin akışkan ve sıvı bireyleri yerleşik hayatın bu öncül aşamasında katılışır ve mekânla ilişkiseliliği kuvvetlenir. Bu süreç eril ve işınsal bir düzlemde hareket eden göçebelilerin dışil yeryüzüne yaşamı dışsallaştırarak işaret bırakması olarak da tanımlanabilir. Dışsallaştırılan bilişsel kapasiteye bağlı teknolojik pratikler kapsamında değerlendirildiğinde, eylemlilik ile yaşam alanını şekillendiren bireyin Neolitik ile bir düzenlilik ve mekânsal bağ durumunun (territorialisation) peşine düştüğü yani dışsallaştırılan eril eylemlilikle dışil bir mekânsal tasarıma ulaşıldığı söylenebilir.

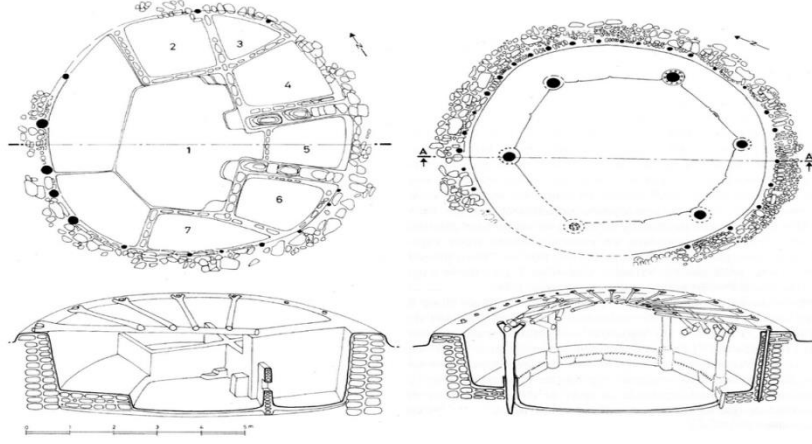
Teknoloji ile gelen bütünleşme ve kompleksleşme sürecini Anadolu'nun arkeolojik mimari kalıntıları üzerinden okuma gayretine giren Korfmann (1983) da "Anatolisches Siedlungsschema" olarak tanımladığı bir yerleşim planının Kalkolitik ile birlikte mimari tasarımda yaygınlaştığını öne sürer. Bu mimari tasarımda ortak avlulu bir merkezin etrafına sıralanmış bitişik "agglunative" yapılar radyal ya da yelpaze şeklinde sıralanmıştır. Kalkolitik Çağda Mersin Yumuktepe (Naumann, 1998) Erken Tunç Çağında Elazığ Pulur Sakyol (Yakar, 1985) ve Eskişehir Demircihöyükte (Korfmann,1983 s. 343) gözlemlenen bu plan ortak güvenlik ihtiyacının, ağsallaşmış bir ticari faaliyetin ve üzerinde uzlaşılan bir kolektif hafızanın mimaride vücut bulmuş biçimiyle Neolitikten bu yana devam ettiğini kanıtlar (Bkz. Şekil 3). Bu durum dışsallaştırılmış teknolojik kabiliyete dair yaşam üzerindeki dönüştürme etkisinin kronolojik olarak devamlılık arz ettiğini kanıtlar niteliktedir.

Şekil 1: Göbekli Tepe Mimarisinin Planı

Kaynak: (Dietrich vd., 2014, s. 12)

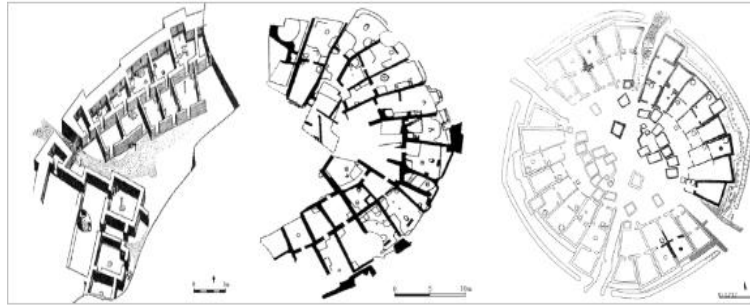
Şekil 2: Jerf El Ahmar'da Bulunan İki Mimari Kalıntının Plan ve Rekonstrüksiyon

Kaynak: (Lichter 2014, s.122)

Bu dögüsel süreç aslında bugün dahi kent planlarında ve mimaride tercih edilen dairesel formların bilişsel tasarıma dayalı kaynağını da açıklar niteliktedir. Neolitik ile başlayan bu mimari teknolojik ivmelenme 1919 yılında Paul Wolf tarafından geliştirilen radyo-konsantrik şehir modelinde (Eisner, 1992 s.238; Bkz. Şekil 4), 1940'lı yıllarda inşa edilen Kibbutz yahudi yerleşimlerinde ve yakın tarihte Şangay Luchao'da inşa edilen (Bkz. Şekil 5) liman kentinde (Bardzinska-Bonenberg, 2016 s. 42) kendini gösterir. Tarihsel düzlem içerisinde dış tehdit (2016 s.38) ve ortak ihtiyaçlar temelinden çoklu, bütünleşik ve eklektik çağdaş gerekçelere evrilen teknolojik ivme yaşamımızdaki dönüştürme ve kompleksleştirme etkisi devamlılık arz eden bir dinamiği teşkil eder. Kronolojik olarak incelendiğinde de insanoğlunun primitif bilişsel tecrübelerinin bir çıktısı olarak teknoloji ile pratikleşen ilkel tecrübelerin güvenlik yani tehdit algısı, kaynaklara yakınlık, kolay iletişim ve tasarruf gibi saiklerle mimariye yansıdığı söylenebilirken teknolojik ilerleme ile birlikte mimari tasarım anlayışının fonksiyonel, yapısal, sosyal, estetik, prestij ve duygusal önceliklerle şekillendiği düşünülmektedir (Bardzinska Bonenberg, 2016 s. 47).

Şekil 3: Yumuktepe (a), Pulur Sakyol (b), Demircihöyük (c) Mimari Planları

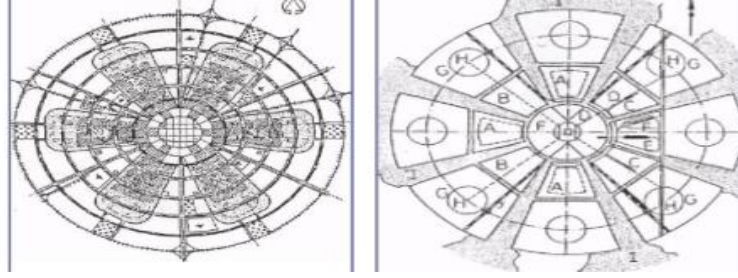
a

b

c

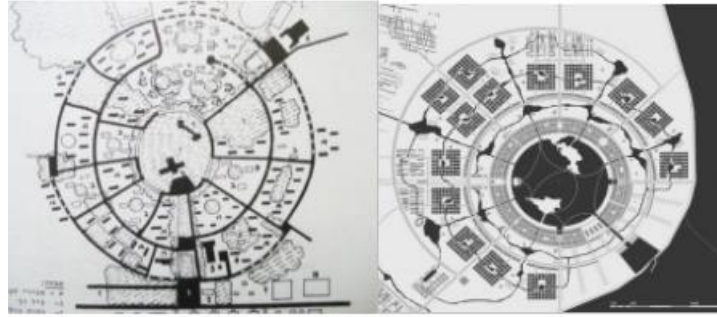
Kaynak: (Naumann,1998; Yakar, 1985; Korfmann,1983)

Şekil 4: Radyokonsantrik Şehir Modelleri

Kaynak: (Eisner, 1992 s. 238)

Şekil 5: Kibbutz ve Şangay Luchao Planı

Kaynak: (Bardzinska-Bonenberg, 2016, s. 42)

Aristo'nun (2014 s. 25) erdemli bir sanat olarak nitelediği architecton pratiğine denk düşen mimari, bilişsel boyutu mekâna aktarabilme ve dışsallaştırma tekniği ile Neolitik dönemde bir kırılma yaşamıştır. Bu kırılmanın bir sonucu olan siyaseti de mimari sıfatıyla (magista architectonikos, architectonic politics) tanımlayan Aristo siyaseti diğer tüm sanat ve faaliyetlerin üzerine inşa edildiği en kapsamlı ve önemli tasarım olarak betimler (Von Heyking, 2008 s. 179). Bu tasarım gücünün kaynağında akıl ile beden uyumuna dayalı fiziksel zekaya (physical intelligence) ek olarak Neolitik ile ani bir sıçrayış gösteren bilişsel yeteneklerin (cognitive abilities) etkisi bulunmaktadır. Sıçrayışın temelinde ise zekayı ortaya çıkaran çoklu fiziksel zekalar arasındaki ilişkiselliğin katkısı tartışmasızdır. İlişkiselliğin derinliğindeki biyolojik temel bakımından incelendiğinde ise sinir hücrelerinin işbirliği ve kaynaşmasıyla ortaya çıkan bireyler arası etkileşim, kompleksleşme ve bütünleşme söz konusudur. Neolitik bu anlamda bilişsel taşmadır ve bilgiye dayalı sınırlandırma biçiminin imgelerden simgelere dönüşümünü ve teknolojik teorisinin temelini oluşturan bilişsel kapasitenin bilgiye evrilmesini tetiklemiştir.

Bu bilişsel taşma fikrini Cauvin (2000) savunur. Özellikle tarım öncesi toplumlarla ilgili Sembollerin Devrimi (Revolution of Symbols) kuramının bu destek kapsamında gıda ihtiyacı ve ekonomik gereksinim temelli çevresel determinizm (environmental determinism) kuramından farklı bir nitelik arz ettiği görülür. Cauvin (2000 s. 14; 23; 208-209) bu noktada insanoğlunun bilişsel kapasitesinde yaşanan ani bir sıçrayışın organizasyonel kabiliyetlerin gelişmesi bakımından temel bir dinamik olduğunu öne sürer. Bu mutasyonun kaynağında çemberin dışına çıkartıcı ilişkisellik yani karşılıklı etkileşim hali olarak kolektif psikolojinin (collective psychology) olduğu tartışılmaktadır (Cauvin vd, 2001). Bu durum ekonomiden önce gelen bilişsel kapasite

artışına ve ekonomik saiklerden bağımsız bir ideolojiye işaret etmektedir. Özellikle Neolitik mimaride gözlemlenen kamusal yapılar, yüksek nüfuslu iskânlar, tapınak benzeri tasarımlar ve yapısal organizasyona dayalı yerleşim planları sistematik ve teknolojik bir öncül devlet sürecinin yaşandığını kanıtlamaktadır. Bu noktada bütünleşmiş bir ortak kültürel hafızanın da inşa edilmiş olduğundan bahsetmek yanlış olmaz. Dunbar'ın (1996, 1998) sosyal beyin hipotezi (social brain hypothesis) kapsamında düşünüldüğünde Homo Sapiens'in 150 kişilik bir grup üzerinde etkin tahakküm kurabilecek bir bilişsel kapasiteye sahip olmasına karşın Neolitik ile dışsallaştırılan ve bir teknolojik aygıt haline getirilen beynin binlerce kişilik bir nüfusu eşgüdümlemek için mimari, söylem ve sembollerle müşterek (collective) bir hafıza, toplumsal aidiyet ve kimlik yarattığı öne sürülür (Cohen, 2001 s. 58; Watkins, 2012). Bu sürecin mekanik çalışma prensibi ise sürekli yenilenen ve yinelenen döngüsel bir üretim/paylaşım pratiğine ve denetimine dayalıdır. Denetim sürecinde söz konusu olan şey bireyin çemberin dışıyla kurduğu ilişkiselliğin sınırlandırılmasıdır.

Bu kapalı sınırlandırmada sürekli hareket eden, yaşlanan ve şekilden şekle giren yüz sürekli değişen gökyüzü gibi (eril) göçebe ve akışkandır ancak maske olarak tanımlanabilecek statü belirteci personalar (dış dünya ile uyumlaştıran sentetik kimlik, maske) toplumsal hayata adaptasyon için üretilmeleri nedeniyle bir durma ve statik kimliklenme halini temsil eder (Öğdül, 2018). Bu çerçevede Neolitik ile yeniden belirlenen çember dâhilinde varlığın kurulumu etkin bir iktidar mekanizmasının ya da kapsamı alanını genişleten bir egemenin kontrolünde gelişir. Kontrolü sağlayan öncül süreçte potansiyelini ortaya çıkaran birey için yine ve yeni sınırların çizilmesi ve oluş halinin bir anlamda denetimi söz konusudur. Bu denetimde düzeni sürdürülebilmek ve kaostan kurtulmak edimiyle hareket eden toplulukta kontrol mekanizmaları artar (Nancy, 2003 s. 233).

5. SONUÇ

Siyaset teorisine dair bu çalışma ile teknik bilgi ve onun çıktısı olan teknolojinin insanlığın devlete ulaşmasındaki tetikleyici etkisi teorik ve kavramsal düzeyde analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada yaşamın dışsallaştırılması olarak ortaya çıkan teknik, bir sabitleme ilişkisini temsil eden Neolitik ile oluşu (becoming) varlığa (being) dönüştürmüştür. Bu dönüşüm praxis yani eylemin yani siyasal olanın teknik ve teknoloji ile kurduğu bağın bir sonucudur. Bu bağ siyasal pratiğin siyasete dönüşmesinde ve kurumsallaşmasında tetikleyicidir. Kurumsallaşmanın göstergesi olabilecek ilk Neolitik mimari yerleşim modelleri ise teknoloji ile daha karmaşık hale gelmiş, şehirleşerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Neolitik ile başlayan ve Mezopotamya'da MÖ IV. Binyılda kent devrimine sebep olduğu düşünülen bu süreç (Childe,2009), MÖ VI. Yüzyılda Antik Yunan'da polis in yani şehrin ve aynı zamanda demokrasinin de ortaya çıkışını tetiklemiştir. Siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda kendi kendine yeterek sürdürülebilir bir yaşam sunan şehirler bir sabitleme ilişkisi neticesindeki mekân üretiminin (Lefebvre,2020) çıktısı olarak hem özne rolüyle belirleyen hem de nesne rolüyle belirlenen olmuştur. Mekânsal sabitleme ile gelen şehir ve insan arasındaki bu simbiyotik kendi kendine yetme ilişkisinin temel sonucu heterarşik yani hiyerarşik olmayan yatay ve primitif ilişkisel bağımlılığın ya da eşgüdümlü yaşama özelliğinin hiyerarşiye dönüşmesidir. Bu durum Antik felsefeden kaynağını alan Cosmos yani düzen sorununun kozmein ile düzenlilik durumuna getirilmesini ifade eder. Bu düzenlilik durumu Cemiyet (Gemeinschaft) V Cemaat (Gesellschaft) diyalektinde (Tönnies,2005) heterarşik cemaatin cemiyetleşmesini yani ortak, hedef, ülkü, amaç doğrultusunda kural, kanun ve teamüllerle düzenlenmiş bütünleşmesini getirmiştir.

Üretme, tüketme ve dönüştürme temelli bu bütünleşmede temeli Neolitik'te atılan şehir, mimari ile başlayan bir sabitleme ilişkisinden evrilmiş ve zaman içerisinde farklı kurumsal teknolojilerle donatılarak bugünkü modern devlete dönüşmüştür. Endüstri Devrimi ise tekniğin bilgi ile olan bağına güçlendirmiş ve devlet olgusu teknoloji ile daha karmaşık bir ilişkiye girerek anlamını ve etki alanını genişletmiştir. Tekniğin bilgi ile bağının güçlenmesi devlete dair kurumsallaşma teknolojilerinin normatifleşmesini sağlamış, iktidar ilişkilerini ve egemenlik mekanizmalarını pekiştirmiş ve devlet olgusunun siyasette merkezileşmesine yol açmıştır. Tekniğin teknolojiye dönüştüğü bu kurumsallaşma süreci içerisinde devlet, artık bir yaşam makinesi olarak ortaya çıkmış, ağsallaşmış bir mekanizmaya dönüşmüş ve siyasal olanın belirleyiciliği siyasetin normatifliği ile sınırlandırılmaya başlamıştır.

NOTLAR

¹ Heraklitos'un "Peri Physeos" (Doğa üzerine) adlı eserinde doğada değişimin devamlılığını ve kaçınılmazlığını, canlı veya cansız hiçbir şeyin bir sabitleme ilişkisiyle hayatta kalamayacağını ifade ettiği ve "Panta rei" (Herşey akar) devamlı akış üzerinden hayatı tanımladığı felsefi eseri.

² Neganthropoloji, insanlığı ürettiği ve kullandığı teknolojiler ekseninde, yarattığı farmakolojik yani deva ve tahribat etkisiyle bir yok oluş tetikleyicisi olarak ele alan yaklaşım. Bu yaklaşım, antropoloji, sosyoloji, tarih, felsefe ve ekoloji gibi farklı alanlardan yararlanarak, insan faaliyetlerinin çevreye, biyolojik çeşitliliğe ve insan refahına nasıl zarar verdiğini araştırır.

³ Antroposen kelime anlamı olarak *anthropo: insan* ve *cene: son* sözcüklerinden türemiştir. Sosyal Bilimlerdeki tartışmalar bakımından Antroposen endüstriyel teknolojilerin bıraktığı karbon izinin yerini tüm kaynakları ürettiği yeni teknolojilerle tüketen insan izinin aldığı Sanayi inkılabını esas alan yeni bir çağı tanımlar. Artık kendini yenileyebilen ve insanoğlu tarafından kullanılan kaynaklar tükenmektedir ve insanoğlu her yerdedir.

⁴ Göbeklitepe'nin tarihteki en erken Neolitik Dönem yerleşimi mi yoksa tapınağı mı olduğuna dair tartışmalar halen devam etmektedir.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik Kurul Onayı

Bu araştırma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Yazar Katkıları

Yazar çalışmayı tümüyle tek başına gerçekleştirmiştir.

Çıkar Çatışması

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M. A., Köker, L. (2008). *Tanrı devletinden kral devlete*. Ankara: İmge Yayınları.
- Aristoteles (2014). *Nikomakhos'a etik*. Çev. Z. Özcan. Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Audouze, F. (2002). Leroi-Gourhan, a philosopher of technique and evolution. *Journal of Archaeological Research*, 10, 277-306. <https://doi.org/10.1023/A:1020599009172>
- Baker, U. (2011). *Beyin ekran*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Banning, E. B. (2011). So fair a house: Göbekli Tepe and the identification of temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East. *Current Anthropology*, 52(5),619–660. <https://doi.org/10.1086/661207>
- Bardzinska-Bonenberg, T. (2016). Ring-and-circle, symbolical and practical meaning of the form in town planning and architecture. A: Virtual City and Territory. *Back to the Sense of the City: International Monograph Book*. Barcelona: Centre de Política de Sòl i Valoracions,37-49. <https://doi.org/10.5821/ctv.8043>
- Boyd, D., Crawford, K., Savcı, B. (2015). Büyük veri üzerine eleştirel sorular: Kültürel, teknolojik ve bilimsel bir olgu hakkında eleştirel Sorgulamalar. *Folklor/Edebiyat*, 21(83), 199-215.
- Bréhier, E. (1963). *The history of philosophy*. Çev. J. Thomas, Chicago: University of University Press.
- Burkett, P., & Foster, J. B. (2006). Metabolism, energy, and entropy in Marx's critique of political economy. *Theory and Society*, 35,19-156. <https://doi.org/10.1007/s11186-006-6781-2>
- Burnet, J. (1952). *Early Greek philosophy*, New York: A. and C. Black.
- Canguilhem, G. (1992). *Machine and organism*. J. Crary ve S. Kwinter (ed.). Incorporations: Zone 6. Çev. M. Cohen ve R. Cherry. New York: Zone Books,44-70.
- Canguilhem, G. (2008). *Knowledge of life*. Ed. Marrati P. ve Meyers T. New York: Fordham University.
- Cauvin, J. (2000). *The birth of the gods and the origins of agriculture*. Cambridge, Translation: T. Watkins. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Cauvin, J., Hodder, I., Rollefson, G., & Bar-Yosef, O. (2001). *The birth of the gods and the origins of agriculture by Jacques Cauvin*, Çev. T. Watkins (New Studies in Archaeology). *Cambridge Archaeological Journal*. 11, 105-121. <https://doi.org/10.1017/S0959774301000063>
- Childe, V. G. (2009). *Tarihte neler oldu?*, Çev. Alaeddin Şenel-Mete Tunçay, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Claessen, H.J.M., Bargatzky, T., Cowgill, G. L., Diakonoff, I. M., Hagesteijn, R. R., Hicks, F., Muller, J.-C., Potts, D. T., Rowlands, M., Sinha, A. C., & Warnier, J.P. (1984). The internal dynamics of the early state [and Comments and Reply].*Current Anthropology*,25(4),365–379. <https://doi.org/10.1086/203154>
- Clastres, P. (1991). *Devlete karşı toplum*. Çev. M. Sert- N. Demirtaş. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cohen, A. P. (2001). *The symbolic construction of community*. Chichester: E. Horwood.

- Danto, A. C. (1963). What we can do. *Journal of Philosophy*, 60(15), 435-445. <https://doi.org/10.2307/2023429>
- Danto, A. C. (1965). Basic Actions. *American Philosophical Quarterly*, 2(2), 141 – 148.
- Darwin, C. (1876). *The Origin of Species*, London: John Murray.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1988). *A thousand plateaus*, Çev. Brian Massumi, London: The Athlone Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2014). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*, Çev. B. Massumi: London.
- Derrida, J. (1999). Platon'un eczanesi. *Toplumbilim Dergisi: Derrida Özel Sayısı*, Çev. Z. Direk., 63-81.
- Descola, P. (2013). *Doğa ve kültürün ötesinde*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dietrich, O., Köksal-Schmidt, Ç., Kürkçüoğlu, C., Notroff, J., & Schmidt, K. (2014). Göbekli Tepe. Preliminary report on the 2012 and 2013 excavation seasons. *Neo-Lithics*, 1, 11-17.
- Duguit, L. (1954). *Kamu hukuku dersleri*, Çev. S. Derbil, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Dunbar, R. I. M. (1996). *Grooming, gossip and the evolution of language*. London: Faber and Faber.
- Dunbar, R. (1998). The social brain hypothesis. *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 6, 178-190. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6505\(1998\)6:5<178::AID-EVAN5>3.0.CO;2-8](https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6505(1998)6:5<178::AID-EVAN5>3.0.CO;2-8)
- Eberhard, W. (1944). Eski Çin Felsefesinin Esasları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(2), 265-276. https://doi.org/10.1501/dtcfder_0000000445
- Eksen, G. Ç. (2009). *Spinoza'da etik-siyaset ilişkisi üzerine: Spinoza günleri*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Eisner, S. (1993). *The urban pattern: City planning and design*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Espinas, A. (1878). *Des sociétés animales*. Paris: G. Bailliére et cie.
- Frangipane, M. (2002). *Yakındoğuda devletin doğuşu*. Çev. Z. İlkelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Foster, J. B., & Burkett, P. (2000). The Dialectic of Organic/Inorganic Relations: Marx and the Hegelian Philosophy of Nature. *Organization & Environment*, 13(4), 412–413. <https://doi.org/10.1177/1086026600134002>
- Guy, F., Daver, G., Mackaye, H.T., Likius, A., Boisserie, J. R., Abderamane, M., Vignaud, P., & Nekoulnang, C. (2022). Postcranial evidence of late Miocene hominin bipedalism in Chad. *Nature*, 609, 94-100. <https://doi.org/10.1038/s41586-022-04901-z>
- Harcourt-Smith, W. H. E. (2010). The first hominins and the origins of bipedalism. *Evo Edu Outreach*, 3, 333–340. <https://doi.org/10.1007/s12052-010-0257-6>
- Haslam, N. (2006). Dehumanization: An integrative review. *Personality and Social Psychology Review*, 10(3), 252-264. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_4

- Heidegger, M. (1977). *The question concerning technology and other essays*. New York: Harper & Row.
- Heidegger, M. (1998). *Teknik ve dönüş*. Çev. N. Aça. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Heidegger, M. (2018). *Varlık ve zaman*. Çev. K.H. Ökten. İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Herakleitos (2005). *Fragmanlar*. Çev. C. Çakmak İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Hobbes, T. (2017). *Leviathan* Çev. S. Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hooke, S. H. (2002). *Ortadoğu mitolojisi*. Çev. A. Şenel. Ankara: İmge Yayınevi.
- İbn-i Haldun (2016). *Devlet*. Çev. O. Arpaçukuru, İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Johnson, C. (2011). Leroi-Gourhan and the Limits of the Human, *French Studies*, 65/4:1,471–487. <https://doi.org/10.1093/fs/ksr134>
- Kondratieff, N. D. (2010). *İktisadi yaşamın uzun dalgaları*, Çev. U. S. Akalın, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Korfmann, M. (1983). *Demircihüyük: Die ergebnisse der ausgrabungen 1975-1978. Architecture, Stratigraphie und Befunde, 1*, Mainz am Rhein.
- Kranzberg, M. (1986). Technology and history: Kranzberg's laws. *Technology and Culture*, 27(3),544–560. <https://doi.org/10.1353/tech.2021.0008>
- Kramer, S.N. (1999). *Tarih Sümer'de başlar*. Çev. H. Kayukan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Latour, B. (2009). Tarde's idea of quantification, Ed. M. Candeia. *The Social after Gabriel Tarde: Debates and Assessments*, 145-162. Routledge, London.
- Latour, B. (2021). *Toplumsal yeniden toplama Aktör-Ağ Teorisine giriş*. Çev. N. Bingöl İstanbul: Tellekt.
- Le Cain, T. J. (2015). Against the anthropocene. A Neo-Materialist perspective. *International Journal for History, Culture and Modernity*. 3(1),1–28. <http://doi.org/10.18352/hcm.474>
- Lefebvre, H. (2020). *Mekânın üretimi*, Çev. I. Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Leroi Gourhan, A. (1952). "Homo Faber - Homo Sapiens", *Revue de Synthèse* 30,79-102. <https://doi.org/10.1163/19552343-07101004>
- Leroi Gourhan, A. (1993). *Gesture and speech*. Trans. B. Berger. MIT Press, Cambridge MA.
- Lichter, C. (2014). 'Temples' in the neolithic and copper age in Southeast Europe. *Documenta Praehistorica*, 41, 119-136. <https://doi.org/10.4312/dp.41.7>
- Lieberman, D. E. (2010). Four legs good, two legs fortuitous: Brains, brawn and the evolution of human bipedalism. Ed. J. B. Losos. *In the Light of Evolution*, 55-71. Greenwood Village, CO: Roberts and Company.
- Locke, J. (2012). *Yönetim üzerine ikinci inceleme sivil yönetimin gerçek kökeni boyutu ve amacı üzerine bir deneme*. Çev. F. Bakırcı. Ankara: Ebabil Yayınları.
- Marcuse, H. (1998). Some social implications of modern technology, Ed. A. Arato ve E.Gebhardt. *Essential Frankfurt School Reader*, , 138-162. New York: The Continuum Publishing.
- Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396.

- Marx, K. (1966). *Felsefenin sefaleti*, Çev. E. Başar, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1973). *Grundrisse: Foundations of the critique of political economy*. London: Penguin.
- Marx, K. (1981). *Capital*, Vol. III. New York: Vintage Books.
- Merzlyakov, S. S. (2022). Posthumanism vs. transhumanism: From the “End of exceptionalism” to “Technological humanism”. *Her. Russ. Acad. Sci.*92 (Suppl 6),475–482.
<https://doi.org/10.1134/S1019331622120073>
- Naumann, R. (1998). *Eski anadolu mimarlığı*, Çev. B. Madra. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Nancy, B. C. (2003). Bless the chaos - shiftin paradigms: From independence to interdependence. Ed. G. R. Walz ve R. L. Knowdell *Global Realities*, 229-241.
<https://doi.org/10.4324/9780203507292-18>
- Nasr, S. H. (1995). *Bir kutsal bilim ihtiyacı*. Çev. Ş. Yalçın, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Negri, A. (2003). *Devrimin Zamanı*, Çev. Y. Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Negri, A. (2005). *Yaban Kuraldışılık*, Çev. E. Canaslan, İstanbul: Otonom Yayınları.
- Ohno, S. (1978). The significance of gene duplication in immunoglobulin evolution (Epimethean Natural Selection and Promethean Evolution). In: Litman, G.W., Good, R.A. (Eds.) *Immunoglobulins. Comprehensive Immunology*, 5, 197-204. Boston: Springer
https://doi.org/10.1007/978-1-4684-0805-8_7
- Oppenheimer, F. (1997). *Devlet*. Çev. A. Şenel ve Y. Sabuncu, İstanbul: Engin Yayıncılık.
- Öğdül, R. (2018), *Yüzün Topoğrafyası*, 01.05.2024 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=7BLbawaMe4A> adresinden alınmıştır.
- Platon (2017). *Devlet*. Çev. S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Politzer, G. (2012). *Felsefenin temel ilkeleri*, Ankara: Alter Yayıncılık.
- Rousseau, J.J. (2017). *Toplum sözleşmesi* Çev. V. Günyol, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Scham, S. (2008). The World's First Temple. *Archaeology*.61 (6),22-26.
- Scruton, R. (2002). *Spinoza: A Very Short Introduction*, Oxford University Press.
- Spinoza, B. (2011). *Etika*. Çev. H. Z. Ülken, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Stiegler, B. (1998). *Technics and time, 1: The fault of epimetheus*, Çev. R. Beardsworth and G. Collins. Stanford: Stanford University.
- Stiegler, B. (2012). *Politik ekonominin yeni bir eleştirisi için*. Çev. E. Koytak İstanbul: Monokl Yayınevi.
- Stiegler, B., & Ross, D. (2017). What is called caring? Beyond the antropocene. *Techné: Research in Philosophy and Technology*, 21(2/3),386-404. <https://doi.org/10.5840/techne201712479>
- Tönnies, F. (2005). *Gemeinschaft ve Gesellschaft, Şehir ve Cemiyet*, Çev. A. Aydoğan, s.185-219 İstanbul: İz Yayıncılık.

- Vlastos, G. (1947). Equality and justice in early Greek cosmologies, *Classical Philology*, 42, 3, 156-178. <https://doi.org/10.1086/363029>
- Von Heyking, J. (2008). "Sunaesthetic" friendship and the foundations of political anthropology. *International Political Anthropology*, 1, 179-193.
- Watkins, T. (2012). Household, community and social landscape: Maintaining social memory in the early neolithic of Southwest asia. Ed. Furholt, M.; Hinz, M. ve Mischka, D. *As Time Goes By? Monumentality, Landscapes and the Temporal Perspective*. 2, 23-44.
- Weber, M. (2008). *Max Weber's complete writings on academic and political vocations*. Ed. J. Dreijmanis, Çev. G.C. Wells. New York: Algora.
- Yakar, J. (1985). *The later prehistory of Anatolia. The late chalcolithic and early bronze age*, Oxford: BAR International Series.

Araştırma Makalesi / Research Article

The Impact of Air Pollution on the Stock Market*

Meltem Ince Yenilmez¹, Eylül Kabakçı Günay², Merve N. Erkut³

Abstract

The purpose of this study is to examine the relationship between air pollution and the BIST stock market over 10 years between March 1, 2013 and July 7, 2023. This study draws attention to the gap in the literature on air pollution and stock market performance in Türkiye. Previous studies have examined the negative effects of fine particulate matter pollution on investor psychology. These studies emphasize that air pollution reduces investor optimism, which leads to more cautious investment decisions. Decreased optimism leads to a decline in the demand for risky assets, resulting in lower returns in stock markets. In this study, to examine the relationship between air pollution and stock market performance in Türkiye, Dickey-Fuller unit root tests were applied to test the stationarity of the variables and the suitability of the data for time series analysis was evaluated. The Air Quality Index (AQI) and dummy variables representing good/bad air quality days are used as independent variables in the model. The model also includes additional dummy variables to control for seasonal and calendar anomalies (such as the January effect and Monday effect) that may affect stock returns. As a result, this study analyzes the hypothesized negative relationship between air pollution and stock returns revealing that policies to improve air quality can provide both environmental and economic benefits. The findings emphasize that governments should increase incentives to improve air quality to mitigate the negative effects of air pollution on investor sentiment and enhance market stability.

Keywords: Air Pollution, Stock Market, Investor Mood, Regression Analysis.

Hava Kirliliğinin Borsaya Etkisi

Öz

Bu araştırmanın amacı, 1 Mart 2013 ile 7 Temmuz 2023 tarihleri arasındaki 10 yıllık dönemde BIST hisse senedi piyasası ile hava kirliliği arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu çalışma, Türkiye özelinde hava kirliliği ve borsa performansına ilişkin literatürde bulunan boşluğa dikkat çekmektedir. Önceki çalışmalar, ince partikül madde kirliliğinin yatırımcı psikolojisi üzerindeki olumsuz etkilerini incelemiştir. Bu çalışmalar, hava kirliliğinin yatırımcı iyimserliğini azalttığını ve buna istinaden yatırım kararlarının daha temkinli hale geldiğini vurgulamaktadır. Azalan iyimserlik, riskli varlıkların talebinde düşüşe yol açarak hisse senedi piyasalarında getirilerin azalmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye’de hava kirliliği ve hisse senedi piyasası performansı arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla değişkenlerin durağanlığını test etmek için Dickey-Fuller birim kök testleri uygulanmış ve verilerin zaman serisi analizi için uygunluğu değerlendirilmiştir. Modelde bağımsız değişken olarak Hava Kalitesi İndeksi (AQI) ve iyi/kötü hava kalitesi günlerini temsil eden kukla değişkenler kullanılmıştır. Model, aynı zamanda hisse senedi getirilerini etkileyebilecek mevsimsel ve takvimsel anomalileri (Ocak ayı etkisi ve Pazartesi etkisi gibi) kontrol etmek için ek kukla değişkenleri de ekleyerek etkilerini gözlemlemektedir. Sonuç olarak, bu çalışma, hava kirliliği ile hisse senedi getirileri arasındaki varsayılan negatif ilişkiyi analiz ederken, hava kalitesinin iyileştirilmesine yönelik politikaların hem çevresel hem de ekonomik faydalar sağlayabileceğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın bulguları, hava kirliliğinin yatırımcı duyarlılığı üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletmek ve piyasa istikrarını artırmak amacıyla, hükümetlerin hava kalitesini artırmaya yönelik teşvikleri artırması gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hava Kirliliği, Borsa, Yatırımcı Ruh Hali, ARIMA Modeli.

¹Sorumlu Yazar (Corresponding Author) Prof.Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, İktisat Bölümü, melteminceyenilmez@gmail.com, <https://orcid.org/0000/0002/4689/3196>

² Doç.Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, İktisat Bölümü, eyul.kabakci@idu.edu.tr, <https://orcid.org/0000/0001/5547/4316>

³ Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, merveerkutt@outlook.com, <https://orcid.org/0000/0002/1319/548X>

Atıf/Cite as: Ince Yenilmez, M., Kabakçı Günay, E., Erkut, M. N. (2025). The impact of air pollution on the stock market. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2025, 43 (1), 185-201.

© 2025 Hacettepe Üniversitesi.

INTRODUCTION

The Industrial Revolution made significant contributions to countries economically, socially, and politically. However, rapidly increasing industrialization and urbanization since the Industrial Revolution have put great pressure on the environment and have been a major factor in the formation of types of environmental pollution. The type of pollution that causes the greatest harm to environmental quality and human health is air pollution. Harmful substances generally consisting of waste from vehicles or industries cause air pollution (Huynh, 2020). The most common air pollutants are sulfur dioxide (SO₂), nitrogen dioxide (NO₂), carbon monoxide (CO), ozone, particulate recall (PM_{2.5}) with a diameter of 2.5 micrometers or less, particle count (PM₁₀) with a diameter of 10 micrometers or much less, and particulate recall (PM₁₀) with a diameter of 10 micrometers or much less (Wang et al., 2021). Numerous psychological studies have found that long-term exposure to these pollutants can have effects not only on physiology but also on psychology. These studies have shown that it can lead to high levels of depression, anxiety, tension, helplessness, and anger (Guo et al., 2021; Levy & Yagil, 2011; Teng & He, 2020). Accordingly, air pollution can impair cognitive function, heighten anxiety, and cause unique psychological effects (Guo & Fu, 2019). Research has been conducted on the project in the field of finance, with the theory that air pollutants not only cause physical and psychological harm but also negatively affect financial and industrial activities, changing the overall performance of the company and the risk perceptions of traders (Giudici et al., 2019; He & Liu, 2018).

The field of traditional finance is primarily based on the idea of "Homo Economicus". Homo Economicus: It is expressed as an individual who acts with the aid of making rational decisions, can attain all applicable information, goals to maximize advantages as a purchaser and earnings maximization as a producer (Akyıldız, 2008; Müldür, 2019; Tekin, 2016). Although it is argued in the standard finance idea that traders are rational in the markets, it has been viewed that psychological elements play a necessary function in funding choices in the actual buying and selling world (Xu et al., 2021). Researchers in the field of finance have reported that people exhibit irrational behaviour in capital markets, influenced by emotional, psychological, sociological and behavioural reasons. Thus, behavioural finance science began to develop with the analysis of rational and irrational behaviours in markets (Çetiner et al., 2019). Behavioural finance no longer focuses on the assumption that buyers make rational decisions, unlike ordinary finance theories. Instead, behavioural finance researchers argue that investment decisions are made based on individuals' emotions and moods rather than being rational. Investors' moods can be affected by environmental factors and change investor behaviour in financial markets (Eyüboğlu & Eyüboğlu, 2018; Tufan & Sarıççek, 2013). In this context, there are studies in the literature investigating the effects of environmental factors such as heat, daylight duration, moon phases and humidity on stock markets. These studies highlight the importance of environmental factors on trading behaviour (Gao et al., 2020). There are findings that air pollution, especially one of the environmental stress factors, can trigger mood changes and affect investment decisions (Gao et al., 2020; Teng & He, 2020; Xu et al., 2021). Therefore, air pollution can be considered an important factor that can affect the stock market, and it does this through two channels.

The first channel is the physiology and psychology of investors (Song et al., 2023). According to research, air pollution disrupts mood even after short-term exposure due to its negative psychological effects. Thus, cortisol secretion, known as the stress hormone, concentrates in the body of individuals and reduces the likelihood of risk-taking behaviour

(Qifang et al., 2020). In other words, there is a negative relationship between air pollution and stock returns. Air pollution causes investors to avoid risk and reduces stock purchases (Guo et al., 2021). In addition, studies indicate that exposure to air pollutants affects the stock market by causing complexity in investors' trading decisions, as it causes effects such as reduced cognitive ability and impaired concentration (Liu et al., 2021). Therefore, severe air pollution can affect investor sentiment, making the stock market feel pessimistic in terms of earnings prospects. This may cause stock returns to decrease (Wu et al., 2018). The basis of these studies is the perception that investors tend to sell stocks during periods of high-risk aversion, and this results in negative returns. In this context, the literature emphasizes that air pollution is two channels that affect investors' risk-taking behaviour and commercial decisions. These channels show that both cortisol levels and mood channels are inversely related to air quality and risk-taking (Guo et al., 2021).

The second channel is political management and government intervention. Bernauer and Koubi (2009) mentioned in their study that the more democratic a country is, the lower its SO₂ value. At the same time, it has been stated that SO₂ is readily available and can be controlled with effective methods, although it is costly, this depends on the will of political leaders. On the other hand, there are studies in the literature arguing that polluting businesses in some developing countries increase local environmental pressures, often by bribing policymakers and practitioners.

The newfound insight into how air pollution affects the stock market adds valuable knowledge to the current understanding of the various factors influencing financial markets. Conventional financial theories have mainly concentrated on economic indicators like interest rates, inflation, and corporate earnings as the primary factors influencing stock market fluctuations. Nevertheless, by including environmental elements, especially air pollution, in the examination, a fresh viewpoint is offered, enhancing the current research. This method recognizes the wider environment in which financial markets function, understanding that environmental factors can greatly impact investment activities, business results, and overall market trends.

This study adds to a developing branch of research that combines environmental economics and finance by analyzing how air pollution affects stock market performance. It disputes the common belief that environmental factors are insignificant to financial markets, suggesting they are crucial elements that can impact market volatility and investor sentiment. This input is especially important when considering global environmental issues, as the economic consequences of pollution are becoming more apparent. The research expands financial analysis and demonstrates the significance of incorporating environmental sustainability in financial decision-making through empirical evidence. Moreover, studying the effects of air pollution on the stock market has practical significance for policymakers and investors alike. This research emphasizes the financial repercussions of inadequate environmental management for policymakers, indicating that enhancing air quality may benefit financial markets. Investors could use knowledge of the connection between air pollution and market performance to develop sustainable investment strategies that combine financial gain with environmental stewardship. Therefore, this addition to the body of knowledge not just enhances scholarly comprehension but also provides practical recommendations to inform upcoming policy and investment choices.

Additionally, these studies were conducted only for developed countries, and developing countries were ignored (Ebaid, 2010). Therefore, it is thought that this study will contribute to the literature by examining the impact of air pollution on the developing Borsa Istanbul Türkiye with current data. Since the current period of 10 years is to be considered in this study, data starting from 1 March 2013 is used. The next section of the study provides a chronological list of studies examining the link between air pollution and the stock market. The next section includes the data set and econometric method used for empirical analysis. Finally, the conclusion is presented in the light of the data.

1. LITERATURE REVIEW

The intricate relationship between the environment and human behaviour has garnered considerable attention in academic discourse, particularly in the context of environmental degradation and its broader societal impacts. Among the various environmental factors, air pollution stands out as a critical concern due to its pervasive influence on public health, economic activities, and behavioural patterns. The growing awareness of air pollution's far-reaching consequences has led to an increasing body of research that examines its implications across multiple disciplines, including finance. While the health and economic effects of air pollution have been extensively studied, there has been a notable surge in interest since 2015 in understanding how air pollution impacts financial markets, a field that previously received comparatively less attention.

The seminal work of Saunders (1993) marked an early exploration into the intersection of environmental conditions and financial markets. Saunders' research, which analysed the relationship between local weather conditions in New York and stock returns on the New York Stock Exchange from 1927 to 1989, revealed a significant correlation between weather and market performance. Specifically, the study found that stock returns tended to be lower on cloudy days compared to sunny days, suggesting that atmospheric conditions can influence investor behaviour and market outcomes. This pioneering study laid the groundwork for subsequent investigations into the effects of environmental factors, including air pollution, on financial markets.

Building on this foundation, Levy and Yagil (2011) conducted a pivotal study that extended the inquiry into the mood effects of air pollution on economic activities. Their research focused on the relationship between air pollution, as measured by the Air Quality Index (AQI), and stock returns across four major stock exchanges in the United States during the period from 1997 to 2007. The findings revealed a negative correlation between air pollution levels and stock returns, indicating that higher pollution levels were associated with lower stock market performance. Furthermore, Levy and Yagil observed that the strength of this relationship diminished as the geographical distance between the stock exchange and the polluted area increased, suggesting a spatial dimension to the impact of air pollution on financial markets.

In a subsequent study, Levy and Yagil (2013) expanded their analysis by incorporating additional explanatory variables, such as moon phases, cloud cover, and seasonal effects, to explore the effects of air pollution on stock markets across different continents, including the USA, Canada, the Netherlands, China, and Australia. Their empirical results confirmed the negative relationship between air pollution and stock returns across these diverse geographical contexts, further substantiating the global relevance of this phenomenon.

Lepori (2016) contributed to the burgeoning literature by investigating the relationship between air pollution and stock returns in the Italian stock market from 1989 to 2006. His findings corroborated the earlier studies, demonstrating that air pollution negatively affects stock returns, possibly through its influence on investor mood. Lepori's work emphasised the psychological pathways through which environmental conditions can impact financial decision-making, highlighting the importance of considering non-economic factors in financial market analyses.

In the context of emerging markets, Demir and Ersan (2016) examined the impact of air pollution on the Turkish stock market, specifically focusing on Borsa Istanbul. Their analysis encompassed data from the provinces of Istanbul, Ankara, and Izmir, given their significance in terms of investor numbers and account values. Covering the period from 2008 to 2013, the study found a statistically significant and negative relationship between air pollution levels and stock returns, reinforcing the notion that environmental degradation can have tangible economic consequences even in developing economies.

Li and Peng (2016) extended the exploration of this relationship to China, investigating the effect of depressive moods induced by air pollution on stock returns using daily air pollution data from 2005 to 2014. Their empirical research uncovered a complex relationship, with a simultaneous negative and a two-day-lagged positive correlation between air pollution levels and stock returns. This nuanced finding suggests that while the immediate impact of air pollution on stock markets may be negative, subsequent adjustments in investor behaviour may partially mitigate this effect over time.

An et al. (2018) examined the impact of air quality on the stock market through investor sentiment using the daily closing prices of the Shanghai Composite Index and Shenzhen Component Index in China in the 2014-2015 period. In the findings, it was determined that while air quality did not have a significant effect on stock market volatility, investor sentiment had a significant effect. Eyüboğlu and Eyüboğlu (2018) analyzed the effect of air quality, which may affect investor behaviour, on stock returns in the 2007-2016 period by using four Borsa Istanbul indices. According to the findings, it has been determined that air pollution has a statistically significant and negative effect on the returns of the Services Index but also has a delayed effect on the returns of the BIST-100, Industrial and Financial Indexes. Wu et al. (2018) used data from listed enterprises in six heavy pollution industries in China in 2014-2016 to investigate the impact of air pollution on the stock yield of these industries. According to empirical results, it has been determined that heavy air pollution has a significant negative impact on stock yield.

Andrikopoulos et al. (2019) investigated the impact of weather-induced mood changes on stock and foreign exchange markets. For this, they analyzed the stock indices of New York and London between 2002 and 2018 according to seven weather variables. According to the results of the analysis, they found that weather conditions did not significantly affect foreign exchange and stock returns. Teng and He (2020) examined the effects of the difference between air quality and environmental awareness on investor trading behaviour and stock price using pollution and stock market data in China for the period 2005-2017. As a result, they determined that increased pollution awareness caused a negative mood, which in turn led to a decrease in investors' desire to trade. Ullah and Öztürk (2020) examined the impact of stock market and exchange rate volatility on environmental pollution in Pakistan during the period 1985-2018. According to the findings, short-term results revealed that positive and negative shocks in stock markets reduce carbon emissions. They also concluded that while positive shocks in exchange rate volatility

reduce carbon emissions in Pakistan, negative shocks in exchange rate volatility have a positive and significant effect on carbon emissions.

Ding et al. (2021) examined the relationship between air pollution and stock returns in China between 2009 and 2016. In the analysis, daily weather conditions such as temperature, precipitation, sunshine duration, wind speed, and humidity for 1929 days and data from 1719 companies in 221 cities were used. As a result of the study, they found that companies located in cities with higher levels of air pollution had lower stock returns. Kirk-Reeve et al. (2021) examined the effects of air pollution in China on the stock returns of companies traded on both the Shanghai Stock Exchange and the Shenzhen Stock Exchange in the 2015-2018 time period. They found that stocks most sensitive to air pollution produce lower risk-adjusted returns than stocks less sensitive to air pollution. Meza et al. (2021) analyzed the impact of the stock market on carbon emissions in Asian economies in the period 1995-2019. According to the findings of the research, it has been observed that the stock market has a positive impact on carbon emissions in Asia in the short and long term. They also found that positive changes in the stock market significantly increase carbon emissions in the long run.

Xu et al. (2021) examined the impact on public awareness of pollution and stock returns using hourly PM2.5 data from 25 monitoring sites in Beijing and 10 monitoring sites in Shanghai in 2013-2016. The analysis concluded that when air pollution spreads over large areas, the weather of that day and successive air pollution days have a significant impact on stock returns, thanks to investors' awareness of air pollution. Therefore, investors argued that on hazy days, their decisions were biased. Guo et al. (2021) empirically examined the relationship between air pollution and investor trading behaviour using data from more than 3000 investors and a total of 372310 individual transactions in China between 2016 and 2018. As a result, they determined that there is a significantly negative relationship between air pollution and investor trading behaviour. In this regard, they found that while air pollution reduces investors' purchasing tendency, it increases investors' selling tendency. Wang (2022) analyzed the relationship between air quality and stock returns by selecting 8 different sectors in Beijing and Shanghai between the 2014-2021 period. The study first examined whether air pollution is political or economic. As a result of the analysis, people who are politically exposed to air pollution attribute this to industries that pollute the environment; In economic terms, it has been determined that there are heterogeneous responses from industrial stock returns to air quality within the same city.

He et al. (2023) investigated the relationship between air pollution and stock market performance using panel data of 1344 A-share companies in China during the 2013-2019 period. According to the findings, it has been determined that air pollution has a different effect on stock market performance depending on the number of analysts, company size, ownership type and industry type. It has been concluded that air pollution has a greater negative impact on stock performance, especially in small and non-state-owned companies. Song et al. (2023) examined the relationship between air quality and stock returns using daily trading data between 2014 and 2021. As a result of the analysis, the coefficient values between air quality and stock for the tourism, iron and steel and automobile industries turned from positive to negative with the deterioration of air quality; It has been determined that the coefficients in the wind energy, hydropower, thermal energy, environmental protection and medical equipment sectors have changed from negative to positive. In this context, it has been determined that there are asymmetric and heterogeneous relationships between air quality and stock returns.

In summary, the extant literature provides robust evidence of the negative impact of air pollution on stock market returns across various geographical regions and market contexts. These studies underscore the importance of considering environmental factors in financial analyses and highlight the need for continued research to unravel the complex mechanisms through which air pollution influences investor behaviour and market outcomes. The present study builds upon this growing body of knowledge by investigating the specific relationship between air pollution, as measured by the Istanbul Air Quality Index (AQI), and stock returns in Borsa Istanbul, offering new insights into the intersection of environmental degradation and financial market performance.

This work advances the integration of environmental concerns, particularly air pollution, into financial market analysis, which adds to the body of literature. Economic variables like inflation and interest rates have long been emphasised in financial literature as the main forces influencing stock market performance. This study does, however, draw attention to the behavioural and psychological effects of environmental stressors, such as air pollution, on stock market volatility, returns, and investor decision-making. This work broadens the scope of financial analysis and offers insightful empirical and policy-related information by tying environmental economics and financial markets together.

2. METHODOLOGY

In the study, daily return data on Istanbul's air quality index (AQI) and BIST 100 (XU100), BIST Service (XUHIZ) and BIST Financial (XUMAL) indices between the period of 01.03.2013-07.07.2023 were used. In the analysis, data on air quality are taken from the National Air Quality Monitoring Network of the Ministry of Environment, Urbanization and Climate Change of the Republic of Türkiye BIST index data was obtained from the Central Bank of the Republic of Türkiye EVDS

In the study, return rates are calculated separately for each index according to the formula in equation (1) by using the daily closing prices of each index.

$$R_t = \ln \left(\frac{P_t}{P_{t-1}} \right) \quad (1)$$

R_t is the logarithmic return of an index in period t ; P_t refers to the closing value of an index in period t and P_{t-1} refers to the closing value of an index in period $t-1$. After the return calculation, the days must be determined as healthy or unhealthy according to the air quality index values for each trading day. Air quality in Türkiye is calculated with the parameters PM_{10} , $PM_{2.5}$, SO_2 , CO , NO_2 , NOX , NO and O_3 . For PM_{10} , a value between 0-50 is considered healthy air, and a value between 51-500 is considered unhealthy air. In this study, PM_{10} was preferred as the parameter in air quality index measurement.

In the study, the relationship between weather-related connections was also discussed with the help of regression analysis. The reason why the regression method is preferred is that this method is advantageous compared to other econometric methods. Time series regression is particularly useful for forecasting future values based on past trends and patterns. Therefore, provides more reliable and effective results than other methods.

The model used to examine the relationship between air pollution and stock returns is shown in equation (2).

$$R_t = \beta_0 + \beta_1 AQI_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

The model used to examine the relationship between air pollution and stock returns is shown in equation (2).

In the equation, R is the stock return; Pol is a pollution effect with two alternatives: AQI_d and AQI_k. AQI_k, original air quality; AQI_d refers to the dummy variable that takes the value of 1 on healthy days and 0 on unhealthy days. t is the time. The coefficient in this model is predicted to be statistically significant and negative. When creating equation 3, we took into account various important studies from the literature that have investigated how air quality impacts stock market returns. An example is the study by Heyes et al. (2016), which shows that environmental elements, like air pollution, can have a notable influence on financial markets by influencing investor emotions and thinking skills, resulting in changes in stock outcomes. Another relevant study is done by Li and Peng (2016), indicating that high levels of air pollution have a noticeable effect on stock market volatility, especially on days with significantly polluted air. These studies, along with others, offer a strong empirical basis for incorporating AQI_d and AQI_k into the model, guaranteeing that the selected variables are firmly supported by prior academic research. Therefore, the equation is supported not only in theory but also by an increasing amount of research that highlights the importance of air quality in influencing stock market behaviour. Referencing previous studies confirms alignment with existing research findings and introduces new perspectives by examining the impacts of both continuous and dichotomous air pollution measurements on stock returns.

$$R_t = \beta_0 + \beta_1 AQI_t + \beta_2 DMon + \beta_3 DJan + \beta_4 DSum + \beta_5 R_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

DMon, DJan, and DSum are dummy variables in this equation. It has a value of 1 on Mondays, in January, and throughout the summer, and 0 otherwise. The delayed period, t-1, is represented. The coefficients in the equation are predicted to have the signs and $\beta_4 = 0$, respectively.

The analysis in this case concentrated on three models. The models in equations (4), (5), and (6) are displayed.

$$R_{XU100t} = \beta_0 + \beta_1 AQI_t + \beta_2 DMon + \beta_3 DJan + \beta_4 DSum + \beta_5 R_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

$$R_{XUHIZt} = \beta_0 + \beta_1 AQI_t + \beta_2 DMon + \beta_3 DJan + \beta_4 DSum + \beta_5 R_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$R_{XUMALt} = \beta_0 + \beta_1 AQI_t + \beta_2 DMon + \beta_3 DJan + \beta_4 DSum + \beta_5 R_{t-1} + \varepsilon_t \quad (6)$$

3. EMPIRICAL RESULTS

Table 1 includes the descriptive analysis of dummy variables included in the model to examine potential effects such as BIST indices, air quality index, Monday effect, and January and summer seasons. When looking at the skewness values, it is interpreted that all variables are skewed to the right because they are greater than 0. Kurtosis values of all variables except AQI_k and K3 are greater than 3, indicating that they follow a leptokurtic distribution. In addition, the

Jarque-Bera test statistic is significant at the 1% level and shows that not all variables comply with normal distribution.

Table 1: Descriptive statistics of the variables

Variable	Maximum	Minimum	Std.Dev.	Skewness	Kurtosis	Jarque-Bera
XU100	11554.46	875.8100	2115.588	2.533987	8.637458	5787.233***
XUHIZ	9620.150	653.1700	1723.443	2.614962	9.099408	6501.215***
XUMAL	9186.720	1053.200	1589.323	2.677245	9.291945	6874.264***
AQId	330.1300	7.100000	30.90029	1.821699	8.617357	4514.659***
AQIk	1.000000	0.000000	0.485131	0.500717	1.250718	409.1638***
K1	1.000000	0.000000	0.395863	1.544005	3.38950	975.1808***
K2	1.000000	0.000000	0.277428	2.999682	9.998093	8556.752***
K3	1.000000	0.000000	0.428902	1.199296	2.438312	611.1728***

Note: ***, ** and * denote significance at the 1%, 5% and 10% levels, respectively.

There are three alternative regression analysis models were used to assess the BIST 100, service, and financial indices calculated in Borsa Istanbul independently. But before applying the coefficient estimation, to ensure stationary we applied the Dickey-Fuller unit root test.

The Dickey-Fuller test is a statistical test used in time series analysis to test for the presence of a unit root, which is an indication of non-stationarity in a time series dataset. The test checks the null hypothesis that a unit root is present against the alternative hypothesis that the time series is stationary (no unit root). According to the null hypothesis, there is a unit root (non-stationary).

Table 2: Dickey-Fuller Test Results for Unit Root (Stationary Test)

Variable	Df Test p-value	Differenced DF Test	Results	Unit Root
XU100	0.9835	0.0000***	Stationary	No Unit Root
XUHIZ	0.9964	0.0000***	Stationary	No Unit Root
XUMAL	0.9383	0.0000***	Stationary	No Unit Root
AQId	0.0000***	0.0000***	Stationary	No Unit Root
AQIk	0.0000***	0.0000***	Stationary	No Unit Root

Note: ***, ** and * denote significance at the 1%, 5% and 10% levels, respectively.

To examine equation 2, the relationship between air pollution and indices was also discussed with the help of regression analysis. To do that we need to separate it into two parts as AQId and AQIk.

Table 3: Forecasting Results of the Equation 2

AQI_k	
$R_{XU100t} = 7.634065 - 0.2813095AQI_k + \varepsilon_t$	
(512.89)	(-11.63)
$R_{XUHIZt} = 7.316463 - 0.3084085AQI_k + \varepsilon_t$	
(457.77)	(-11.87)
$R_{XUMALt} = 7.63159 - 0.1890533AQI_k + \varepsilon_t$	
(649.36)	(-9.90)
AQI_D	
$R_{XU100t} = 7.767757 - 0.0046258AQI_D + \varepsilon_t$	
(339.43)	(-12.21)
$R_{XUHIZt} = 7.463178 - 0.0050742AQI_D + \varepsilon_t$	
(303.75)	(12.48)
$R_{XUMALt} = 7.722345 - 0.0031263AQI_D + \varepsilon_t$	
(427.16)	(-10.45)

According to Table 3 regression analysis, all the models are statistically significant due to their t-tests and for the real value of AQI (AQI_k). There is an inverse relationship between air quality and XU100, XUHIZ, and XUMAL.

While we are analyzing the relationship of the dummy of the AQI (AQI_D) and indices, there is an inverse relationship between air quality and XU100, XUHIZ, and XUMAL.

In Table 4, we can see that there is a unit root for some of the series, like XU100, XUHIZ, and XUMAL. Thus, we need to make them stationary to avoid bias or spurious regression. One or more differentiating operations can be performed to make the series stationary. Differentiated series are generally stationary. As you can see, when differentiation occurred, all the series have turned to stationary. If all the series are stationary, we can apply the ARIMA. ARIMA models are powerful tools for forecasting and analyzing non-stationary time series, as long as they are correctly specified and validated. According to the analysis results, we have six different outcomes to investigate. Three of them belong to the original air quality variable amongst the others, and the rest of them belong to the dummy air quality variable.

Table 4: Regression Equations 4, 5 and 6 (In the Context of Original Air Quality (AQI_d) Equation)

Dependent Variable: R_{XU100}		
Variable	Coefficient	Probability
XU100(-1)	1.008888	0.268
AQI _k	-0.0048744***	0.000
K1 (Monday Effect)	2.6136	0.482
K2 (January Effect)	0.0532346	0.278
K3 (Summer Effect)	-0.1051008***	0.000
R²	0.0654	
F	31.79	
Dependent Variable: R_{XUHIZ}		
Variable	Coefficient	Probability
XUHIZ(-1)	1.500723	0.158
AQI _k	-0.005301***	0.000
K1 (Monday Effect)	3.544046	0.213
K2 (January Effect)	0.0592488	0.261
K3 (Summer Effect)	-0.1174352***	0.001
R²	0.0678	
F	33.05	
Dependent Variable: R_{XUMAL}		
Variable	Coefficient	Probability
XUMAL(-1)	0.599089	0.344
AQI _k	-0.0033525***	0.000
K1 (Monday Effect)	1.15716	0.724
K2 (January Effect)	0.0538764	0.164
K3 (Summer Effect)	-0.0792959***	0.002
XUMAL(-1)	0.599089	0.344
AQI _k	-0.0033525***	0.000
R²	0.0516	
F	24.72	

Note: ***, ** and * denote significance at the 1%, 5% and 10% levels, respectively.

According to Table 4, there is an inverse relationship between original air quality and the Summertime effect with all indices (R_{XU100}, R_{XUHIZ} and R_{XUMAL}) and this relationship is statistically significant. We can say in the summertime R_{XU100}, R_{XUHIZ} and R_{XUMAL} are decreasing. On the other

hand, if there is an increase in the air quality index which is referred to as “bad quality” there is a decrease in the return of XU100, XUHIZ and XUMAL.

Table 5: Regression Prediction Results For Equations 4,5 and 6 (In the context of Dummy Air Quality (AQI_d) Equation)

Dependent Variable: R_{XU100}		
Variable	Coefficient	Probability
XU100(-1)	1.296278	0.153
AQI _d	-0.031801***	0.000
K1 (Monday Effect)	2.7000097	0.471
K2 (January Effect)	0.0567721	0.246
K3 (Summer Effect)	-0.1123749***	0.001
R₂	0.688	
F	33.58	
Dependent Variable: R_{XUHIZ}		
Variable	Coefficient	Probability
XUHIZ(-1)	1.960773*	0.064
AQI _d	-0.3490229***	0.000
K1 (Monday Effect)	3.544046	0.213
K2 (January Effect)	0.0631948	0.229
K3 (Summer Effect)	-0.1261113***	0.000
R₂	0.0727	
F	35.59	
Dependent Variable: R_{XUMAL}		
Variable	Coefficient	Probability
XUMAL(-1)	0.7402816	0.241
AQI _D	-0.2154608***	0.000
K1 (Monday Effect)	1.238721	0.707
K2 (January Effect)	-4.040178	0.145
K3 (Summer Effect)	-0.0835817***	0.001
R₂	0.0528	
F	25.30	

Note: ***, ** and * denote significance at the 1%, 5% and 10% levels, respectively.

In Table 5, all the analyses were conducted in the frame of air quality as a dummy variable. For R_{XU100} , R_{XUHIZ} and R_{XUMAL} , the air quality index and summer effect are statistically significant. The direction of the relationship is inverse for these variables. It means in the bad air quality all the indices that we took into consideration are decreasing. Also, summertime negatively returns. For all three indices, in the summertime, there is a negative relationship with the returns. On the other hand, the lagged value of XUHIZ is also statistically significant and has an inverse relationship with the dependent variable.

4. CONCLUSION

The intricate relationship between environmental conditions and human behaviour has long been a subject of scholarly inquiry. This study contributes to the burgeoning literature by exploring the correlation between stock returns in Borsa Istanbul and air pollution, specifically as measured by the Istanbul Air Quality Index (AQI). The investigation focuses on the BIST 100, BIST Service, and BIST Financial indices over ten years, from March 1, 2013, to July 7, 2023. The data utilised in this analysis were sourced from reliable institutions, namely, the National Air Quality Monitoring Network and the Central Bank of the Republic of Türkiye EVDS. By categorising days based on PM10 readings into those with healthy or unhealthy air quality, the study sought to discern the impact of air pollution on the daily return rates of the aforementioned indices.

The methodological approach employed in this research was rigorous, utilising time series regression analysis to examine the connection between stock returns and air pollution. The model incorporated lagged periods and dummy variables for specific temporal factors, including Monday, January, and the summer months, alongside pollution variables. Stationarity of the data was ensured through the application of Dickey-Fuller unit root tests, and the regression models were independently applied to each index, allowing for a comprehensive analysis of the relationships in question.

The empirical findings, although exhibiting modest statistical significance, consistently indicate an inverse relationship between the indices studied (R_{XU100} , R_{XUHIZ} , and R_{XUMAL}) and air quality. Specifically, poor air quality, as captured by the AQI and its dummy variables, was found to exert a significant negative effect on the returns of these indices. The results suggest that as air quality deteriorates, there is a corresponding decrease in stock market returns, a pattern that holds across all three indices analysed. This negative correlation underscores the influence of environmental factors on investor behaviour, suggesting that worsening air quality may lead to more cautious or adverse stock purchasing decisions.

Further analysis revealed a potential lagged effect of air pollution on stock returns, particularly concerning the XUHIZ index. The study found that an increase in air pollution (as indicated by a higher AQI) on a given day was associated with a statistically significant decrease in the stock returns of the XUHIZ index on the following day. This finding suggests that investors may adjust their portfolios in response to air quality changes, potentially leading to profit opportunities based on anticipated market reactions to environmental conditions.

The results of this study align with previous research by Levi and Yagil (2011), Lepori (2016), Eyüboğlu and Eyüboğlu (2018), Teng and He (2020), Ding et al. (2021), Xu et al. (2021), and Guo et al. (2021), as well as He et al. (2023), which have similarly identified a relationship between environmental factors and financial market performance. The negative association

between air quality and stock returns observed in this study reinforces the notion that environmental degradation can have tangible economic consequences, influencing investor sentiment and market dynamics.

However, the overall lack of statistical significance in some instances suggests that the relationship between air pollution and stock returns may be more complex and context-dependent than initially anticipated. While the study provides valuable insights through the application of robust statistical techniques, including Dickey-Fuller tests and regression coefficients, it also highlights the limitations of the current analysis. Notably, this research does not fully disentangle whether the observed relationship—whereby index returns increase with improving air quality and decrease with deteriorating air quality—is driven by the physical health of investors or by the psychological well-being associated with cleaner air. Future studies should aim to clarify this distinction to better understand the underlying mechanisms at play.

In conclusion, this study underscores the importance of considering environmental factors, such as air pollution, in financial market analyses. The findings suggest that air quality can significantly influence stock returns, thereby offering new avenues for research into the economic impacts of environmental degradation. Moreover, these results have important policy implications, indicating a need for greater attention to the economic costs of air pollution in the context of financial markets. Future research should continue to explore these dynamics, particularly in different geographical and market contexts, to develop a more nuanced understanding of the intersection between environmental and economic factors.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik Kurul Onayı

Bu araştırma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Yazar Katkıları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuştur.

Çıkar Çatışması

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

REFERENCES

- Akyıldız, H. (2008). Tartışılan boyutlarıyla "Homo Economicus." *Süleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 13(2), 29-40.
- An, N., Wang, B., Pan, P., Guo, K., & Sun, Y. (2018). Study on the influence mechanism of air quality on stock market yield and Volatility: Empirical test from China based on GARCH model. *Finance Research Letters*, 26, 119–125. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2017.12.002>

- Andrikopoulos, A., Wang, C., & Zheng, M. (2019). Is there still a weather anomaly? An investigation of stock and foreign exchange markets. *Finance Research Letters*, 30, 51–59. <https://doi.org/10.1016/jfrl201903026>
- Bernauer, T., & Koubi, V. (2009). Effects of political institutions on air quality. *Ecological Economics*, 68(5), 1355–1365. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon200809003>
- Central Bank of the Republic of Türkiye EVDS (2024). BIST index data. Retrieved on 10.08.2024 from <https://evds2.tcmb.gov.tr>
- Çetiner, M., Gökçek, H. A., & Gölbaşı, B. T. (2019). Davranışsal finans perspektifinden yatırımcı davranışları üzerine bir inceleme. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 1–30.
- Demir, E., & Ersan, O. (2016). When stock market investors breathe polluted air. *Entrepreneurship, Business and Economics-Vol. 2: Proceedings of the 15th Eurasia Business and Economics Society Conference*, 705–720.
- Ding, X., Guo, M., & Yang, T. (2021). Air pollution, local bias, and stock returns. *Finance Research Letters*, 39, 101576. <https://doi.org/10.1016/jfrl2020101576>
- Ebaid, I. E.-S. (2010). Persistence of earnings and earnings components: Evidence from the emerging capital market of Egypt. *International Journal of Disclosure and Governance*, 8, 174–193. <https://doi.org/10.1057/jdg201029>
- Eyüboğlu, S., & Eyüboğlu, K. (2018). Hava kirliliği borsa İstanbul'u etkiler mi? *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36(3): 71-87. <https://doi.org/10.17065/huniibf331942>
- Gao, Y., Xiong, X., & Feng, X. (2020). Responsible investment in the Chinese stock market. *Research in International Business and Finance*, 52, 101173.
- Giudici, G., Tona, E., Reddy, K., & Dai, W. (2019). The effects of environmental disasters and pollution alerts on Chinese equity markets. *Emerging Markets Finance and Trade*, 55(2): 251–271. <https://doi.org/10.1080/1540496X20181473248>
- Guo, M., & Fu, S. (2019). Running with a mask? The effect of air pollution on marathon runners' performance. *Journal of Sports Economics*, 20(7):903–928. <https://doi.org/10.1177/1527002518822701>
- Guo, M., Wei, M., & Huang, L. (2021). Does air pollution influence investor trading behavior? Evidence from China. *Emerging Markets Review*, 50, 100822. <https://doi.org/10.1016/j.ememar2021100822>
- He, X., & Liu, Y. (2018). The public environmental awareness and the air pollution effect in Chinese stock market. *Journal of Cleaner Production*, 185: 446–454. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro201802294>
- He, Z., Zhao, Y., & Zheng, L. (2023). How does air pollution affect the stock market performance? Evidence from China. *Environmental Science and Pollution Research*, 1–13.
- Heyes, A., Neidell, M. and Saberian, S. (2016). The Effect of Air Pollution on Investor Behavior: Evidence from the S&P 500, NBER Working Papers 22753, National Bureau of Economic Research, Inc.

- Huynh, C. M. (2020). Shadow economy and air pollution in developing Asia: What is the role of fiscal policy? *Environmental Economics and Policy Studies*, 22(3), 357–381. <https://doi.org/10.1007/s10018019002608>
- Kirk-Reeve, S., Gehricke, S. A., Ruan, X., & Zhang, J. E. (2021). National air pollution and the cross-section of stock returns in China. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 32, 100572. <https://doi.org/10.1016/j.jbef.2021.100572>
- Lepori, G. M. (2016). Air pollution and stock returns: Evidence from a natural experiment, *Journal of Empirical Finance*, Elsevier, vol. 35(C): 25-42.
- Levy, T., & Yagil, J. (2011). Air pollution and stock returns in the US. *Journal of Economic Psychology*, 32(3):374–383. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.10.1004>
- Levy, T., & Yagil, J. (2013). Air pollution and stock returns-extensions and international perspective. *International Journal of Engineering, Business and Enterprise Applications*, 4(1), 1–14.
- Li, Q., & Peng, C. H. (2016). The stock market effect of air pollution: Evidence from China. *Applied Economics*, 48(36):3442–3461. <https://doi.org/10.1080/0003684620161139679>
- Liu, F., Kang, Y., Guo, K., & Sun, X. (2021). The relationship between air pollution, investor attention and stock prices: Evidence from new energy and polluting sectors. *Energy Policy*, 156. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2021.112430>
- Meza, C. S. R., Kashif, M., Jain, V., Guerrero, J. W. G., Roopchund, R., Niedbala, G., & Phan The, C. (2021). Stock markets dynamics and environmental pollution: Emerging issues and policy options in Asia. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(43), 61801–61810. <https://doi.org/10.1007/s11356021151166>
- Müldür, G. T. (2019). Geleneksel ve davranışsal finans: Tarihsel ve kavramsal çerçeve. *Artibilim Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 37-45.
- Qifang Bi, M.H.S., Yongsheng Wu, M., et al. (2020). Epidemiology and transmission of COVID-19 in 391 cases and 1286 of their close contacts in Shenzhen, China: a retrospective cohort study, *The Lancet: Infectious Diseases*, 20(8), 911-919.
- Saunders, E. M. (1993). Stock prices and Wall Street weather. *The American Economic Review*, 83(5), 1337–1345.
- Song, G., Xia, Z., Wang, K.-H., & Manta, O. (2023). Is there a relationship between air quality and China's stock market? Evidence from industrial heterogeneity. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 36(1), 2320–2340.
- Tekin, B. (2016). Beklenen fayda ve beklenti teorileri bağlamında Geleneksel Finans-Davranışsal Finans ayrımı. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 2(4), 75.
- Teng, M., & He, X. (2020). Air quality levels, environmental awareness and investor trading behaviour: Evidence from the stock market in China. *Journal of Cleaner Production*, 244, 118663. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.118663>

- Tufan, C., & Sariçiçek, R. (2013). Davranişsal finans modelleri, etkin piyasa hipotezi ve anomalilerine ilişkin bir değerlendirme. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 159–182.
- Ullah, I., Rehman, A., Khan, F. U., Shah, M. H., & Khan, F. (2020). Nexus between trade, CO2 emissions, renewable energy, and health expenditure in Pakistan. *The International Journal of Health Planning and Management*, 35(4), 818–831.
- Wang, K. (2022). Is air pollution politics or economics? Evidence from industrial heterogeneity. *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356022239550>
- Wang, X., Wu, G., Xiang, Z., & Zhang, J. (2021). Air pollution and media slant: Evidence from Chinese corporate news. *Emerging Markets Finance and Trade*, 58(10):2880–2894.
- Wu, Q., Chou, R. K., & Lu, J. (2020). How does air pollution-induced fund-manager mood affect stock markets in China? *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 28, 100399. <https://doi.org/10.1016/j.jbef2020100399>
- Wu, X., Chen, S., Guo, J., & Gao, G. (2018). Effect of air pollution on the stock yield of heavy pollution enterprises in China's key control cities. *Journal of Cleaner Production*, 170, 399–406. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro201709154>
- Xu, M., Wang, Y., & Tu, Y. (2021). Uncovering the invisible effect of air pollution on stock returns: A moderation and mediation analysis. *Finance Research Letters*, 39, 101646. <https://doi.org/10.1016/j.frl20201016>

Düzeltilme

Dergimizin 39. Cilt COVID-19 Özel Sayısında yayınlanan "COVID- 19 ile Mücadelede Davranışsal Kamu Politikası Aracı Olarak Dinin Yeri" adlı makalede yazar Dr. Esra Kılıç ORCID numarasını sehven yanlış vermiştir.

Yazarın talebi üzerine, makalede yer alan bu bilginin düzeltilmesi amacıyla bu düzeltme notu yayımlanmıştır.

İlgili makalenin dipnot metni aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

Düzeltilmiş dipnot:

Dr. Öğr. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, sinceressa@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-0507-0301>

Correction

In the **COVID-19 Special Issue of Volume 39** of our journal, the **ORCID number** of the author **Dr. Esra Kılıç** was mistakenly provided incorrectly in the article titled "***The Role of Religion as a Behavioral Public Policy Tool in the Fight Against COVID-19.***"

At the request of the author, this correction note has been published to update this information in the article.

The footnote of the relevant article has been revised as follows:

Revised footnote:

Dr. Lecturer, Süleyman Demirel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, sinceressa@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-0507-0301>

Yazar Rehberi

Dergiye gönderilen makalelerin aşağıdaki kurallara uygun olarak hazırlanması gerekmektedir. Şekil şartlarını sağlamayan makaleler değerlendirmeye alınmazlar. Makalelerin linkte verilen şablona göre hazırlanması gerekmektedir.

İlk Gönderim

- Gönderilen makale önceden yayınlanmamış ve herhangi bir dergide değerlendirilme sürecinde olmamalıdır.
- Makale, Dergi'nin <<https://dergipark.org.tr/tr/pub/huniibf>> adresinden DergiPark'a üye olunarak, yazar(lar)ın isim(ler)i eklenmeden ve makalede yazar(lar)ı belli edecek ibareler içermeyecek şekilde gönderilmelidir.
- Yazar(lar) makalenin güncel durumunu DergiPark üzerinden takip edebilir(ler).
- Yazarlar, yazar isimlerinin silindiği makaleleriyle birlikte kapak sayfası göndermelidir. Kapak sayfasında, makalenin adı, tüm yazarların adı, iletişim bilgileri ve ORCID numaraları, sorumlu yazar, yazar katkıları, çıkar çatışması, varsa etik kurul onayı ve finansal destek bilgisi verilmelidir.
- Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olmalıdır. İntihal tespit yazılımı (iThenticate, Turnitin vb.) kullanılarak alınan makale özgünlük raporu Dergipark'a makale ile birlikte yüklenmelidir. Kaynakça hariç toplam benzerlik oranı %20'nin altında, tek makaleyle benzerlik ise %4'ün altında olmalıdır.
- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırma için etik kurul onayı gerekmektedir. Araştırmada "Etik Kurul Onayı" alınması gerekli ise; makalenin "Gereç ve Yöntem" bölümünde Etik Kurul onayına ilişkin bilgiler (etik kurulun adı, onay belgesinin numarası ve tarihi) belirtilmelidir. Etik kurul onayı olmayan çalışmalar değerlendirmeye alınmazlar.
- Daha önce bir konferansta sunulmuş ve tam metni ya da genişletilmiş özeti yayınlanmış çalışmalar değerlendirmeye alınmazlar.
- Yazar(lar), makalenin kabul edilmesi ve yayımlanması durumunda, telif haklarının Hacettepe Üniversitesi'ne devredilmesini kabul etmiş sayılır, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.
- Dergimize gönderilen makalelerde tüm yazarların ORCID® numaralarını eklemeleri gerekmektedir.
- Dergimize değerlendirilmek üzere makale gönderen yazarlar dergimizde başka makaleler için hakemlik yapmayı kabul etmiş sayılırlar.

Revizyon sonrası Gönderim

- Hakem değerlendirme sürecinden sonra makalelerini revize etmeleri istenen yazarların makalenin yeni versiyonunu bir ay içinde sisteme yüklemeleri gerekmektedir. Revizyonların kapsamının büyük olması durumunda ek süre talep edilebilir.
- Revize dosya ile birlikte, yapılan değişikliklerin listesini içeren bir dosya da gönderilmelidir. Hakeme cevap dosyası her bir hakemin değerlendirmesi için ayrı ayrı yapılmalı, hakemlerin yönelttiği her yoruma karşılık verilen cevaplar ve yapılan düzeltmeler ayrıca gösterilmelidir. Bu dosya gönderilmeden revize makale hakemlere gönderilmemektedir.

Yazım Kuralları

- Makale, Türkçe veya İngilizce olabilir. Her makalede, ana başlığın hemen altında, makalenin amaç ve önemini, uygulanan metodolojiyi, temel bulgular ve muhtemel politika tavsiyelerini içeren Türkçe ve İngilizce olmak üzere 150-200 kelimeyi aşmayan öz/abstract yer almalıdır. Öz/Abstract altında, makalenin yazındaki yerine dair yönlendirmede bulunacak en az üç ve en çok altı anahtar sözcükler/keywords bulunmalıdır. İngilizce başlık, özet, ana metin ve anahtar kelimeler küresel bir izleyici tarafından kolayca anlaşılabilir bir yüksek dil seviyesinde sunulmalıdır. Makale, Ana Başlık, Öz/Abstract, Anahtar Sözcükler/Keywords, Makale Metni, Notlar ve Kaynakça sırası ile kaleme alınmış olmalıdır.
- Makale, kaynakça ve sonnotlar dahil, 8.000 kelimeyi geçmemeli, A4 boyutunda Word dosyasına 2 satır aralıklı, soldan 3 cm, sağdan 3 cm, üstten 3,5 cm ve alttan 4 cm olacak şekilde düzenlenmelidir.
- Tablo ve şekillere başlık ve numara verilmeli, başlıklar tablo, şekil ve grafiklerin üzerinde yer almalı, kaynaklar ise tablo, şekil ve grafiklerin altına yazılmalıdır. Tablo çizimlerinde dikey çizgi kullanılmamalı, yatay çizgiler de sadece başlıkları ayırmak için kullanılmalıdır.
- Rakamlarda ondalık kesirler nokta ile ayrılmalıdır. Denklemlere verilecek sıra numarası parantez içinde sayfanın sağında yer almalıdır. Denklemlerin türetilişi, yazıda açıkça gösterilmemişse, hakemlerin değerlendirmesi için, türetme işlemi bütün basamaklarıyla ayrı bir sayfada verilmelidir.
- Makalenin alt başlıkları, ilk harfi büyük olmak üzere küçük harflerle, koyu ve sol marjdan başlamak üzere yazılmalıdır.
- Dipnotlar, makalenin sonuna, kaynakçadan önce eklenmelidir.

Metin İçi Alıntı ve Kaynak Gösterimi

- Metinde atıfta bulunulan bütün kaynaklar, kaynakçada belirtmeli, atıf yapılmayan kaynaklar, kaynakçaya konulmamalıdır. Kaynaklar, ayrı bir sayfada soyadına göre alfabetik sırayla yazılmalıdır. Dergi ve derlemelerdeki makalelerin sayfa numaraları belirtilmelidir.

- Metin içi alıntılama ve kaynak gösteriminde, APA (American Psychological Association) kaynak sitili kullanılmalıdır. Metin içi alıntı ve atıflar APA 7.versiyona göre yapılmalıdır. Bazı örnek durumlar aşağıda verilmiştir. Diğer durumlar için aşağıdaki bağlantıdan yararlanabilirsiniz:

American Psychological Association. (2020). Publication Manual of the American Psychological Association (7th ed.). Washington, DC: APA. <https://apastyle.apa.org/>

- Kaynaklara atıflar, metin içinde açılacak ayraçlarla yapılmalıdır. Ayraç içindeki sıra şöyle olmalıdır: Yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı, sayfa numaraları.
- APA 7'ye göre 1 veya 2 Yazarlı atıflar için metin içi her alıntıda yazar isimleri dahil edilmelidir.
- APA 7'ye göre 3 veya daha fazla yazarlı atıflar için metin içi ilk atıf dahil olmak üzere her atıfta (İlk yazar, vd., yıl) şeklinde atıf verilmelidir.

Karşılaşılabilecek farklı durumlar şöyle örneklenebilir:

.....ifade edilmiştir (Wilson, 2011).

.....ifade edilmiştir (Watson ve Hassett, 2003).

.....belirtilmiştir (Wollmann vd., 2012).

İngilizce makaleler için (Wollmann et al., 2012).

Doğrudan alıntılarda sayfa numarası belirtilmelidir.

.....Dollery (2008a, s.15) ileri sürmektedir.

.....(Wollmann vd., 2012, s.126).

Tüzel Yazarlı Çalışmalar

İlk atıf

(Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2020)

(World Trade Organization [WTO], 2020)

İkinci ve sonraki atıflar

(TÜİK, 2020)

(WTO, 2020)

Alıntı cümle içerisinde yapılıyorsa

İlk atıf

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2020)

World Trade Organization (WTO, 2020)

İkinci ve sonraki atıflar

TÜİK (2020)

WTO (2020)

Kaynak Gösterimi

Dergiler:

- APA 7 sürümüne göre makaleler için kaynak gösterimi genel olarak aşağıdaki gibidir.
- Yazarın Soyadı, Yazarın Adının ilk harfi., İkinci Yazarın Soyadı, Adının İlk Harfi & Üçüncü yazarın soyadı, adının ilk harfi (Yıl). Makalenin başlığı. *Derginin Adı*, *cilt(sayı)*, sayfalar. <https://doi.org/xx.xxx/yyyy>
- APA 7'ye göre çalışmanın başlığının ilk harfi büyük, diğerleri küçük olmalıdır. Dergi adlarının ise ilk harfleri büyük olmalıdır.
- Cilt numarası italik, sayı numarası ise normal punto ile yazılmalıdır.
- Kaynakçada, aşağıdaki örneklenen biçim kurallarına uyulmalıdır:

Tek Yazarlı Makale

Goldsmith, M. (1993). The Europeanisation of local government. *Urban Studies*, 30(4), 683-699.

İki Yazarlı Makale

Hayfield, T., & Racine, J. S. (2008). Nonparametric econometrics: The np package. *Journal of Statistical Software*, 27, 1(32). <http://www.jstatsoft.org/v27/i05/>

Kitaplar:

Panara, C., Varney, M. (2013). *Local government in Europe: The 'Fourth Level' in the EU Multilayered System of Governance*. Routledge.

Derlemeler: Krugman, P. (1995). The move toward free trade zones. In P. King (ed.), *International Economics and International Economic Policy: A Reader*. McGraw-Hill, Inc., 163-182.

Pollitt, C., & Bouckaert, G. (2003). Evaluating public management reforms: An international perspective. In H. Wollmann (ed.), *Evaluation Public-Sector Reform: Concepts and Practice in International Perspective*. Edward Elgar Publishing, Inc., 12-35.

Diğer Kaynaklar:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2014). *Kredi kartı işlemlerinde uygulanacak azami faiz oranları*. Basın Duyurusu. 05.01.2020 tarihinde <https://www.tcmb.gov.tr> adresinden erişilmiştir.

Veri Tabanı:

Türkiye İstatistik Kurumu (2020). Gelir ve yaşam koşulları araştırması [Veri Seti]. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-Bolgesel-Sonuclari-2020-37405>

Telif Hakkı ve Açık Erişim Politikası

Kabul ve yayımlama sonrası, yazar(lar) makalenin tüm telif haklarını Hacettepe Üniversitesi'ne devreder. Üniversite, eserin çoğaltılmasına, dağıtılmasına ve sergilenmesine ilişkin münhasır haklara sahiptir. Yazar(lar)a herhangi bir telif ücreti ödenmez. Yazarlar, Hacettepe Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan makaleyi yeniden yayımlayamaz veya dağıtamazlar.

Bu dergi açık erişim dergisi olup, yayımlanan tüm makaleler abonelik veya ödeme engelleri olmadan okuyuculara ücretsiz olarak sunulmaktadır. Makalelere erişilebilir, okunabilir ve ticari olmayan amaçlarla paylaşılabilir, ancak uygun şekilde atıfta bulunulması gerekmektedir. Ancak, herhangi bir değişiklik, çoğaltma veya ticari kullanım için önceden Hacettepe Üniversitesi'nden izin alınması gerekmektedir.

Guide for Authors

The articles sent to the journal should be prepared in accordance with the following rules. Articles that do not meet the format requirements will not be evaluated. Articles should be prepared according to the template given in the link.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/25053>

First Submission

- The submitted article should not have been previously published and should not be in the process of being evaluated in any journal.
- The article is the Journal's, without adding the name(s) of the author(s) and without any phrases to identify the author(s) in the article.
- The author(s) can follow the current status of the article on DergiPark.
- Authors should send a title page with their articles in which the names of the authors have been deleted. The title page should include the name of the article, the names of all authors, contact information and ORCID numbers, responsible author, author contributions, conflict of interest, ethics committee approval, if any, and financial support information.
- The article should be in accordance with research and publication ethics. The originality report of the article obtained by using plagiarism detection software (iThenticate, Turnitin etc.) should be uploaded to Dergipark together with the article. The total similarity rate excluding the bibliography should be below 20%, and similarity with a single article should be below 4%.
- Ethics committee approval is required for all kinds of research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants by using survey, interview, focus group work, observation, experiment and interview techniques. If "Ethics Committee Approval" is required for the research; In the "Materials and Methods" section of the article, information regarding the approval of the Ethics Committee (name of the ethics committee, number and date of the approval document) should be stated. Studies without ethics committee approval will not be evaluated.
- Studies that have previously been presented at a conference and whose full text or extended summary have been published are not considered.
- In case the article is accepted and published, the author(s) is deemed to have accepted the transfer of copyrights to Hacettepe University, and no royalties are paid to the author(s).
- All authors are required to include their ORCID® numbers in the articles submitted to our journal.
- Authors who submit articles to our journal for evaluation are deemed to have accepted to act as referees for other articles in our journal.

Revisions

- Authors who are asked to revise their articles after the peer-review process are required to upload the new version of the article to the system within one month. Additional time may be requested if the scope of revisions is large.
- A file with a list of changes made should be sent along with the revised file. The referee's response file should be made separately for each referee's evaluation, and the answers and corrections made in response to each comment made by the referees should be shown separately. The revised article is not sent to the referees before this file is sent.

Manuscript Preparation

- The article can be in Turkish or English. In each article, just below the main title, there should be an abstract of 150-200 words in Turkish and English, including the purpose and importance of the article, the methodology applied, the main findings and possible policy recommendations. Under the Abstract, there should be at least three and most six keywords/keywords that will guide the article's place in the literature. The English title, abstract, main text and keywords should be presented at a high language level that is easily understandable by a global audience. The article should be written in the order of Main Title, Abstract, Keywords, Article Text, Notes and Bibliography.
- The article, including the bibliography and endnotes, should not exceed 8,000 words, should be arranged in an A4 size Word file with 2-line spacing, 3 cm from the left, 3 cm from the right, 3.5 cm from the top and 4 cm from the bottom.
- Tables and figures should be titled and numbered. Titles should be above tables, figures, and graphics. References should be written under tables, figures, and graphics. Vertical lines should not be used in table drawings, and horizontal lines should only be used to separate headings.
- Decimal fractions in numbers should be separated by periods. The sequence number to be given to the equations should be placed in parentheses on the right of the page. If the derivation of the equations is not clearly shown in the article, the derivation process should be given on a separate page for the evaluation of the referees.
- Subheadings of the article should be written in lowercase letters, the first letter being uppercase, bold and starting from the left margin.
- Footnotes should be added at the end of the article, before the bibliography.

Citations and References

- All sources cited in the text should be cited in the bibliography, and uncited sources should not be included in the bibliography. References should be written in alphabetical order by surname on a separate page. Page numbers of articles in journals and reviews should be specified.
- APA (American Psychological Association) reference style should be used for in-text citation and reference. In-text citations and references should be made according to APA version 7. Some example cases are given below. For other cases, you can use the link below:

American Psychological Association. (2020). *Publication Manual of the American Psychological Association* (7th ed.). Washington, DC: APA. <https://apastyle.apa.org/>

- References should be made with parentheses to be opened in the text. The order in parentheses should be: Author(s) surname, year of reference, page numbers.
- According to APA 7, for citations with 1 or 2 Authors, the names of the authors should be included in each in-text citation.
- According to APA 7, for citations with 3 or more authors, each citation should be cited as (First author, et al., year), including the first in-text citation.

Examples of different situations that may be encountered are as follows:

..... has been expressed (Wilson, 2011).

..... has been expressed (Watson & Hassett, 2003).

..... specified (Wollmann et al., 2012).

Page numbers should be indicated in direct quotations.

..... Dollery (2008a, p.15) argues.

..... (Wollmann et al., 2012, p.126).

Studies by Institutions

First reference

(Turkish Statistical Institute [TUIK], 2020)

(World Trade Organization [WTO], 2020)

Second and subsequent citations

(TUIK, 2020)

(WTO, 2020)

If the quote is in a sentence

First reference

Turkish Statistical Institute (TUIK, 2020)

World Trade Organization (WTO, 2020)

Second and subsequent citations

TUIK (2020)

WTO (2020)

References

Journals:

- According to the APA 7 version, the references for the articles are generally as follows.
Author's Surname, Author's First Letter., Second Author's Surname, First Letter & Third Author's Surname, First Letter (Year). The title of the article. *Name of Journal*, volume (issue), pages.<https://doi.org/xx.xxx/yyyy>
 - According to APA 7, the first letter of the title of the study should be capitalized and the rest should be lowercase. The first letters of the journal names should be capitalized.
 - The volume number should be written in italics and the issue number should be written in normal font.
- In the bibliography, the following exemplary format rules should be followed:

Single Author:

Goldsmith, M. (1993). The Europeanisation of local government. *Urban Studies*, 30(4), 683-699.

Article by Two Authors:

Krugman, P., & Venables, A.J. (1995). Globalization and the inequality of nations. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(4), 857–880. <https://doi.org/10.2307/2946642>

Books:

Panara, C., & Varney, M. (2013). *Local government in Europe: The 'Fourth Level' in the EU Multilayered System of Governance*. Routledge.

Compilations:

Krugman, P. (1995). The move toward free trade zones. In P. King (Ed.), *International Economics and International Economic Policy: A Reader* (pp. 163-182). McGraw-Hill, Inc.

Shah, T. H. (2018). Big data analytics in higher education. In S. M. Perry (Ed.), *Maximizing social science research through publicly accessible data sets* (pp. 38-61). IGI Global.

Other Resources:

Central Bank of the Republic of Turkey (2014). Maximum interest rates applicable to credit card transactions. Press Release. Retrieved September 5, 2014-6 from <https://www.tcmb.gov.tr>

Database:

Turkish Statistical Institute (2020). Income and living conditions survey.

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-Bolgesel-Sonuclari-2020-37405211>

Copyright and Open Access Policy

Upon acceptance and publication, the author(s) transfer all copyrights of the article to Hacettepe University. The university holds exclusive rights to reproduce, distribute, and display the work. No royalties are paid to the author(s). Authors may not republish or distribute the article without prior written permission from Hacettepe University.

This journal is an open-access journal, meaning all published articles are freely available to readers without subscription or paywall barriers. Articles may be accessed, read, and shared for non-commercial purposes, provided proper citation is given. However, any modifications, reproductions, or commercial use require prior permission from Hacettepe University.